SANAYİDE KÜÇÜK ÜRETİM TOPLUMSAL VE MEKANSAL BOYUTLAR

a.s.akat * b.akşit * o.arı * r.bademli
n. dinçer * ü. nalbantoğlu * i. ortaylı
t.i.b * s. tüzün * l. van velzen

k. boratav * g. kazgan * m. kıray * i. tekeli

mimarlar odası yayını

SANAYİDE KÜÇÜK ÜRETİM

— TOPLUMSAL ve MEKANSAL BOYUTLAR —

KAPAK DÜZENİ : YILMAZ AYSAN
MİMARLAR ODASI YAYINLARI
KONUR SOKAK 4/5, KIZILAY/ANKARA
17 28 97 - 17 52 58

NÜVE MATBAASI ANKARA

MİMARLAR ODASI YAYINI
ARALIK 1978, ANKARA

A. S. Akat

B. Akşit

O. Arı

R. Bademli

K. Boratav

N. Dinçer

G. Kazgan

M. Kıray

E. Kongar

Ü. Nalbantoğlu

İ. Tekeli

İ. Ortaylı

T. İ. B.

S. Tüzün

L. Van Velzen

ÖNSÖZ

Tarihi, çağdaş burjuva modeline doğru tırmanan basamaklar, azgelişmişliğin tarihini de, bu bağlamda, sözü edilen modelin çarpıtılması süreci olarak okumak olanaklı. Kuşkusuz bu okumayı kolaylaştıran en önemli öğelerden biri de «küçük üretim». İçinde yer aldığı bütünselden soyutlanarak, adeta kendine özgü iç dinamiği *ile* statik *bir öğe olarak ele alınan küçük üretim, böylece tüm toplumsal formasyonların «klasik geçiş» dönemine tırmanan basamaklar üzerinde görülmesinin teorik temelini oluşturmaktadır.*

Bu sorunsalın mekansal analizlerde yansımalarını bulmak hiç te güç değil. Kentlerimiz dokusu içinde önemli bir konuma sahip olan sanayi çarşılarının varlığı, kuşkusuz, sözü edilen sorunsal içinde, bu çarpıklığın yansımasından ve gecikmişliğin göstergesi olmaktan öte bir anlam taşımamaktadır. Yani başka bir deyişle, küçük sanayi çarşıları sanayileşmenin azgelişmişlik aynasında çarpıtılmış biçimleri olarak görülmektedir.

Tüm analizleri kapitalist üretim tarzının teorik modeline indirgemek, onun daha önceden varolan ve boyunduruğu altına aldığı yapılarla nasıl kaynaştığını, ortak yaşadığını ve eklemlen-

diğini *incelememek, kapitalist üretim tarzının dinamiğine üstlenebileceğinden fazla yük yüklemek olacaktır. Dolayısıyla, varolan yapıların tüm zenginliği ile analiz edilmesi ve kapitalizmle eklemlenmesinin incelenmesi, ülke toplumsal formasyonunun karmaşık yapısının analiz edilmesi, farklı özelliklerinin saptanması, toplumsal ilişkilerin kavranabilmesi için gereklidir. Kuşkusuz, toplumsal ilişkilerin kavranması, anlamak/dönüştürmek sürecinin uğraklarından birini oluşturması nedeni ile* politik *açıdan, yani toplumsal ilişkilere her düzeyde dönüştürücü müdahalelerde bulunabilme yönünden zorunludur. Bu amaçla 1978 Mayısı'nda TMMOB Mimarlar Odası tarafından «Sanayide Küçük Üretim - Toplumsal ve Mekansal Boyutlar» konulu bir seminer düzenlendi. Elinize geçen yayın, bu seminere sunulan bildiriler, bu bildiriler üzerine yapılan tartışmalar ve seminerin sonunda yapılan panel tartışmalarını kapsamaktadır. Ancak seminere sunulan bildiriler arasında yer alan iki tanesi — Zafer Toprak'ın ve Deniz Kandiyoti'nin bildirileri — yayına dönüştürme sırasında elimize ulaşmadığı için bu yayında yer almamaktadır. Tartışmalar ise kayıtlardan çözülebildiği oranda yayına dönüştürülmüştür.*

YAYIN KOMİTESİ
Aralık 1978

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ		VII
ASAF SAVAŞ AKAT	: Küçük Meta Üretimi ve Kapitalizm : Teorik Bir Yaklaşım	1
RACİ BADEMLİ	: Türkiye'de Küçük Üretim	17
	TARTIŞMA	29
NABİ DİNÇER	: Küçük Üretim Alanında Uygulanan Politikalar	39
İLBER ORTAYLI	: Geleneksel Toplumda Küçük Üretim	55
ÜNAL NALBANTOĞLU	: Prekapitalist Küçük Sanayi ve Tüccar Sermayesine Bağımlılığı	63
OĞUZ ARI	: İstanbul'da Orta Büyüklükteki Bir Sanayi İşyerinde Optimum Büyüklük Araştırması	75

TARTIŞMA 83

BAHATTİN AKŞİT : Sanayide Küçük Üreticiler ve İdeoloji 97

T.İ.B. : Küçük Sanayinin Kredi Sorunu 109

TARTIŞMA 127

SEZGİN TÜZÜN : Sanayide Küçük Üretim Birimlerinin Yapısı ve Değişim Örüntüleri Üzerine Bir Örnek 135

LEO VAN VELZEN : Kayseri'deki Küçük ve Orta İşletmelerin Karakteristikleri Süreçler 143

TARTIŞMA 161

PANEL 167

Küçük Meta Üretimi ve Kapitalizm : Teorik Bir Yaklaşım*

A. S. AKAT**

1. Giriş.

Kapitalist ekonominin ilginç özelliklerinden biri, tarım-dışı kesimlerde, çok farklı büyüklükteki firmaların beraberce mevcudiyetidir. En gelişmiş kapitalist ülkelerde bile, bir yanda yüzbinlerce emekçinin çalıştığı dev firmalar varken, diğer yanda biriki kişinin çalıştığı firmalar yaşamaktadır. Büyük (tekelci) firmaların davranışları ve toplumsal yapıyı etkileme biçimleri hakkında çok şey söylendiği halde, küçük firmaların genel bir toplumsal analiz içinde ele alınmalarına pek rastlamıyoruz. Halbuki, bir bütün olarak kapitalist ekonominin devinmesinde şüphesiz rolleri olması bir yana, somut politika önerilerinin geliştirilmesi için de söz konusu firmalar ile içerdikleri ilişkilerin analiz edilmeleri şarttır. Politika önerileri, politik düzeyde sınıf iliş-

* Makaleyi okuyarak eleştiren S. Divitçioğlu, F. Yağcı, N. Satlıgan ve Ö. Gökay'a teşekkürlerimi sunarım.

** Istanbul Üniversitesi İktisadi Fakültesi Öğretim Görevlisi

kileri ve dolayısı ile sınıf ittifakları konusunda, iktisadi düzeyde etkinlik ve planlama kavramlarında odaklanır. Bu iki genel kategori kendi içlerinde kesiştikleri gibi, her birinin önemli alt - düzeyleri oluşur; politik düzey için ideoloji sorunu, iktisadi düzey için kentsel örgütlenme ve mekansal planlama gibi.

Kapitalistleşme sürecinin başlangıç noktalarında bulunan ülkeler açısından yukarıdaki sorunların daha ciddi boyutlar kazandıkları kolayca görülebilir. Tarım kesimindeki istihdamın (ve dolayısıyla üretimin) toplam istihdam (ve üretim) içindeki payının önemli olduğu bu geçiş toplumlarında, özellikle tarım kesiminde küçük işletmelerin varlığı tarım-dışı kesime de yansıyacak ve bu olgu tarım-dışı üretimin yeterince gelişmemiş olması ile birleşince, tarım-dışı kesimde küçük üretim birimlerinin yeri nisbi olarak artabilecektir. Bu durum analize ayrıca dinamik bir boyut katılması, **köklü değişme halindeki** bir üretim yapısında oluşan karşılıklı - ilişkilerin zaman içindeki seyrinin değerlendirilmesi zorunluluğunu da getirir. Bu şekilde, kapitalistleşme sürecinde mümkün politika önerilerinin özgürlüklerini saptamak yolunda bir adım atılabilecektir.

Bu çalışmamızda, özel mülkiyetin ve ücretli emeğin olduğu bir ekonomik örgütlenme biçiminde (kapitalizm), firma büyüklüğünde gözlemlenen farklılıkları açıklamamıza imkan veren nesnel koşulları araştıracağız. Araştırmada, ağırlığı, firma büyüklüğünün salt nicesel bir farklılık olmaktan çıkıp, önemli nitesel farklılıkları da içerdiği bir uç halin, yani üretim araçlarına sahip olan ve ücretli emek kullanmayarak üretimi kendi (ya da aile) emekleri ile gerçekleştiren üreticilerin incelenmesine vereceğiz. Genellikle küçük üreticilik ya da küçük meta üretimi şeklinde adlandırılan bu iktisadi örgütlenme biçiminin, toplumsal üretim sürecinde çok sayıda ücretli-emek kullanan kapitalist örgütlenme biçimleri ile beraber eş-anlı olarak mevcudiyetine olanak tanıyan nedenlerin anlaşılmasının her iki ilişkinin **aynı sorunsal** içinde ele alınması ile mümkün olabileceğini önereceğiz: Bu açıdan, çalışma daha genel bir kavramsal yapının, yani maddeci bir firma teorisinin temellerinin atılması olarak da düşünülebilir. Ne var ki, küçük meta üretiminin bu soyutlama düzeyindeki analizine ağırlık vermemiz, özgül tarihi koşulların önem kazandığı geçiş dönemlerini analiz-dışı tutmamıza yol açtı. Türkiye'nin de bu tür bir geçiş döneminin dönemeç noktalarından birini yaşadığı düşünülürse, geçiş dönemi dinamiğinin ele alınmaması çalışmanın Türkiye somut pratiği içinde yerine oturtulmasında bir eksiklik olarak eleştirilebilir. Bu haklı eleştiriye verebileceğimiz tek yanıt, küçük meta üretiminin bir üretim ilişkisi olarak incelenmesini temin edecek kavramsal yapıların yetersizliğin, özgül (tarihi) belirlenmelerin anlaşılabilmesinin bir ön-koşulu olarak yapısal belirlenmenin niteliklerinin saptanmasını zorunlu kılması. Analizin bu düzeyde yürütülmesinin bir başka yararı da,

üretim araçlarında özel mülkiyetin olmadığı bir ekonomik örgütlenme biçiminde (sosyalizm), küçük meta üretiminin yapısal sorunlarını ortaya koymamıza olanak tanıması.

Bu noktada, olaya bakış açımızı da açıkça belirtmeliyiz: Analizin amacı şu ya da bu biçimde küçük meta üretimini **eleştirmek** değildir; bu ekonomik örgütlenme biçiminin süregelmesini temin eden nesnel koşulların ve bu şekilde yaratılan ilişkilerin anlaşılmasını amaçlıyoruz. Maddeci tarih (ve toplum) bilimi, toplumsal üretim ilişkilerin insanların **hür ve eşit yaşamalarını** sağlayacak şekilde **dönüştürülmelerinin** ancak ve ancak ilişkilerin niteliklerinin ve kökenlerindeki nesnel koşulların anlaşılması ile mümkün olacağını kabul eder. Bu yaklaşımın, «varolan» ile «varolması arzulananı» daima karıştıran ütopyacı radikalizmden ne kadar farklı olduğu açıktır.

2. **Bazı Kavramsal Sorunlar.**

Üretim araçlarının sahibi olan ve ücretli emek kullanmayan bireyler (ya da aile!er) tarafından üretimin örgütlenmesi hali ile özellikle ilgilendiğimizi yukarıda belirttik. Ancak, ele alacağımız ekonomik örgütlenme biçimi için yukarıdaki tanımın yetersiz olacağını göreceğiz; getireceğimiz iki ek unsur ise, birbiri ile sık sık karıştırılan üç ayrı kavramsal kategoriyi ayırdetmemize olanak tanıyacak. Bu şekilde, küçük meta üretimini salt küçük üreticilikten ve basit meta üretiminden farklı kılan özellikleri de belirleyeceğiz.

Küçük üreticilik ve işbölümü. Bir uç hal olarak, işbölümünün gelişmediği bir üretim güçleri düzeyinde, her biri kendi kendine yeterli üretim yapan yani mübadelenin arızi olduğu ve üretim araçlarının tümüne sahip (ya da tasarruf eden) aileleri düşünebiliriz. Bu örgütlenme biçiminin özgüllüğü, **meta üretiminin** söz konusu olmayışıdır. Özellikle tarım kesiminde, tarih boyunca yöreden yöreye ve zaman içinde değişen önemde hep yaşayagelmiş bu biçime, **küçük üretici** diyeceğiz. Dikkat edilirse, işbölümü ve dolayısıyla mübade!enin (dolaşımın) olmayışı, bu üreticilerden artık-ürünün ancak **iktisat-dışı** mekanizmalarla alınabileceğini içerir. Savaşçı sınıfının açık şiddet kullanarak aldığı haraç, vergi, vs. ile ruhban sınıfın örtük (ideolojik) şiddet kullanarak aldığı iane, yardım, hediye, vs. sömürü olayının iktisat-dışı niteliğini gösterir. Somut tarihi koşullar, bu mekanizmaların alacağı özgül biçimleri belirler. Bu konuya başka bir çalışmada değindiğim için[1] ayrıntılarına girmek istemiyorum. Marx'tan, yukarıda söylenenleri çok iyi özetleyen bir alıntı yapabiliriz :

> «Emekçinin üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, ister tarımsal, ister manüfaktür, ister her ikisi olsun, küçük işletmenin temelidir; kü-

1 Akat, A.Ş., «Geçiş Dönemi Toplumları İçin Teorik Bir Çerçeve» **Birikim**, 13, Mart 1976, ss. 24-25

çük işletme, gene, toplumsal üretim ile emekçinin kendisinin özgür kişiliğinin gelişmesinin temel koşuludur. Kuşkusuz **bu küçük üretim** biçimi, kölelik, serflik ve diğer bağımlılık ilişkileri altında da söz konusudur. Ama bunun gelişip serpilmesi, tüm canlılığına kavuşması, uygun klasik şeklini alması, ancak emekçinin kendi kullandığı üretim araçlarının özel mülkiyeti ile olur: Yani işlediği toprağın köylüsü, ve bir hüner sahibi olarak kullandığı aletlerin zanaatçısı olması gerekir. Bu üretim biçimi toprağın parçalara bölünmesini, diğer üretim araçlarının dağılmasını öngörür. Bu, üretim araçlarının bir yerde toplanmasını dıştaladığı gibi, her ayrı üretim süreci içindeki elbirliğini, işbölümünü, toplum tarafından doğa kuvvetlerinin denetim altına alınmasını ve üretken biçimde kullanılmasını ve toplumsal üretken güçlerin serbestçe gelişmesini dıştalar. **Bu üretim biçimi, ancak, çok dar ve azçok ilkel sınırlar içerisinde hareket eden** bir üretim sistemi ve toplum ile bağdaşabilir»[2], (İtatikler benim - A.S.A.)

Dolaşım süreci ve basit meta üretimi. İşbölümünün varlığı mübadeleyi yani dolaşım sürecini analize sokmamızı gerektirir. Dolaşım sürecinin, Mal - Para - Mal ya da Para - Mal - Para biçiminde olması, doğal olarak farklı sonuçlar yaratacaktır. Küçük meta üretimi ile ilgili bir diğer önemli kavramsal karışıklık, Marx'ın, **Kapital**'in birinci cildinde bağımsız (ve üretim araçlarının sahibi) üreticilerin Mal - Para - Mal ilişkisi içinde üretim yaptıkları «basit meta dolaşımını» tanımlamasından hareketle, basit ve küçük meta üretiminin özdeş zannedilmesidir. **Basit meta** dolaşımı (ve üretimi), Marx'ın **meta kavramını** üretmek için yaptığı bir soyutlamadır; tarihi bir kategoriyi değil, **mantıki** bir kategoriyi gösterir. Özelliği, **salt** üretim araçlarının mülkiyetine sahip kişilerden oluşan bir toplumdaki ilişkiler aracılığı ile meta kavramının temel niteliklerinin en yalın biçimden ortaya çıkarılabilmesidir: Bu nedenle M-P-M dolaşımını varsayar. Halbuki, **küçük meta** üretimi **tarihi bir** kategoridir, kapitalist dolaşım süreci ile içiçe yaşayacaktır ve tarım-dışı kesimde M-P-M dolaşımı varsayımı yapmamız için hiç bir neden yoktur. Basit ve küçük meta üretim ilişkilerinin aynı şey olduğunu düşünenlere örnek olarak Küçük verilebilir (s. 547 de Marx'tan yapılan alıntıda, küçük sözcüğünün yanına parantez içinde — sanki orijinal metinde varmış gibi — eklenen basit sözcüğünün ne İngilizce ne de Türkçe **Kapital**'de olmadığını hatırlatmak isterim)[2].

Aşağıdaki tablo, birbirine benzer gibi duran üç farklı kategorinin temel özelliklerini özetliyor.

2 Marx, K., **Kapital**, Cilt I (Çeviren A. Bilgi), Sol Yayınları : Ankara, 1975 (1867), ss. 802-803.

3 Küçük, Yalçın., «Bilimlerin Sonu ve Bilimin Doğuşu». **Yurt ve Dünya**, 3. Mayıs 1977

	Küçük üretim	Basit meta üretimi	Küçük meta üretimi
işbölümü	yok	var	var
dolaşım	yok	M-P-M	P-M-P
sömürü	iktisat-dışı	yok	iktisat-içi
kavram türü	tarihi	mantıki	tarihi

Bu tabloya, tarım kesiminde tüccar-tefeci sermaye ile bütünleşmiş özgül bir küçük meta üretim ilişkisini ekleyebilirdik: Dolaşım sürecinde, küçük üreticinin M-P-M, tüccarın ise P-M-P şeklinde yer aldığı hal. Ancak, bu şekli hem yalnız geçiş dönemi toplumlarına özgül olması, hem de tarım kesimini analiz dışı tutmamız nedeniyle tabloya dahil etmedik.

Giderek, küçük meta üretim biçiminin, hiç bir zaman bir toplumda tek başına ya da diğer üretim biçimleri arasında **hakim** biçim şeklinde mevcut olamayacağını vurgulamakta yarar var. Sanayi toplumlarında, küçük meta üretim ilişkisinin yaygınlığı olasılığı da çok düşük, mutlaka kapitalist (ya da sosyalist) üretim ilişkilerinin hakimiyeti altında olacağını söyleyebiliriz. Bu açıdan, söz konusu bağımlılık ilişkilerinin somut işleyiş mekanizmalarını açıklığa kavuşturmak önem kazanacaktır.

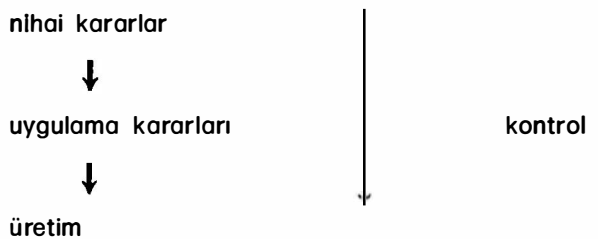
3. Küçük Meta Üretim ve Kapitalizm.

Kapitalist üretim tarzı bağlamında, küçük meta üretimini yaşatan koşulları, genellikle firma büyüklüklerinin belirleyici unsurlarında bulabiliriz. Bu sorun bizi, üretim güçlerinin çağdaş gelişme düzeyinde, üretim ve dolaşım süreçlerinin ayrıntılı bir analizine götürecektir. Önerilen yöntem, dev (tekelci) firmaların da, ücretli emek kullanmayan küçük meta üreticilerinin de aynı sorunsal içinde açıklanması gerektiğini içermektedir. Analizde, rekabetçi kapitalizm ve tekelci kapitalizm arasındaki ayırımlara hiç girmeksizin, kapitalizmde **kanuni tekellerin** varolmadıklarını varsayacağız; bu varsayımın gelişmiş kapitalist ülkelerde ampirik olarak doğrulanacağı açıktır.

Kapitalist üretim süreci. Üretim güçlerinin çağdaş gelişme düzeyinin üretimin gerçekleşmesi için hem **yatay** hem de **dikey** işbölümünü gerektirdiğini söyleyebiliriz. Toplumsal üretim olayını, insanın doğa hakkındaki bilgisini doğaya uygulaması olarak tanımlayacağız. Buna göre, doğa hakkındaki bilgi düzeyimiz ve bu bilginin uygulanması için gerekli nesnel koşullar, iktisadi örgütlenme biçiminin alabileceği şekillerin nihai belirleyicisi olacaktır. Genellikle «teknoloji» sözcüğü ile özetlediğimiz bu nesnel koşulların niteliklerinin doğru saptanması üretim sürecinin anlaşılmasının önkoşuludur. Üretim olayı daima **gerçek zamanda** ve **mekanda** yer alır, üretimi daima **insanlar** yapar. Bunu vurgulamaktaki amacımız, üretim faaliyetini mantıki (statik) zamanda ve nesneler arasında (doğal kaynaklar, üretim araçları ve emek) gerçekleşiyor kabul eden geleneksel iktisattan farkımızı ortaya çı-

karmaktır. Üretim sürecinin analizi emekle üretim araçlarının ya da doğal kaynağın ilişkilerinin analizi değildir; bu ilişkiler **nesneler** dünyasına ait ilişkilerdir. Üretim analizi **insanların** üretken faaliyetlerdeki yerlerinin, başka **insanlarla** kurdukları ilişkilerin analizidir. Bu nedenle, aşağıda «teknoloji» kavramı bu açıdan ele alınacak ve üretim araçları ya da doğal kaynak gibi nesneler sadece **niteliksel (niceliksel** değil) olarak değerlendirilecektir.

Toplumsallaşmış üretim süreci, bir dizi karar-kontrol-ifa fonksiyonları bütününden oluşur. Şematik biçimde gösterirsek, tekil üretim biriminde,

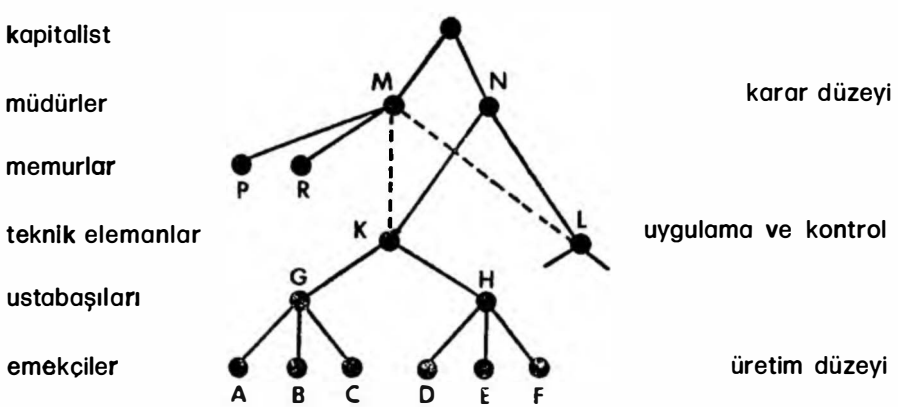

üretim faaliyetinin esasını teşkil eder. Buradan hareketle, dikey ve yatay işbölümünü tanımlayabiliriz :

yatay işbölümü : aynı karar verme düzeyinde farklı somut faaliyetlerde uzmanlaşma

dikey işbölümü : farklı karar verme düzeylerindeki farklı somut faaliyetler uzmanlaşma.

Kapitalist **karar düzeyleri hiyerarşisini** basit bir firma örgütlenme şeması üstünde izleyebiliriz. Pek çok işletmecilik ders kitabında bulabileceğimiz bu şema, bize kapitalist üretim ilişkilerinin de anahtarını verecektir. Şemada görüldüğü gibi, her düzeyin kendi

içinde yatay işbölümü vardır : A emekçisi tornacı, B emekçisi kaynakcı, vs.; G ustabaşı makinist, H ustabaşı şoför; K teknik elemanı makina mühen-

disi, L teknik elemanı kimya mühendisi; M müdür muhasebeci, N müdür işletmeci gibi. Buna karşılık, fiilen üretimi yapan emekçiler dışındakiler üretime sadece farklı düzeylerde üstlendikleri karar ve kontrol görevleri ile katılmakta, **doğrudan** üretim yapmamaktadırlar. Doğal olarak, üretim düzeyinde yatay işbölümü arttıkça dikey işbölümü de daha karmaşık hale gelecektir.

Örneğin, 10-15 emekçi çalıştıran bir kapitalist firmada, kapitalist tek başına tüm karar-kontrol fonksiyonlarını görebileceği halde, 50 emekçinin üretim düzeyinde çalıştığı bir firma mutlaka birkaç ustabaşı, mühendis, muhasebeci, müdür, vs. istihdam etmek zorundadır. Buradan hareketle, kesimler arasındaki benzemezlikleri bir kenara bırakırsak (bu soruna ileride tekrar döneceğiz), aynı kesim içinde firma büyüklüğünün artmasının daima dolaylı emek/doğrudan emek oranını yükselttiğini söyleyebiliriz. (Dolaylı emek ile beraber üretken emek ve üretken olmayan emek ayırımına da girilmesi gerekeceği açıktır; ancak burada ele aldığımız konu açısından önemli olmadığından ayrıca üstünde durmuyoruz). Şu halde, kapitalist firmanın **üretim düzeyinde** yatay ihtisaslaşmadaki artışın sağladığı verim yükselmesinin bu ihtisaslaşmanın gerektirdiği dolaylı emek miktarının üstünde olduğu sürece büyüyeceği kolayca görülebilir. Bir örnek verelim : Üretim düzeyinde 100 ve karar-yönetim düzeyinde 10 kişi çalıştıran bir firma, üretim düzeyinde 200 kişiye çıkınca ürünün 3 katı (yani üretim düzeyinde çalışan emekçi başına fizik verimin % 50), karar-yönetim düzeyinde çalışanların da 4 katı arttığını kabul edelim. Bu durumda, toplam istihdama göre verimin % 33 arttığı hesap'anabilir. Bir kesimde, üretim düzeyinde yatay ihtisaslaşmanın sağladığı verim artışları ne kadar düşük ve/veya dikey kontrol-karar mekanizmalarının gerektirdiği emek miktarı ne kadar büyük ise, **ceteris paribus** o kesimde toplam emek veriminin maksimum olduğu optimal firma cesameti o kadar küçük olacaktır.

Sorunu küçük meta üreticisi açısından ele alırsak, her biri üretimle ilgili kararları alan ve fiilen üretimi yapan x adet ($x > 1$) bağımsız üreticinin yerini aynı ürünü üreten bir kapitalist firmanın alabilmesi için, $y < x$ sayıda kişiyi istihdam etmesi gerekecektir; y istihdam düzeyinden bir kısmının da (z) karar-kontrol görevlerinde istihdam edildiği (yani fiilen üretim yapmadıkları) düşünülürse, üretim düzeyinde ancak $d = y - z$ sayıda emekçi istihdam edilecektir. Açıktır ki, bu ancak (T toplam ürünü gösterirse)

$$\frac{T}{d} > \frac{T}{y} > \frac{T}{x}$$

halinde, yani üretim düzeyinde önemli verim artışları mümkün olduğu takdirde gerçekleşecektir. İleride, üretim teknolojisinin hangi özelliklerinin bazı

kesimlerde bu tür verim artışlarını engelleyebileceği konusuna ayrıntılı biçimde gireceğiz. Şimdilik, küçük meta üretiminin süregelmesini temin edebilecek bir koşulu yazabiliriz: Üretimin nesnel zorunluluklarından doğan bir dizi unsurun, bu örgütlenme biçimini bir mal ya da hizmetin üretilmesinde en etkin (yani en verimli: Emek başına çıktının maksimum olduğu) örgütlenme biçimi yapması.

Bu noktada özellikle dikkat edilmesi gereken husus, en etkin örgütlenme biçiminin genellikle önceden **(ex ante)** bilinmesinin çok zor olduğu, ancak ve ancak farklı büyüklükteki firmaların denenmesi sürecinde **(ex post)** ortaya çıkabileceği. Teknolojinin her an hızla değişiyor olması, yukarıdaki eğilimi güçlendirecektir. Kapitalist üretim tarzında, yukarıda tanımlanan haliyle rekabet koşulları bir yandan firmaları devamlı büyümeye zorlarken (sermaye birikimi), diğer yandan da piyasa mekanizmasının işleyişi daha az etkin biçimlerin rekabet gücünü zayıflatır.

Dolaşım süreci. Dolaşım süreci, gerçek büyüklüklerin (fizik emek gücü, fizik çıktı, vs.) nakdi büyüklüklere (ücretler, maliyetler, satışlar, vs.) dönüştüğü ilişkiler bütününü anlatır. Firmanın başarısı ancak ve ancak sözkonusu nakti akımların sonucunda ortaya çıkar. Burada, dolaşım sürecini, birbirinden niteliksel farklı dört ayrı akım halinde ele alacağız: Ücretli emek dolaşımı, firmalar arası meta dolaşımı, firmalardan tüketiciye meta dolaşımı ve mali kaynakların (finans) dolaşımı.

Üretken faaliyetlerin (emek gücü) ve üretilen ürünlerin mübadelesinin yapıldığı dolaşım sürecinde, mübadele olayında karşı karşıya gelen tarafların karşılıklı pazarlık gücünün belirlenmesi şarttır; bu ise bizi rekabetle ilgili bir dizi kavramı aydınlatmağa itecek. İktisat ders kitaplarının «efsanevi» tam rekabet koşulları varsayımının, yani tüm piyasalarda tüm iktisadi birimlerin aynı pazarlık gücüne sahip olmalarının somut gerçeği hiç bir zaman yansıtmadığını kolayca görebiliriz. Kural, daima pazarlık gücünde büyük farklılıklar olmasıdır; buna **heterojen rekabet** diyeceğiz. Rekabetin azamlası, firmaya, üretim sürecindeki etkinliğine tekabül etmeyen ve sadece **dolaşım sürecindeki etkinliğini** yansıtan bir dizi rantları elde etmek olanağını verecektir.

Bu durumda meta ve finans akımlarında (emek gücü dolaşımını ayrıca ele alacağız), firmanın büyümesi ile pazarlık gücünün artması arasındaki pozitif ilişkiyi vurgulayabiliriz. Büyüme, firmaya, emek-dışı girdilerini daha ucuza satın alma (diğer firmalardan alınan yarı-mamul, sermaye malları ve finans) çıktılarını ise daha pahalıya satma (reklam, pazarlama, kredi koşulları, vs.) olanağını tanır. Salt dolaşım süreci açısından firmanın etkinliğinin sınırı olmadığı açıktır: Sistemin içsel işleyişi her firmayı **ekonomideki tek firma** olmağa itmektedir. Ancak, üretim ve dolaşım süreçleri beraberce ele

alındığında, üretimin (dolaşımın değil) nesnel koşullarının bir dizi tahdit getirdiklerini yukarıda gördük; firmanın büyümesinin rekabeti azaltarak sağladığı rantlar, toplam emek verimindeki düşüşün sebep olduğu maliyet yükselişlerinin üstünde olduğu sürece firma genişleyebilir. Üretim sürecinin optimal birim büyüklüğü bir üretken faaliyetten diğerine farklılık gösteriyorsa **(heterojen teknoloji)**, rekabetin neden heterojen olduğu da anlaşılabilir.

Bir noktaya dikkati çekelim : Dolaşım sürecinin işin içine girmesi ile beraber, kapitalist firmanın en yüksek emek verimliliği ile çalışması ihtimali azalır. Dolaşım sürecinde büyümenin etkinliği sınırsız olarak arttırması, firmanın salt üretim süreci açısından belirlenen optimalden büyük olması anlamını taşır, bu ise emek verimliliğindeki bir düşüşe tekabül eder : Bu açıdan kapitalist firmanın daima bir **savurganlık** kaynağı olduğunu söyleyebiliriz. Tek istisna, bir kesimde üretim sürecindeki optimalliğin de adeta sınırsız olması halidir : Bu durum o kesimi salt sistemin içsel mantığı ile bir tek firmanın kontolüne sokacaktır : **Tekel.** Kesimlere girişin kanuni yollarla engellenmesi ise, çok sayıda üretici olsa bile, üreticiler arasında müştereken paylaşılan bir dizi rant yaratabilir : Örneğin bir büyük kentte taksi sayısının dondurulması.

Buraya kadar anlatılanlardan, üretim ve meta dolaşımı süreçleri beraberce alınınca, küçük meta üretiminin süregelmesi olanağının çok düştüğü sonucu çıkartılabilir; bir sonraki bölümde görüleceği gibi, teknolojinin bazı özellikleri, üretim sürecinin getirdiği tahditlerin çok güçlü olmasına neden olmaktadır. Ancak, o konuya geçmeden önce, emek gücünün dolaşımı ile ilgili bir dizi gözlem yapmak istiyoruz.

Emek gücünün dolaşımı ile metaların dolaşımı arasındaki niteliksel farkların daima akılda tutulmasında yarar vardır. Ücretler düzeyi ile emek gücü arzı arasında bir ilişki olmadığı gibi (Ricardo'nun Malthus'gil nüfus kanununu (?) kabulünün yanlışlığı isbat edilmiştir), Sraffa iktisadi ücret düzeyi ile emek talebi arasında da, ekonominin bütünü açısından bir ilişki kurulamayacağını göstermiştir. Burada, iktisat teorisinin en kavgalı konularından biri olan ücret haddinin belirlenmesi üstünde hiç durmayacağız. Sadece, ücretin «tarihi ve moral bir unsuru da» (Marx) kapsadığını ve karmaşık bir sosyo-politik süreç tarafından belirlendiğini yani iktisadi düzeye dışarıdan verildiğini kabul edeceğiz. Bu süreçte, emekçilerin iktisadi ve politik örgütlenme (ve bilinç) düzeylerinin (sendika ve partiler) rolünü biliyoruz. Buradan hareketle, genellikle firma büyüklüğü ile emeğin pazarlık gücü arasında pozitif bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz. Emek «piyasası» ile meta ve finans «piyasaları» arasındaki bu **asimetri** çok önemlidir.

Küçük firmaların emeğin sendikal örgütlenmesine engel olabildikleri ölçüde, aynı emek gücünü daha ucuza satın alabilmeleri, **ceteris paribus,** dolaşım

sürecindeki sınırsız büyüme olanaklarına bir tahdit getirecektir: Emek gücü dolaşımında da **heterojen rekabet** kavramını görmekteyiz. Ayrıca, ücret haddine, sosyal sigorta ödemeleri, vergi kaçırma olanakları, vs. gibi bir dizi kuramsal büyüklüğü ekleyince, emek gücü dolaşımının, üretim sürecinde belirlenen optimal cesametin altındaki firmalara bir dizi rantlar temin edebileceği kolaylıkla görülebilir. Üretim, meta dolaşımı ve emek gücü dolaşımı süreçlerinin toplam etkisidir ki, fiili firma büyüklüğünü belirleyecektir. Dikkat edilirse, emek gücü dolaşım sürecinin özgül nitelikleri nedeniyle fiili firma büyüklüğünün üretim sürecinde belirlenen optimalden küçük olması, emeğin verimliliğinde bir düşüşe sebep olmakta, yani bir **savurganlık** yaratmaktadır.

Küçük meta üretimi ve sömürü. Şimdi de, küçük meta üreticilerinin, kapitalist kesimle ilişkilerinin niteliklerini saptamaya ve ne ölçüde küçük meta üretiminde **sömürüden** bahsedebileceğimizi göstermeye çalışacağız. Bu ilişkilerde, küçük meta üretiminin kökeninde üretim sürecinin özgüllüğünün ya da emek dolaşım sürecinin özgüllüğünün yatması farklı sonuçlar verecektir.

İlkinde, üretici P - M - P dolaşımı içindedir ve süregelmesini üretimin nesnel koşullarının bir dizi özelliğine borçludur; kapitalist kesimle ilişkilerinde bağımlılık mevcut olsa bile, üretimi fiilen kendisi örgütlediğinden **yatay bağımlılık** söz konusudur. Ücretli emeğin daima **dikey bağımlılık** ilişkileri içinde olduğu hatırlanırsa, bu durumda küçük meta üreticisi ile kapitalist kesim arasındaki özgül ilişki daha iyi anlaşılacaktır. İlişkinin **yatay** oluşu, küçük meta üreticilerinin mülk sahibi sınıflar arasında yerlerini almalarına yol açarken, **bağımlılık** bunları sürekli olarak kendilerini tehdit eden büyük sermayenin **karşısında** olmağa itecektir. Somut tarihi koşullarda, bu iki eğilimden birisinin daha ağır basması doğaldır. Buna göre, küçük meta üreticisinin gelirinin alt tabanını, emeği karşılığı kapitalist kesimde çalışınca elde edeceği ücret geliri artı işine yatırdığı sermayenin ortalama faiz haddi olacağını söyleyebiliriz. Gelişmiş kapitalist toplumlarda, gelir bu düzeyin altına düşerse, bazı küçük meta üreticilerinin işyerlerini satıp paralarını sermaye piyasasına yatırırken kendilerinin de ücretli olarak çalışmağa başlıyacaklarını ve bu şekilde arzda meydana gelen daralmanın o kesimde gelirleri tekrar yükselteceğini, yok, gelir bu düzeyin üstünde ise, piyasaya yeni girişlerle arzın artması sonucu düşeceğini görürüz. Bu nedenle, yatay bağımlılık ilişkisi içindeki küçük meta üreticilerinin sömürüldüğü yönünde bir kanıt getirmek çok zor olacaktır. Nitekim, Marx: «(E) mekçi kullanmayan ve bu nedenle bir kapitalist gibi üretim yapmayan bağımsız zanaatkar ya da köylünün durumu nedir» diye sorduktan sonra, bunların, kapitalist üretim tarzında «iki ayrı insana bölünmüş olduklarını» söylüyor ve şöyle devam ediyor: «Üretim araçlarının sahibi olarak kapitalisttir; emekçi ola-

rak kendi kendinin ücretli emeğidir. Bu nedenle kapitalist olarak kendine ücretini ödüyor ve sermayesinden kâr elde ediyor; yani, kendi kendini ücretli emek olarak sömürüyor ve kendine, artık-değer şeklinde emeğin sermayeye borcu olan haracı ödüyor».[4]

İkinci halde, üreticinin M - P - M dolaşım süreci içinde olacağını, yani üretim sürecinin söz konusu ücret farklılıklarından yararlanmak isteyen kapitalistlerce örgütleneceğini, bu nedenle de küçük meta üreticisinin kapitalist kesimle olan ilişkisinin ücretli emekten adeta farksız bir **dikey bağımlılık** ilişkisi şeklini alacağını söyleyeceğiz. Bu halde, sömürü olayının, ücretli emeğe kıyasla daha da yoğun bir biçimde mevcut olacağı açıktır. Bu ilişkinin, kapitalist kesimin ücretli emek talebi ile ters orantılı olarak süregeleceğini, yani konjonktürün genişleme dönemlerinde azalırken, kriz dönemlerinde artacağını görebiliriz.

4. **Teknoloji ile ilgili gözlemler.**

Yukarıda, üretimin ücretli emek kullanmayan birimlerce örgütlenmesi yolunda tek güçlü ve sürekli baskının üretim sürecinden yani üretimin nesnel koşullarının kesimlerarasındaki farklılığından geldiğini gördük. Bu bölümde, teknolojinin küçük üretim birimlerinin etkinliğini arttırıcı nitelikleri üzerine bazı gözlemler yapmak istiyoruz. Açıktır ki, burada sayılan özellikler nisbeten geneldir ve başka özelliklerin de olmadığı anlamını taşımaz.

Mekanın üretimi. Daha önce, üretim ve dolaşım olayının mutlaka somut mekan ve zamanı içerdiğini, ve mekanla ilgili sorunları ayrıca ele alacağımızı belirtmiştik. Mekan, üretim ve dolaşım sürecinde girdi ya da çıktı olarak yer alabilir. Mekanın girdi olması halinde **mekanda üretim** diyeceğiz: Sanırım ki bunun en iyi örneği tarım kesimidir. Ancak, tarım-dışı kesimlerde, üretim faaliyetlerinde mekan boyutunun bir girdi olarak daima ikincil (hatta üçüncül, dördüncül) düzeyde kaldığını (konut ve inşaat kesimi hariç) gözlemek mümkündür; bunu temin eden tarım-dışı kesimde üretim araçlarının yeniden üretilebilir ve taşınabilir niteliklerinin ağır basmasıdır. Bizim için ilginç olan, üretilen kullanım değerinin vazgeçilmez bir unsurunun mekan olması halidir; bu durumda **mekanın üretilmesinden** bahsedebiliriz. Örneğin evin yanındaki bakkal ile 100 km. ötedeki bakkal, İstanbul'daki lokanta ile Ankara'daki lokanta (ya da tamirci, vs.). Tüm dağıtım (ticaret) ve hizmet üretimlerinin mekanı da ürettikleri açıktır. Bu ise üretim sürecindeki genişlemeye mekansal bir sınır koyar: Bir ülkedeki tüm otomobillerin bir tek fabrikada üretilmesi olağandır, bir tek tamircide tamir edilmeleri ise imkan-

4 Marx, K., **Theories of Surplus Value,** Vol. I, Lawrence and Wishart: Londra, 1969, ss. 407, 408.

sız. Üretilen mal ya da hizmetin tanımında mekansal boyutun önemi ile kesimdeki firma büyüklüğü arasındaki ters korelasyonu ampirik olarak da gözlemek mümkündür.

Kontrol. Üretim düzeyinde ihtisaslaşmanın önemli verim artışları sağlayabilmesinin önkoşullarından biri de, emekçilere verilen görevlerin iyi tanımlanmış ve yapılıp yapılmadığının kolaylıkla kontrol edilebileceği türden görevler olmasıdır. Bu şekilde, üretim faaliyeti, tüm **yaratıcı niteliklerinden** tecrit edilmiş, emekçiyi karmaşık bir makina gibi belirli (önceden saptanmış) hareketleri ifa etmeğe zorlayan mekanik bir olay olur. İnsanı üretici çabasına yabancılaştıran bu sürecin ancak çok sıkı bir kontrol mekanizması ile beraber yürütülebileceği açıktır. Buna karşılık, belirli üretim faaliyetlerinin nitelikleri bu kontrolün yapılmasını zorlaştırabilirler. Örneğin, bir tamir-bakım firmasında, üretime yabancılaşmış emekçinin saatlerce arızayı arıyormuş yani çalışıyormuş gibi davranması halinde, önceden tanımlanmış bir iş yapmadığı için, kontrol olanakları sınırlıdır. Genellikle, üretim düzeyinde görülen işin yaratıcı niteliği arttıkça kapitalistin kontrolunun zorlaşması, üretim sürecinde büyümenin ilginç bir tahdididir.

Bilgi. Toplumsallaşmış üretim faaliyetlerinin gerektirdiği bilginin üretilme şekli ve bazı niteliklerine bakabiliriz. Bu konuda, şu iki ayırıma önem vereceğiz: Bilginin kesim-içi mi kesim-dışı mı üretildiği ve bilginin üretim araçlarında mı insanlarda mı taşındığı. Bunlardan ilki, bir üretim kesiminde teknolojik gelişmeyi temin eden bilgi kesim (firma) içinde üretildiği ölçüde o kesimde ortalama firma büyüklüğünün artacağını söyler. İşin mantığı, üretim sürecinde ağırlığın fiili üretimin yapıldığı üretim düzeyinden bilginin üretildiği araştırma-geliştirme düzeyine kaymasındandır. Bilgi üretiminin bir yanda hızla toplumsallaşarak pahalılaştığı, diğer yanda da üretken faaliyetlerin vazgeçilmez temelini oluşturduğu bir yapıda, bilginin üretilmesinin hala özel mülkiyete konu olması (patentler, lisanslar, vs.) giderek büyük **bilgi tekellerini** doğuracaktır. İkincisi ise, bilginin üretim faaliyetine yansımasında ağırlık üretim araçlarından insana kaydığı ölçüde (neoklasik'ler buna «insan sermayesi» - human capital - diyorlar: Daima insanlar arasındaki belirli ilişkileri içeren sermaye sözcüğünün bireyin yaratıcı niteliklerine uygulanmasını hiç garipsemeden), firmanın küçüleceğini önerir. Bu açıdan, avukatlık, doktorluk, muhasebecilik, müşavirlik gibi faaliyetlerin de küçük meta üretimi içine alınması mümkün olabilir: Üretken emek-üretken olmayan emek ayırımını aklımızda tutmak koşulu ile.

Üretim araçları. Genellikle neoklasik iktisatçılar, firma büyüklüğünü üretim araçlarını «bölünmezliği», sağladıkları «ölçeğe göre getiri» ya da «içsel ve ve dışsal ekonomiler (eksi-ekonomiler)» gibi kavramlarla açıklamağa çalışırlar. Bu kavramların teknolojiyi ve üretimi nesne-nesne ilişkileri şeklinde

düşündüğünü, yani üretim güçlerini nicesel bir büyüklük olarak ele alıp nitesel yanını gözden kaçırdığını önereceğiz. Üretim düzeyinde daha çok yatay ihtisaslaşmaya olanak tanıyan ve bu şekilde verimde büyük artışlar sağlayan teknolojilerin kullanılması, üretim faaliyetinin mekan, kontrol ve bilgi ile ilgili niteliklerinin bir sonucudur, nedenleri değil. Başka bir deyişle, her kesim için bu tür teknolojiler mümkündür; bu potansiyel teknolojilerin seçilmeyiş nedenlerini söz konusu niteliklerde bulabiliriz. Üretim araçlarının nicesel yani ise, bir kesime giriş ve çıkışları zorlaştırdığı ölçüde dolaşım sürecinde rekabet olanaklarının sınırlarını belirlemekten öte bir önem taşımaz.

5. **Emek-değer teorisi ve firma büyüklüğü.**

Yukarıdaki analizin Marx'ın **Kapital**'de kurduğu kavramsal yapı ve özellikle emek-değer teorisi ile ilişkilerini saptamamız şarttır. Dikkat edilirse, ilk bakışta iki önemli ayırım derhal göze çarpacaktır: Birincisi, üretim sürecini emek ve değerlendirme süreçlerinin bütünü olarak ele alan Marx'tan farklı olarak burada değerlendirme sürecine hiç değinilmemiş olması ve ikincisi, dolaşım sürecinde P - M - P' devresindeki P nin mutlak büyüklüğü ile kârlılık arasında bir ilişki kurulmuş olması. Emek-değer teorisi açısından önemi bilinen bu iki varsayımda yapılan değişiklikler, analizin emek-değer teorisi ile tutarlı olmayan bir sorunsaldan kaynaklandığı yönündeki bir şüpheye yol açabilir.

Emek-değer teorisinin amacı, kapitalistlerin elde ettikleri kâr gelirinin kökeninde, emekçilerin üretip de temellük edemedikleri malların (artık-ürün) yattığını göstermektir. Bu şekilde, emekçilerin üretken faaliyetlerinin (emek-gücü) bir bölümüne kapitalistlerin el koyduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak, analiz belirli bir soyutlama düzeyinde gerçekleşmektedir: Artık-ürünün (ya da artık-emeğin) kapitalistler arasında nasıl bölüşüldüğü analiz dışı tutulmakta, bu amaçla toplumu sanki bir tek kapitalist varmışçasına incelemeye olanak tanıyan «sermaye» kavramı geliştirilmektedir. Bu durumda, emek-değerler, firma büyüklüğü ya da rekabet koşullarından tümüyle bağımsız olmaktadırlar. Analizin bu şekilde yürütülmesini temin eden, özellikle dolaşım süreci ile ilgili varsayımdır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, emek-değer teorisinde sermayenin Para - Mal - Para (P - M - P') dolaşımında, P' ile P nin arasındaki farkın pozitif olduğu belirtilmekte yetinilmekte, ne

$$\frac{P'}{P} = 1 + r \quad (1 + \text{kâr haddi})$$

oranın üstünde durulmakta, ne de P'nin alacağı mutlak değerler ile kârlılıklar arasında, örneğin,

$$\frac{P'}{P} = f(P) \ , \ f' > 0$$

şeklinde, firma büyüklüğüne (rekabetin azalmasına) bağlı bir ilişki kurulmaktadır; çünkü, her iki şarsayım artık-ürünün kapitalistler arasında bölüşülmesi ile ilgilidir ve emek-değer teorisinin kapsamı dışındadır.

Dolaşım süreci bu şekilde ele alınınca, ilk bakışta yadırgansa bile, toplumsal değerlendirmenin (**mübadele** değeri) mübadele olayından önce yani üretim sürecinin bir parçası olabilmesi mümkündür: Analizin özgül varsayımları Marx'a fiyatlandırma ve değerlendirme süreçlerini ayırdetmek ve birincisini mübadele (dolaşım : yani artık-ürünün kapitalistler arasında paylaşılması), diğerini ise üretim (yani toplam ürünün «sermaye» ve «emek gücü» arasında paylaşılması) düzeyinde ele almak olanağını tanımaktadır. **Kapital**'in üçüncü cildinde **tam rekabet koşullarında** üretim fiyatları incelenirken, bu, dolaşım sürecinde kâr hadlerinin eşitlenmesi varsayım ile yapılmaktadır. Ancak, değerlendirme sürecinden fiyatlandırma sürecine geçişin Marx'ın sandığından daha zor olabileceği, ünlü **dönüşüm sorunu** tartışmalarında gözlenebilir (tartışmaların ulaştığı nokta için **Toplum ve Bilim**'in 3, 4, ve 5 inci sayılarındaki makalelere bakılabilir).

Buna göre, çalışmamızın temel bulgularının, üretim sürecinin değerlendirme sürecini de kapsaması ile değişmeyeceği kolaylıkla görülebilir (bak. Açmalık); ancak, kâr hadlerinin eşitlenmediği formel bir eksik (heterojen) rekabet modeli kurulduğu takdirde, değerlendirme ve fiyatlandırma süreçlerinin eklemlenmesinin ayrıntılı olarak incelenmesi gerekecektir. Buradaki analiz açısından, toplumda toplam artık-emek (ya da reel ücret haddi) veri iken, her kapitalist için dolaşım (fiyatlandırma) sürecindeki etkinliğini rekabeti azaltarak arttırabildiği ölçüde söz konusu toplam artık-emekten aldığı payı da arttırmak olanağı olduğunu kabul etmek yeterlidir. Yani, dolaşım (fiyatlandırma) sürecinin toplam artık-ürünü tekil kapitalistler arasında bölüştürmesi, artık ürünün üretim sürecinde yaratıldığı gerçeğini değiştirmez. Dikkat edilirse, analizin üretim fiyatları modeli ile aynı soyutlama düzeyinde olduğu görülecektir. Bu açıdan, çalışma Marx'ın sorunsalını kâr hadlerinin (ve firma büyüklüklerinin) kesimler arasında farklı olduğu bir heterojen rekabet ekonomisine genelleştirmek yolunda bir adım olarak da kabul edilebilir.

Açmalık

Üretim süreci ile ilgili bölümde açıklananları emek değer teorisi ile ifade edebiliriz. W firmada üretilen toplam mübadele değeri, C kullanılan üretim araçlarının değeri (cansız emek), L üretimde kullanılan toplam emek-gücü (canlı emek), L_1 ve L_2 sırasıyla canlı emeğin üretim düzeyinde ve kontrol-yönetim düzeyinde çalışan kısımları, V emek gücünün değeri, S artık-değer ise, toplamlarla,

$$W = C + L = C + L_1 + L_2 = C + V + S$$

şeklinde yazılacaktır. Bunu, firmada üretilen ürün miktarı Ü ile bölersek, ürün birimi başına düşen emek miktarlarını elde ederiz : w,c, l, l_1, l_2, v, s. Teknolojide tekniklerin geri gelmediğini varsayarsak, (bu varsayım salt c için basitleştirici bir varsayım olarak düşünülmelidir), c, l_1 ve l_2 için,

$$c = c(L_1) \quad , c' \geqslant 0$$
$$l_1 = l_1(L_1) \quad , l'_1 \leqslant 0$$
$$l_2 = l_2(L_1) \quad , l'_2 \geqslant 0$$

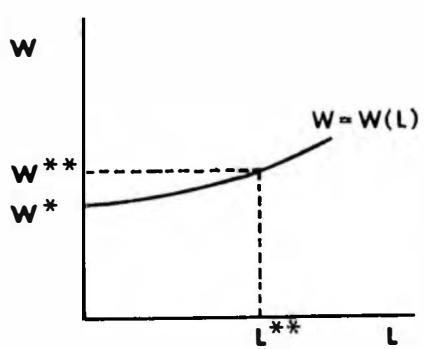
yani,

$$w = w(L)$$

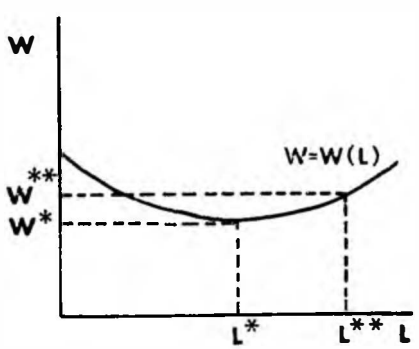
fonksiyonlarını yazabiliriz. Dikkat edilirse bu fonksiyonlar, malın değeri ile üretim düzeyinde kullanılan emeğin mutlak miktarı arasında (yani firma büyüklüğü) bir ilişki kurmaktadır. $w = w(L)$ fonksiyonu için iki almaşık mümkündür :

1. $w' > 0$
2. $L < L^*$ için $w' \leqslant 0$
   $L > L^*$ için $w' > 0$
   $L^* > 1$

Şekil 1 ve 2, bu iki almaşığa tekabül eden fonksiyon çizimlerini göstermektedir. Açıktır ki, birinci almaşık, ikinci almaşığın $L^* = l$ olduğu bir özel hallidir.

Şekil 1

Şekil 2

w^* bize, malın emek-değerinin minimum olduğu **optimal** firma büyüklüğünü vermektedir. Ancak, dolaşım sürecini de analize dahil edince, kapitalist firmanın ya meta ve finans dolaşım sürecindeki etkinliği nedeniyle bu optimalin üstünde (ki genel kural bu olacaktır) ya da (istisna olarak emek gücü dolaşımının özgüllüğü nedeniyle optimalin altında bir büyüklüğe sahip olacağını görüyoruz. Şekilde L^{**} oligopolcu (ya da tekelci) bir firmanın büyüklüğünü temsil etmekte, w^* ile w^{**} arasındaki fark ise reel kaynak savurganlığını göstermektedir.

Firma büyüklüğü ve emek-gücünün değeri bilinince, artık-ürünü artık-değere dönüştürmek mümkün :

$$W^{**} = C^{**} + V^{**} + S^{**} = C^{**} + L^{**}$$

Buradan da o firmanın kapitalistlerce paylaşılmak üzere yarattığı artık-ürünün değerinin V^{**} olduğu anlaşılmakta.

Türkiye'de Küçük Üretim

Racl BADEMLİ*

GİRİŞ

Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde «küçük üretim», kaybolacağına gelişip yaygınlaşan bir sanayi olgusu olarak karşımıza çıkıyor. Böyle bir olgunun önem ve ciddiyetle ele alınmış, derinlemesine araştırılmış olmasını beklemek doğal. Oysa, beklenenin tersine, «sanayide küçük üretim» kapsamında gerçek bilimsel araştırma ve kalıcı çözümlemeler yok denecek kazar az.[1] Bu olgunun özellikleri, geçmişe uzayan kökleri,[2] şimdiye kadar geçirdiği aşamalar ve en önemlisi, azgelişmişlik sürecinde oynamakta olduğu rol gibi noktalarda bilgimiz kıt. Elimizdeki kaynakların çoğu üstünkörü gözlemler, kaba varsayımlar, acele teşhisler, parçacı nicel yaklaşım örnekleri ile «her derde deva reçete» arayışlarından oluşmakta. Bütün bunların yanısıra, önümüzde bir de temel tanım ve kavramlar kargaşası sorunu var.[3] Sözün kısası, «sanayide küçük üretim» gerçek anlamda oturmuş, durulmuş bir konu değil.

Bilindiği gibi, hemen her konuda temel tanım ve kavramlara açıklık getir-

* ODTÜ Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Görevlisi

meden anlamlı bilgi üretmeye; anlamlı bilgi olmadan da kalıcı çözümleme ve kuramlara erişmeye olanak yok. Bu nedenle, özellikle «sanayide küçük üretim» gibi henüz oturmamış konularda temel tanım ve kavramlara açıklık getirmek ayrı bir önem taşıyor.

Bu yazıda da, ilkin sanayi yapısına «üretim türleri», yani «üretimin yapılış şekilleri»,[4] açısından yaklaşma olanağı veren bir «küçük üretim» kavramı

1 Türkiye'de küçük üretimli yaygınlığı ve önemi konularında bkz.:
DPT, **Türkiye'de Esnaf ve Küçük Sanatkâr Sayıları,** Ankara : Yay. No. 991, 1970
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. **50 Yılda Türk Sanayii,** Ankara : STB yay., 1973, ss. 423 - 435
Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu (ESK), **Cumhuriyetin 50. Yılında Esnaf ve Sanatkâr,** Ankara : ESK, 1973 s. 204 - 8
Ekni, S., **1968 Sektörel Küçük İmalât Sanayii Tahmini,** Ankara : DİE yay. no. 686, 1973, s. 18, tb.1
Kurtkan, A., «Küçük Sanatiin Tarifi ve İktisadi Ehemmiyeti,» **İktisat Fakültesi Mecmuası,** c. 21, no. 1-4 (Ekim 1959 - Temmuz 1960), ss. 280 - 349
Ne var, küçük üretime verilen önem küçük üretimin önemini aşmaz. Örneğin, bkz.
DPT, **Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl : 1973 - 77,** Ankara : DPT yay. no. 1272, 1973, ss. 561 - 564.
Türkiye'de küçük üretim konusunda yapılmış ciddi araştırmalar arasında aşağıdakiler sayılabilir;
O. Tuna, **İstanbul Küçük Sanayii ve Bugünkü Meseleleri,** İstanbul : İst. Univ. yay. no. 462, 1950
DPT, **Esnaf ve Sanatkârların Sosyal ve Ekonomik Sorunları Araştırması,** Ankara : DPT yay. no. 975, 1917, 3 cilt.
Bademli, R., **«Distorted and Lower of Capotalist Industrial Production in Underveloped Countries : Contemporary Artisan Shops and Workskops in Eskişehir and Gaziantep, Turkey,»** Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mass. İnst. of Tech., Cambridge - Mass. 1977

2 Bugün gözlenen küçük üretim olgusunun eski zenaatların bir uzantı olduğu, ampirik araştırmalardan kaynaklanmayan, bir kanaatin ötesinde değer taşımaz. Türkiye'de küçük üretimin yakın tarihi için bkz.:
Ağaoğlu, S., «Küçük Sanat Davası,» **Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri,** Ankara : Türk İktisat Cemiyeti yay., 1944, ss. 159 - 182
Ağaoğlu, S., **Küçük Sanat Meseleleri : Türkiye'de ve Başka Yerlerde,** İstanbul : Güven Basımevi, 1939
Ağaoğlu, S. ve Yerman, C., **Ticaret ve Sanayi, Odaları, Esnaf, Cemiyetleri ve Ticaret Borsaları,** Ankara : y. yok, t. yok.
Osman (Y), M., «Handicraft in Turkey,» **International Labour Reivew,** 1935.

3 Bkz.Bademli, R., a.g.y., ss. 308 - 318

4 Bu yazıda «üretim türü» kavramı sanayi işyerlerinde üretimin yapılış şekillerindeki farklılaşmaları belirlemek üzere kullanılmaktadır. Türkçeye «üretim şekli» veya «üretim tarzı» olarak çevrilen ve daha çok işyerleri dışında, toplumsal oluşum kapsamında kullanılan «mode of production» kavramı ile karıştırılmamalıdır.

geliştiriliyor. Daha sonra ise, «fabrika türü» dışındaki üretim yapış şekillerini kapsar şekilde tanımlanan «küçük üretim» olgusunun, Türkiye gibi azgelişmiş ülke ekonomilerinde kazandığı anlam ve yüklendiği roller kapsamındaki görüşlere geçiliyor.

BAZI GÖZLEMLER VE YENİ BİR BAŞLANGIÇ

Azgelişmiş ülkelerde sanayi yapısı genellikle «devlet/özel», «emek yoğun/sermaye yoğun», «tüketim malları/ara mallar/yatırım malları», «bağımlı/bağımsız», «küçük/büyük»,[5] «organize/organize olmayan»[6], «dış pazarlara dönük/iç pazara dönük», ve «makina/inşaat/kimya/giyim/v.s.» sanayiler(i) gibi ayırımlar ışığında ele alınır. Bu yönde örnekler saymakla bitmez. Sözü geçen bu ayırımların, gerçeğin bazı yönlerini yansıtarak sanayi yapısına farklı açılardan yaklaşma olanağı sağladıkları doğrudur. Ancak, tersi belirtilmedikçe, aralarındaki bütün farklara rağmen bu ayırımlar aynı kapıya çıkmakta, azgelişmiş ülkelerde sanayi yapısının üretim türü açısından «homojen» olduğunu varsaymaktadırlar. Oysa, insan başını kitaplardan kurtarıp sanayi bölgelerinde şöyle bir gezindiğinde, bu varsayımın ne denli bir gerçeği gözardı ettiğini kolaylıkla kavrar.

Çoğu azgelişmiş ülkede olduğu gibi Türkiye'de de sanayi dünyası bir yanda bir avuç fabrika, öte yanda ise bir sürü zenaat dükkânı (artisan, shop) ile atölye veya imalâthane (workshop) denilen küçük üretim birimlerinden oluşur. Fabrikalar ile «fabrika» yaftasını kolaylıkla yapıştıramadığımız küçük üretim birimleri arasındaki farklara daha yakından baktığımızda bu görsel ayırımın aslında bir üretim türü farklılaşması sergilemekte olduğunu görürüz. Gerçekten de fabrikalarda karşımıza çıkan işverenler, işçiler, üretim araçları, iş nitelikleri, işbölümleri, iş organizasyonları, işçilerin işlerine ve işverene karşı takındıkları tavırlar, üretimin boyutları, ve ürünlerin nitelikleri zenaat dükkânlarında, gerekse imalâthanelerde gördüklerimizden olduk-

5 «Küçük/büyük» sanayi ayırımı oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. DTP, DİE gibi kuruluşların yanında birçok toplumsal araştırıcı, sanayi dünyasını temelde sadece nicel ölçütlerden hareketle gruplaştıran bu ayırıma sağladığı teknik (istatistiksel) kolaylıktan ötürü rağbet etmektedirler. Kanımızca sözü geçen kolaylık, küçük üretim konusunu ele alışta ciddi bir yöntem sorununa yol açmaktadır. Birçok kaynakta üzerinde duyarlılıkla durulan nitel ölçütleri daha başlangıçtan gözardı etmektedir. Küçük üretim kapsamındaki hemen her çalışmanın başındaki tanım sorunu tartışmaları gözden geçirildiğinde üzerinde pek de durmak istemediğimiz bu konu hakkında ayrıntılı fikir geliştirmek olasıdır.

6 Oldukça sık kullanılan bir başka tipleştirme olan bu ayırım, «küçük/büyük» ayırımının tersine hiçbir nicel teknik kolaylık getirmemektedir. Sanayide nitel farklılıklar konusuna da açıklık getirmeyen bu ayırımın yaygınlığını izah etmek güçtür.

ça farklıdırlar.[7] Bütün bunlardan hareketle Türkiye'de sanayi yapısının üretimin yapılış şekilleri açısından «homojen» olmadığı, nitel farklılaşmalar taşıdığı varsayımına ulaşmak olasıdır.

Aslında Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde sanayi yapısının üretim türü açısından «heterojen» olduğu hiçte o kadar yeni bir varsayım değildir. Çok yaygın olmamakla beraber bazı kaynaklarda «modern/geleneksel»[8] ve «kapitalizm öncesi/kapitalist»[9] gibi sanayi ayırımları göze çarpar. Ancak bu tür ayırımlarda dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır. Sanayi yapısının üretim türü açısından «heterojenliği» varsayımı, azgelişmiş ülkelerde toplumsal oluşumun «heterojen» olduğu görüşünden kaynaklanmaktadır. Oysa bu yazıdaki yaklaşımın başlangıç noktası, Türkiye'de toplumsal oluşumun değil sadece sanayi yapısının üretim türleri kapsamında «heterojen» olduğudur. Toplumsal oluşumun «heterojen» olup olmadığı daha sonra, yani sanayi yapısı üretim türleri açısından irdelendikten sonra tartışılabilecek bir konudur. Dolayısı ile toplumsal oluşumun niteliği tartışmalarını bir yana bırakıp, önce fabrikalarda ve fabrika olmayan üretim birimlerinde, yani zenaat dükkânları ve imalâthanelerde üreitmin nasıl gerçekleştirildiğine bakmak gerekmektedir.

SANAYİDE FABRİKA VE FABRİKA TÜRÜ OLMAYAN ÜRETİM ARASINDAKİ TEMEL FARK

Fabrika ve fabrika türü olmayan üretim temelden yapılan işin hakim niteliği ile işin organizasyonu açılarından farklıdır. Bu ayırımı daha iyi kavrayabilmek için çözümlemeye üretim araçlarının nitel farklılıklarından yaklaşmak olasıdır.

En genel anlamıyla fabrika sistemleştirilmiş bir makina olarak ele alınabilir.[10] Üretim, ya mektup zarfı imalinde olduğu gibi önceleri zenaatkârların

7 Bkz. Ward, J.T., **The Factory System,** New York : Barnes & Noble Inc., 1970, 2, cilt.

8 Örneğin bkz.:
Boeke, J.H., **Economies and Economic Policy of Dual Societies,** New York, 1953.
Higgins, B., «The Dualistic Treory' of Underdeveloped Areas,» **Economic Development and Cultural Change,** c. 4 (Ocak 1956) : 99 - 115.

9 Bu ikilemci yaklaşımların radikal kaynaklarda aldığı şekil olmaktadır. Bkz.:
Stavenhagen, R., «Seven Erroneous Theses About Latin America,» **New University Thought,** c. 4 (Kış 1966/7): 25 - 36

10 Marx, K., **Capital : A Critique of Political Economy.** 3 c., e. d. F. ENGELS, çev. S. MOORE ve E. AVELİNG, New York : International Pub., 1976; London : Swan Sonnenschein, Lowry and Co., 1887'den tıpkı basım, c I. s. 418

yaptıkları ayrıntılı işlerin hepsini birden kendi başına yapan tek bir makina; ya dokuma sanayiinde olduğu gibi aynı işi aynı anda ve yan yana ortak bir güç kaynağından beslenersek yapan makinalar topluluğu; veya konserve ve makarna yapımında olduğu gibi birbirlerini tamamlayan makinalar zinciri sayesinde gerçekleştirilir.[11] Yani fabrikalarda üretim araçları teknik açıdan bir bütünlük göstermektedirler. Makinalar birbirlerine doğrudan veya dolaylı olarak öylesine bağlanmışlardır ki, aralarındaki işbölümü üretimde ön plana çıkmıştır. Bu durumda fabrika türü üretimin gelişmesi üretim süresinde teknik devamlılığın artması, yani ürün oluşurken insan eli ve becerisinin işe doğrudan katkısının azalması anlamına gelir.[12] Diğer bir deyişle, üretim sürecinde el emeğinin doğrudan kullanılmadığı konserve, makarna, dokuma, kâğıt, pencere camı, tuğla ve kiremit, çimento, v.s. gibi sanayiler gelişmiş fabrika türü üretim örnekleri sergilemektedirler. İşi işçiler değil, sistemleştirilmiş makinalar görmektedir. İşçilerin görevi makinaların düzgün çalışıp çalışmadığını denetlemeye indirgenmiştir.

Ondokuzuncu yüzyıl İngilteresi'nin oluşum halindeki «teknik canavarı», yani otomatik fabrika, yirminci yüzyılda artık birçok sanayi dalının alışılmış görüntüsü olmuştur.[13] Ancak bu, fabrika olgusunun her sanayi dalında aynı görünümü sergilediği anlamına gelmez. Bazı sanayi dallarında, örneğin otomobil, buzdolabı, ve televizyon gibi dayanıklı tüketim malları imalâtında, «montaj» ve dolayısı ile insan eli ve becerisini gerektiren ayrıntılı iş (detail work) kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Yalnız bu tür fabrikalarda gözlenen ayrıntılı iş imalâthanelerde karşımıza çıkan ayrıntılı işten oldukça farklı bir nitelik gösterir. İşin içinde bir de taşıyıcı kuşak (conveyer belt) olgusu vardır.

Taşıyıcı kuşak sisteminin kullanıldığı fabrikalarda ayrıntılı iş gören işçi, tıpkı otomatik fabrikalarda makinaların çalışmasını denetleyen işçi gibi yaptığı katkıyı kavramak, ayrıntılı işini ayrıntılı beceri (detail skill) geliştirme yolunda değerlendirmek; işinin hızını ve ritmini bile ayarlama durumunda değildir. Önünde durduğu taşıyıcı kuşak aracılığı ile fabrikanın makinalar sistemine bağlanmış, adeta ayrıntılı iş gören organik bir makina olmuştur.

Fabrika olmayan üretim birimlerinde durum oldukça farklıdır. Herşeyden önce karşımızda en genel anlamıyla sistemleştirilmiş makina değil, sistemleştirilmiş insan topluluğu olarak ele alınabilecek üretim birimleri vardır.[14]

11 Marx, K., a.g.y., c. I. ss. 378 - 9
12 Marx, K., a.g.y., c. I, ss. 380 - 1
13 Blauner, R., **Alienation and Freedom : The Factory Worket and His Industry,** Chicago : Univ. of Chicago Pr., 1964, ss. 6 - 8
14 Marx, K., a.g.y., c. I, s. 338

Gerek zenaat dükkânlarında, gerekse imalâthanelerde önemli olan, yani üretimde ön plana çıkan olgu, işçilerin üretim araçlarını kullanırken gösterdikleri yetenek ve İşbölümü (division of labor) aracılığı ile işçiler arasında gerçekleşen işbirliği (cooperation) dir. Fabrika olmayan üretim birimlerinde üretim araçları fabrikalarda olduğu gibi bir teknik bütünlük sergilemez, ancak işçiler arasında gerçekleşen işbirliği yolu ile birbirlerine bağlanırlar.

Sonuç olarak, fabrikalarda üretim araçlarının sergilediği teknik bütünlük, makinaya bağımlı bir iş hızı ve ritmi yanısıra makina odaklı bir işbölümü yaratılmasına olanak sağlayarak sistemleştirilmiş makinaları üretimin belkemiği yapar. Böylelikle, fabrika işçisi makinaların bir uzantısı haline dönüşerek yaptığı işe yabancılaşır. Oysa fabrika olmayan üretim birimlerinde durum tersinedir. İşçiler arasında işbölümü yolu ile gerçekleşen işbirliği üretimin belkemiğini oluşturur. Alet ve makinalar emeğin birer uzantısıdırlar. Bu durumda işçinin yaptığı işe yabancılaşması söz konusu değildir.

SANAYİDE FABRİKA TÜRÜ OLMAYAN ÜRETİMİN ANA ÇİZGİLERİ

İşçiler arasında işbölümü yolu ile gerçekleşen işbirliği, fabrika türü olmayan üretimin belirleyici niteliğidir. Ancak bu her fabrika olmayan üretim biriminde hakim iş niteliğinin ve işçiler arasında kurulan işbirliğinin aynı olduğu anlamına gelmez. İmalâthaneler ve zenaat dükkânları arasında temel bir farklılaşma vardır.

Zenaat dükkânlarında üretim araçları genellikle basit ve motorlu el aletlerinden oluşur. Çok yaygın olmamakla beraber, torna ve dikiş makinası gibi ayrıntılı iş görmeye yarayan araçlara da rastlamak olasıdır.[15] Fakat şurası unutu'mamalıdır ki, fabrika olmayan bir üretim birimine zenaat dükkânı diyebilmek için öncelikle üretim araçlarının kompozisyonuna değil, üretimde hakim iş yapış şekline bakmak gerekir.

Zenaat dükkânlarında hakim iş yapış şekli zenaat işidir. Zenaat işi (craft work), bir ürünün oluşumunda işin her ayrıntısının teker teker ve sıra ile bir tek kişi tarafından yapılması demektir. Zenaat işi yapanların, yani usta kalfa veya çırakların, yaptıkları işe yabancılaşmaları söz konusu değildir. Çünkü ürünün belirlenmesinde temel öğe el emeği olmakta, işçi işin parçaları ve tümü üzerindeki söz hakkını her zaman korumaktadır. İşte bu nedenle zenaat dükkânlarında rastlanan usta - kalfa - çırak ayırımı temelde üretim birimi içerisinde bir işbölümü sergilemekten çok, zenaat işinin öğretilmesi ve uygulanması kapsamında ortaya çıkan bir işbirliğini yansıtmaktadır. Zenaatkâr usta kendi yaptığı işe yabancılaşmadığı gibi yanında çalı-

15 Bkz.: Bademli, R., a.g.y., ss. 174 - 6

şanları da yapılan işin bütünlüğüne yabancılaştırma durumunda değildir. Tersine, ister istemez kalfa ve çıraklarının önünde çalışarak zenaatının inceliklerini sergilemekte, işçilerinin görerek öğrendiklerini denemelerine de olanak sağlayarak onları doğrudan veya dolaylı eğitmektedir.

Zenaat işi bir iş yapış şekli olduğuna göre işin ne ile yapıldığı, yani ne tür üretim araçlarının kullanıldığı, ancak işin nasıl yapıldığı sorusu cevaplandırıldıktan sonra anlam kazanır. Oysa çoğu kaynakta zenaat işi adeta üretim araçlarının niteliği ile özdeşleştirilerek, basit el aletleri ile yapılan iş (el sanatı) olarak tanımlanmaktadır. Zenaat işinin el sanatına indirgenmesi yanlıştır. Çünkü torna ve freze gibi ayrıntılı iş görmeye yarayan üretim araçlarının çoğunlukta olduğu bir işyerinde zenaat işi yapılabileceği gibi, el aletlerinden başka birşey olmayan üretim birimlerinde de ayrıntılı iş kolaylıkla söz konusu olabilmektedir.[16]

İmalâthanelerin belirleyici özelliği ise üretimde ayrıntılı iş olgusunun hakim iş biçimi görünümü kazanmış olmasıdır. Ayrıntılı iş, bir ürünün oluşumunda işin parçalara bölünmesi ve her parçanın ayrı bir işçiye tekrar tekrar yapılmak üzere verilmesi demektir. Bu anlamda ayrıntılı iş, üretim birimi içerisinde gerçek bir işbölümü olgusunun ortaya çıkmasından kaynaklanmış olmaktadır. Zenaat işi gören kişi ile imalâthane işçisi arasındaki temel fark işin parçalanması, yani işbölümü olgusunun açıkça belirmesinden kaynaklanmaktadır. Zenaatkârların tersine, ayrıntılı iş gören, yani işin bir bölümünü durmadan tekrar etme durumunda olan işçi, üretim biriminde diğer ayrıntılı iş yapanların da katılımlarıyla gerçekleştirilen işin tümü üzerindeki kontrolünden doğal olarak yabancılaşmış, o üretim birimindeki diğer ayrıntılı iş görenler gibi bu hakkı işverene kaptırmıştır. Bu tür işçilerin ayrıntılı iş yaparak oluşturdukları ayrıntılı beceriler ancak üretim sürecinde işverenin kontrolü altında bütünleştirildiklerinde bir anlam kazanırlar. Diğer bir deyişle, ayrıntılı işlerde ihtisaslaşan işçiler kendilerine sürekli olarak bir işveren bulmak zorundadırlar. Zenaat işi görenler gibi kendi başlarına bir dükkân açabilme olanakları yoktur. Gerçek anlamda birer sanayi proleteri olmuşlardır.

Demek ki, zenaat dükkânları ve imalâthaneler temelde üretimde hakim iş yapış şekli ve buna bağımlı olarak da işbölümü ve işçilerin niteliği gibi noktalarda birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Ancak, bu konuda üzerinde durulmak isteyen farklılıklar burada bitmemektedir. Zenaat dükkânları ve imalâthanelerde işverenlerin nitelikleri de farklıdır.

Zenaat dükkânlarında karşımıza çıkan ve usta denilen işveren, üretime hem sermayesi, hem de emeği ile katılır. Ayrıca, daha önce belirtildiği gibi,

16 Bademli, R., a.g.y., ss. 12 - 13

zenaat işini işçilerinin önünde yaparak onları adeta eğitir ve ileride kendisine benzer birer işveren olabilmeleri için gereken bilgi birikimini sağlar. Oysa, imalâthanelerde gözlenen işveren üretime emeğini sokmadığı gibi, işi parçalara bölerek bir yandan işçileri işin bütünlüğüne yabancılaştırır, diğer yandan da üretimin ve gerçek anlamda sanayi proleteri haline dönüşen işçilerinin denetimi görevini yükümlenir. Özet olarak imalâthanelerde karşımıza çıkan işveren, ustaların tersine, gerçek anlamda bir kapitalisttir. Bu çözümlemeye göre, ayrıntılı iş ve buna bağlı olarak işbölümünün sergilendiği imalâthane türü üretim gerçek anlamda proleter işçi ve kapitalist işveren olgularını içermektedir. Yani, dün olduğu gibi bugün de sanayide kapitalist üretim gerçek anlamda ilk olarak imalâthanelerde belirmektedir.[17] Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde imalâthanelerin sanayide tarihsel olarak fabrikalardan önce ortaya çıkmış bir üretim türü aşaması sergilemekte oldukları açıktır. Ancak, zenaat dükkânları için aynı şeyler söylenemez. Daha önce işaret edildiği gibi, ne ustalar gerçek anlamda birer kapitalist işveren, ne de zenaat işi gören, işçiler gerçek anlamda birer proleterdirler. Böylece ortaya önemli bir soru çıkmaktadır: Eğer, zenaat dükkânlarında karşımıza çıkan üretim gerçek anlamda kapitalist değilse, nedir?

Bu soruya yanıt bulabilmek için zenaat dükkânlarında sergilenen üretim türünün, bir kez de, toplumsal oluşum, yani üretim birimlerini çepeçevre saran ilişkiler ağı kapsamında ele alınması gerekmektedir.

Zenaat dükkânlarında gözlenen üretim gerçek anlamda bir kapitalist üretim türü değildir. Değildir ama, zenaat dükkânları birer üretim birimi olarak kapitalist ilişkiler içerisinde devinim göstermektedirler. Bugün Türkiye'de zenaat dükkânları eskiden olduğu gibi, üretim biriminde işin nasıl yapılacağını belirleyen; usta, kalfa ve çırak arasındaki ilişkilerin nasıl olacağını saptayan; kalfa ve çırakların istediklerinde işi bırakarak yeni dükkan açmalarını önleyen; üretimin miktarı ile ürünün kalitesi ve satış fiatını tespit eden; zenaatkârlar arasında ve zenaatkârlarla devlet arasında olduğu gibi, zenaatkârlar ve tüccarlar arasında köprü kuran; zenaatkârlara kredi ve sosyal güvence olanakları sağlayan, kapitalizm öncesi meslek örgütlenmeleri lonca sistemi) çerçevesinde işlememektedirler. Lonca sisteminin yerine Esnaf ve Sanatkâr Dernekleri, Ticaret ve Sanayi Odaları, bankalar, kooperatifler, BAĞ-KUR, sendikalar, mahkemeler, partiler gibi kurumlar, ve en önemlisi piyasa mekanizması geçmiştir. Kısacası, zenaat dükkânları kapsamında artık elimizde öz olarak gerçek kapitalist denilemeyecek, fakat kapitalist bir toplumsal ortamda hayat bulan bir sanayi olgusu vardır.

17 Marx, K., a.g.y., c. I, s. 322

Bu ise dışa bağımlılık ve azgelişmişlik çerçevelerinde anlam kazanan çarpık bir kapitalist üretim türünün tanımından başka birşey değildir.

SANAYİDE FABRİKA TÜRÜ OLMAYAN ÜRETİM : KÜÇÜK ÜRETİM

Bu yazıda küçük üretim kavramı yukarıda ana çizgileri ile belirtilen fabrika dışındaki üretim türlerini kapsayacak şekilde ele alınmaktadır. Diğer bir deyişle, küçük üretim kavramı bir yandan dış bağımlılık ve azgelişmişlik çerçevelerinde anlam kazanan çarpık kapitalist üretim türü, yani zenaat dükkânı türü üretim ile diğer yandan, sanayide tarihsel olarak fabrikalardan önce ortaya çıkmış bir kapitalist üretim türü aşaması olarak imalâthane türü üretimi içermektedir. Kolayca görülebileceği gibi, bu tanım alışılagelmiş «küçük sanayi» tanımlarından öz olarak farklıdır. Tanıma, «işçi sayısı», «sabit sermaye büyüklüğü», ve «motor gücü» gibi nicel ölçütler değil, üretim türü, yani üretimin yapılışındaki nitel farklılıklar temel alınmaktadır. Böyle'ikle, azgelişmiş kapitalist sanayileşmenin iç dinamiğini üretim türleri açısından irdeleme kapsamında, küçük üretim kategorisine betimsellikten öte analitik bir değer kazandırılmış olduğu açıktır.

KÜÇÜK ÜRETİM İLE FABRİKA TÜRÜ ÜRETİM ARASINDAKİ GEÇİŞSİZLİK : KATMANLI SANAYİ YAPISI

Azgelişmiş kapitalist sanayileşme sürecini zenaat dükkânı, imalâthane ve fabrika türleri açısından ele aldığımızda klâsik kapitalist sanayileşme modelleri dışında devinimlerle karşılaşmamız olasıdır. Örneğin, Türkiye'de kapitalist sanayileşmenin iç dinamiğinde gözlenen en belirgin iki olgu, küçük üretimden fabrika kesimine geçişsizlik ile fabrikaların küçük üretimin yerine geçme veya küçük üretimi kendilerine tabi kılma yolunda gecikmekte devam etmeleri olmaktadır. Diğer bir deyişle, sanayinin zenaat dükkânları ve imalâthanelerden oluşan küçük üretim kesimi ile fabrikalar kesimini sanki cam bir duvar ayırmakta; ve bu iki sanayi dünyası yanyana gelişip serpilebilmektedir. Bunu sanayinin küçük üretim ve fabrika kesimleri arasında hiçbir bağlantı olmadığı şeklinde yorumlamak yanlıştır. Aslında bu iki sanayi dünyası birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Ne var, aralarındaki ilişkiler zıtlaşmalardan çok ortakyaşama yönünden ağır basmaktadır.

Elbette her denge gibi küçük üretim ile fabrika kesimleri arasında ortakyaşama yönünde ağır basan bu denge de bozulacaktır. Bozulacaktır, ama hangi yönde ve ne biçimde? Bu soruya dengenin neden ve nasıl oluştuğunu derinlemesine araştırmadan cevap bulmak olası değildir. Ama gelin görün ki bu soru çoğu kaynakta fabrikalar çoğaldıkça imalâthane ve zenaat dükkânlarının ya yokolacakları veya otomotiv sanayiinde olduğu gibi denetim altına girecekleri kehaneti ile geçiştirilivermektedir.

Herşeye rağmen, küçük üretim ile fabrika kesimleri arasında zıtlaşmaların ağırlık kazanmakta geciktikleri, yani ortak yaşama yönünde ağır basan dengenin süregeldiği bir gerçek. Doğal olarak bu olgu fabrikalaşma sürecinin hızı ve niteliği ile yakından ilgili. Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde, fabrikalaşma ile yakından ilgili. Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde, fabrikalaşma sürecinin kökleri küçük üretimden kaynaklanmamaktadır. Klâsik kapitalist sanayileşme modellerinin tersine, fabrika türü üretim küçük üretim kesiminden sermaye birikimi, fabrika teknolojisi geliştirilmesi ve hatta proleterleşme süreçleri açılarından kopuktur. Diğer bir deyişle, azgelişmiş ülke sanayilerinde fabrika kesimi ithal edilmiş, ve aynı yoldan gelişmekte olan bir olgudur. Dışa bağımlı fabrikalaşmanın bir de hızı ve yönlenme açısının olumsuzluğu göz önüne alınırsa, küçük üretimile fabrika kesimleri arasındaki zıtlaşmaların neden geciktiği ve neden gecikmekte devam edeceği daha kolay anlaşılır.

Şurası açıktır ki, fabrikalaşma dışa bağımlı oldukça küçük üretim ve fabrika kesimleri arasında zıtlaşmalar gecikmekte; zıtlaşmalar geciktikçe de bu iki sanayi kesimi arasında ortakyaşama eğilimleri pekişmektedir. Böylece birbiri peşisıra tarih sahnesine çıkmış olan kapitalist üretim türü aşamaları, azgelişmiş kapitalist ülke sanayilerinde aynı anda oluşup serpilebilmektedirler. İşte bu anlamda, dışa bağımlı azgelişmiş kapitalist sanayileşme süreçleri klâsik örneklerden ayrılmaktadır. Kökü dışarıda sınırlı bir fabrikalaşma ile yaygın bir «fabrikalaşamama» (zenaat dükkânları ve imalâthanelerden öteye geçemeyen sanayi atılımları), adeta kolkola oluşmaktadır.

KATMANLI SANAYİ YAPISI: BÖLGE VE KENT ÖLÇEKLERİNDE BAZI GÖZLEMLER

Türkiye'de sanayi yapısının iç dinamiği üretim türü farklılaşmaları açısından irdelendiğinde, küçük üretim ile fabrika kesimleri arasındaki geçişsizlik ön plana çıkmaktadır. Sanayinin bu katmanlı görünümü bölge ve kent ölçeklerindeki yaklaşımlara yeni bir ışık tutmaktadır.[18]

Bölgelerarası dengesizlik sanayide çoğunlukla nicel ölçütler kapsamında gündeme gelir. Üretim türü farklılaşmalarından söz açılmaz. Oysa, sanayi yapısının katmanlı olduğu görüşü, bölgelerarası dengesizliklerin temelinde

18 Elimizdeki kaynaklarda «küçük üretim» konusu çoğunlukla ya ülke ekonomisi ölçeğinde ya da tek tek üretim birimleri veya grupları kapsamında ele alınır. Nedense bölge ve kent ölçeklerine gelindiğinde «sanayide küçük üretim» gelişme kuramlarının içerisinden sihirli bir değnekle dokunmuşçasına ortadan kaybolur. Gerçi kent plancıları «küçük sanayi», «ateşli, gürültülü el sanatları,» «organize olmamış sanayi», ve «konut alanları için veya yanı sanayiler» gibi kavramlara yabancı değillerdir ama, bu tür yaftalarla değindikleri küçük üretim birimlerine imar planlarında yer göstermekten ötede bir uğraşa da girmezler.

yatan gelişme aşamalarındaki farklılık olgusuna üretim türleri açısından yaklaşma olanağı hazırlamaktadır. Örneğin, azgelişmiş Doğu Anadolu'da fabrikalara oranla daha düşük bir kapitalist üretim türü aşaması olan küçük üretim sanayide hakim bir görünüme sahiptir. Doğu Anadolu'ya oranla daha gelişmiş bir bölge olan Marmara Bölgesi'nde ise küçük üretim ile fabrika kesimi arasındaki ortak yaşama dengesi zıtlaşmaların çozalması yönünde bozulmakta, fabrikalar ön plana çıkmaktadırlar. Değişik bölgelerde küçük üretim ile fabrika kesimi arasında değişik ortak yaşam dengeleri bulmak olası olduğuna göre, katmanlı sanayi yapısı görüşünün bölgesel gelişme stratejilerindeki farklılaşmalar çerçevesinde önemli çıkış noktaları oluşturacağı kesindir. Ayrıca, bu görüşün bölgesel gelişme merkezlerinde yapılacak yatırımların olası etkilerini irdelemek kapsamında, «girdi - çıktı» ve «ileri - geri sanayi bağlantıları» (backward linkages) gibi kavram ve tekniklerin zenginleşmelerine yol açacağı da bellidir.

Kent ölçeğinde ise, küçük üretim ile fabrika türü üretim arasındaki geçişsizlik, mekânda «küçük sanayi» ve «organiza sanayi» bölgeleri kopukluğuna çözümsel bir açıklık getirmektedir. Küçük üretim ile fabrika türü üretim arasındaki geçici ortak yaşam dengesi değiştikçe, «organize sanayi» ve «küçük sanayi» bölgeleri arasındaki ilişkilerinde değişeceği ortadadır. Örneğin, İstanbul, İzmit, Bursa gibi kentlerde fabrikalar küçük üretimi denetimleri altında almaya başlanmışlardır. Bu «organize sanayi» ve «küçük sanayi» bölgeleri arasında zamanla mekânsal bir yakınlık gereksinimi yaratacaktır.

Küçük üretim ile fabrika türü üretim arasındaki ortak yaşam dengesi bir bölgeden diğerine değiştiği gibi, bir kentten öteki kente de değişmektedir. «küçük sanayi» bölgeleri arasındaki ilişkilerin de değişeceği ortadadır. Örneğin, Gaziantep bir küçük üretim kenti olarak belirirken, aynı nüfus büyüklüğündeki Eskişehir'in sanayisinde fabrika türü üretim ağır basmaktadır.

Özet olarak, kent ölçeğinde çeşitli mekansal kararların kentsel sanayinin yapı özelliklerinden etkileneceği açıktır. Dolayısı ile, özellikle kent plancılarının kentsel sanayinin yapısına önemle eğilerek, küçük fabrika türü üretim ve bu iki sanayi kesimi arasındaki ilişkiler dengesi üzerinde derinlemesine çalışmaları kaçınılmaz olmaktadır.

Tartışma

İlhan TEKELİ: Ben bir kaç söz daha eklemek istiyorum. Küçük üreticilikle üretim ile dolaşım iş'evleri arasında bir ayrım yapılmasının zorluğunu, biraz önce verdiğim şehir dışında çıkarılan mobilyacı örneği açık hale getiriyor. Eğer bu mobilyacıya şehir içinde iken baksa idik, kolayca üretici olarak sınıflar idik. Şehir dışına çıkardığımızda, şehir içinde satış yapan ikinci bir dükkân doğdu ve dolaşım işlevini açık hale getirdi. Şehir dışına çıkmadan önce yaptığımız sınıflamada salt üretici olarak kabul ettiğimizde bu işlevini ihmal etmiş oluyorduk. İki işlev olduğunda ayırdığı zamana göre mi sınıflandıracaksınız? Bunun zamanını nasıl ayıracaksınız?

Sanıyorum ki, küçük üreticilik kaçınılmaz olarak birden fazla rolün bir arada bulunmasını gerektirecek. Bugün Türkiye'de küçük üreticilik yaygınsa, aracılık rollerini de içinde bulundurduğu için yaygındır: Bu rollerini dernekler halinde örgütlenerek güçlendirmekte ve rant oluşturarak varlıklarını sürdürmektedir. Dernekleşme üretim rolleri için değil, rant oluşturan yararlandıkları aracılık rolleri için olmaktadır. Bu nedenlerle küçük üreticilikte kavramsal olarak temiz kategoriler bulmak zor olacaktır.

Nabi DİNÇER: Efendim ben ilk konuşma hakkında herhangi bir yorumda bulunamayacağım; çünkü bana göre, benim için çok ağır ve çok kuramsal; biz bürokratlar çok düşünme olanağından yoksunuz, bizden iş isterler. Az çalı-

şıp çok düşünen tembeldir, o bakımdan, çok düşünemedik, çok kuramsal konulara giremiyorum, aklım ermiyor. Yalnız, Raci arkadaşımın bazı açıklamalarına benim anlayamadığımı zannettiğim bazı noktalar var. Bir tanesi şu; arkadaşımız işçi ve makina ilişkilerini ele alarak, küçük ve büyük işletmeyi ayırıyor, kapitalist bir işletme ile küçük bir işletme arasındaki farkları işçi ve makina ilişkilerine bağlıyor. Yalnız burada ben şu noktaya dikkati çekmek istiyorum. Otomasyondan önce, yani, teknolojik devrimden önce, işçi - makina ilişkisi arasında hemen hemen küçük işletmeye uygun, ona yakın bir ilişki var. Şöyle ki, o zaman işçi makinanın bir uzantısıydı. İşçi makinayı kullanıyordu. Sadece makinanın karşısına geçip, ona bakmıyordu, yani işçi, makinaya entegre olmuştu. Aletin uzanan bir koluydu. O bakımdan hiç olmazsa, teknolojik devrimden önce işçi - makina ilişkilerinde, küçük işletmenin tarihi vasfı olarak öne sürülen bir nokta mevcuttur. Bu bakımdan bu ayrımın bir başka düzeyde yapılması, yapılmış olması gereğine dikkati çekmek isterdim.

İkincisi, fabrikalaşma ile az gelişmişlik arasında bir ilişki kuruluyor. Deniliyor ki, az gelişmişlik fabrikalaşamamaktır. Binaenaleyh, fabrikalaşmak gelişmişliktir deniliyor. Ben buna da bir nosyon, bir dikkati çekme noktası ilâve etmek istiyorum. Bir de, bacalaşamamış fabrikalar vardır. Türkiye bacasız fabrikaların ülkesidir derler. Evet görünürde fabrikadır. Fakat bu fabrika, Türkiye'yi azgelişmişlikten kurtaramayan fabrikadır. Meselâ, otomativ sanayiindeki fabrikalar. Hepsi dış ülkelerdeki üretimin birer sonucu, birer uzantısıdır. Yalnız, sadece fabrikaya bakmakla, sadece fabrikalaşmaya bakmakla, az gelişmişlikten kurtulmanın olanağını bulmak olanağı yoktur. Bence bu daha başka bir şeyde yatıyor. Bir ekonominin, sanayiinin dağılımına dayanıyor. Eğer bir ekonomide, ağır sanayii yanl üretim malları sanayii oranı düşükse, eğer bir ekonomide tüketim malları sanayi yüksekse, ve bu tüketim malları dolayısıyla, bu sanayiinin yüksek oluşu nedeniyle, dışa bağımlılık daha büyük bir oran gösteriyorsa, işte az gelişmişlik bununla ilgilidir. Yani sadece fabrikalaşmak, sadece fabrika duvarlarını görmek, bizi az gelişmişlik ayrımından fabrika ve küçük üretim ayrımından uzaklaştırıyor. Bambaşka, kıstaslar kullanmamızı gerektirir sanıyorum. Bilmiyorum belki hata edebilirim, ancak benim de bu konularda belli bir düşünmüşlüğüm var. Teşekkür ederlm.

Murat BELGEN: Sayın Akat'ın konuşması üzerine değinmek istediğim bir yan var. O da iktisadın yerinin ve görevinin belirlenmesi. İktisat üretim döneminden sonra devreye girdi. Olay, üretim olayı. Üretim olayında, üretimin artması sonucu, değerin kontrolu meselesi de, çeşitli dönemler geçiriyor. Bu dönemlerde, ilk dönemlerde yani, iktisadın olmadığını söylediğimiz dönemlerde, ilk dönemlerde yani, iktisadın olmadığını söylediğimiz dönemlerde, savaş gücü bu kontrolu sağlıyor. Bir insan kesimi, ideoloji aracılığıyla bu ar-

tıyı kontrol ediyor. İktisadın yeri de acaba daha kompleks bir mekanizma, daha rafine bir mekanizma olmakla beraber, daha sonraki dönemlerde aynı kontrol fonksiyonunun sürdürülmesinde, yine aynı zaman içinde, daha sonraki dönemlerde, bu iktisadi olayı yerini belli başka bir bilime mi bırakıyor, kontrol yapısının değişmesiyle? Şöyle ki, gene aynı olayda belirli bir ürünün ya da yapının kontrolü meselesi var. Devlet mekanizmasında, yahut sömürü dediğimiz savaş düzeniyle sömürü olayında, diyelim tayinle yapılan bazı kontrol mekanizmasındaki pay alma süreci, iktisat olayında bir yarışma şekline dönüşüyor. Bu iktisat olayını daha iyi kullanan kesimler belki daha fazla pay alıyor olaydan. Ama sonuç olarak, bir kontrol fonksiyonu var. Burada küçük üreticinin yeri nedir meselesinde, küçük üretici de aslında bütün bu tek bir yapı, tek bir model kabul edersek, şu andaki batı kapitalist sistemini diyelim, sömürülme noktasında olan bu kesim değil. Yani diyelim küçük bir grubu kontrol etse de, daha büyük, firma düzeyinde bir mekanizma içinde yer alsa da, yine bütün sistem içinde kendi ürettiğinin bir kısmını yukarı devreden, şu veya bu şekilde yukarıdaki mekanizmalar tarafından kontrol edilen bir ara kademe olmuyor. Firma ölçeğinde bakıldığı zaman, gerçekten bunun saptanmasında, yani değerin, üretilen değerin yahut farketmez, verimliliğin, büyüklüğe göre arttığı belirlendi. Bunun, gerçekten belki bütün olaya katılan firma içindeki yönetici kadro ile beraber ne kadar arttığının değerlendirilmesi önemli. Yalnız benim kafamda eksik kalan şu oluyor, bütün ekonominin içinde, bu mekanizma büyüdüğü zaman, genel ekonomiye giren verimlilik artışı ne oluyor? Nasıl hesaplanıyor? Ve sadece firmayı bir yana bırakın, büyüdükçe kontrol kademesindeki yönetici sayısının arttığı modeli bir yana bırakın, küçük üreticiyi sadece devrede tutun ve onun yönettiği diyelim, yedi kişilik bir ekibin bütün üretimi, bu tür bir model içinde mi yaymak? Tabii burada bu küçük gruplar üretiminin koordinasyonu meselesi ne şekilde sürdürülmektedir? Yine iktisat olayının getirdiği bir şey var; tek bir nokta ve zamanda bir üretim yapılsa, bütün üretici ve üretim olayındaki birimlerin mükemmel haberleşme imkanlarının olduğu hipotezi var temelde. Halbuki üretim, bildiğiniz gibi farklı mekanlarda yapılıyor. Bu olayın koordinasyonu ne şekilde olacak, yine ek bir yönetici grubu veya mekanizması devreye girmeyecek ise, sorun nasıl çözülecek? Bu mekan meselesine girince, benim değinmek istediğim, son bir nokta var: Dışsal ekonomilerin olmaması nasıl olabiliyor? Şöyle; iç savaş dönemlerinin ekonomilerinde bile, yani iç fazla üretimin yapıldığı dönemden başlayarak, kontrol fonksiyonunun başladığı dönemden çıkarak bir kontrol mekanizmasıyla beraber mekansal bir kontrol noktası da oluşuyor. Yani yerleşmeler beliriyor, bu yerleşmelerin de bir kademelenmesi var. Eşit sayıda, eşit aralıklarla dağılmış değil. Üretimin yapılanması değil. Bugüne ka-

dar geldiğimizde, yine tarihsel gelişmelerinin de ağırlığı çok fazla. Fakat hala yerleşmeler kademelenmesi, şu anda görülüyor yeryüzünde, bunun çözümlenmesi ne şekilde oluyor? Bir de kırsal ekonomiler meselesinde benim özellikle öğrenmek istediğim noktalar, getirilmesi gerekli, kırsal ekonomi neden yoktur diye. Örneğin, 15 senelik bilgilerle yapılmış bir çalışma var. İşgüçlerini ve bu gelir hesaplarını bulmadan Türkiye'nin 67 il için bütün verimlilik koşullarını bile eşit saydığımız halde bile, büyüklüğü az olan illerden başlayarak, en büyük ilimize kadar, düzenli bir şekilde artış gösteren verimlilik eğrisi kabul ediliyor, yapılan bugünkü çalışmalarda. Yani Türkiye için en basit, her şeyin aynı kabul edildiği durumlarda bile değil. Mekansal büyümelere bu katma değer gibi kolaylıkla hesaplanan bir noktadan mı çıkarak bakacağız, yoksa, bu tür büyük yerleşmelerde oluşan katma değer dışındaki bazı değerleri de aramak gerekli mi?

Bahattin AKŞİT : Bu tür oturumları ben çok severim. İki değişik araştırmacı konuşur ve bir takım ortak noktalar ve ayrılıklar açık olarak ortaya çıkar. Hemen göze çarpan epistemolojik bir meseleden söz etmek istiyorum. Asaf Savaş Akat ve Raci Bademli'nin konuşmaları aynı kuramsal çerçeveyi paylaştıkları halde iki ayrı epistemolojik vurgulamayı örneklediler. Birisi kuramdan yola çıkarak küçük üreticiliği açıklamaya çalışıyor. Öbürü ise gözlemlerden yola çıkarak bir kuram oluşturmaya çalışıyor. Birisi soyut bir kapitalist üretim çerçevesinde küçük üreticiliğin yerinin ne olabileceğini soruyor ve araştırıyor. Öbürü ise somut bir toplumdal gözlemlenen üretim türlerini sınıflayarak bir çerçeve oluşturmaya çalışıyor. Birisi gelişmiş kapitalist bir toplumda küçük üreticiliği inceliyor, öbürü ise azgelişmiş kapitalist bir toplumda küçük üreticiliği ele alıyor.

Ben esasında küçük üretim sorununun sanayide küçük üretim olarak daraltılması değil sanayideki, ulaştırmadaki, ticaretteki ve hizmetlerdeki küçük üretim olarak genişletilmesi ve öylece ele alınması görüşündeyim. Fakat bunlar nasıl birlikte ele alınabilir? Bunları bir araya getirmenin kuramsal temeli nedir? Tarım-dışı veya kentsel küçük üretimin ortak özelliği nedir? Küçük mülklülük veya küçük sermaye sahipliği bunları bir araya getirmeye yetecek bir ölçüt olarak düşünebilir mi?

Asaf Savaş Akat mekanın da üretilen bir mal olarak işin içine katılması gerektiğini belirtti. O zaman sanayideki, ulaştırmadaki ve ticaretteki küçük üretim daha yakından birbiriyle ilişkilenyor. Ben bunları belirtmek istemiştim. Teşekkür ederim.

Nail SATILGAN : Ben çok kısa bir iki mülahazada bulanacağım. Aynı sorunsal içinde konuya yaklaştıklarını ya bildiğim, ya da bu yolda burada bir izlenim edindiğim konuşmacılarda, var olan bazı kavramların eksik olduğunu düşünüyorum. Bunların kullanması konuya daha büyük bir kavramsal te-

mizlikle yaklaşılması olanağını sağlayabilirdi; terminolojik tutarlılık ve var olan terminolojiden azami yararı sağlama bakımından...

Birincisi, üretim sürecinde yer alanların, herhangi bir kullanma - değerini üretmenin rizikosunu hesaplayanlardan tutun da, fiilen işin en zahmetli yönünü gerçekleştirenlere kadar hepsinin bir organik bütünlük teşkil ettiğini vurgulayan Marx'ın «toplam işçi» veya «Gesamtarbeiter» kavramı. Kimi yazarlar bunu «kollektif işçi» ya da «global işçi» biçiminde de karşılıyorlar. İkinci olarak, kapitalist üretim sürecinin iki ayrı uğrağı, emek süreci ve değerlenme süreci olarak iki ayrı boyutu... Özellikle tarımdaki küçük üretimle tarım dışındaki, zanaattaki küçük üretimin bu iki boyut açısından incelenmesi, karşılaştırılması; benzeyen ve benzemeyen yönlerin ortaya çıkmasını sağlamada kolaylık sağlayabilir diye düşünüyorum.

Üçüncü olarak, özellikle Sayın Bademli'nin konuşmasında önem taşıyabilecek gene bir ikiz kavram : Sermayenin emek üzerindeki reel boyunduruğu ve sermayenin emek üzerindeki biçimsel boyunduruğu ya da bağımlılığı. Bunun yanı sıra, üretici emek ve üretici - olmayan emek; bununla ilgili olarak tabii, üretici emekçiler, üretici - olmayan emekçiler; gene bununla bağıntılı olarak dolaşım emeği — üretici oluş ya da üretici - olmayışla kastedilen, kapitalist üretim tarzında, tabii, artık - değer üreticisi oluşu veya olmayışıdır —; ve nihayet kapitlizmin eşit - olmayan gelişmesi yasası... Bunların nerelerde kullanılması gerektiğini söylemek tabii böyle bir kısa konuşmanın boyunu aşar. Ben sadece bunları zikretmekle yetineceğim. Teşekkür ederim.

A. S. AKAT : Sanıyorum ki Bahattin ile başlamak lâzım. Burada metni sunarken korkarım bir dil sürçmesi yapmışım, aslında sanayide küçük üretici değilim zaman daima tarım-dışı kesimin tümünü kasdediyordu. Zaten sanayi kesimi ile sanayi-dışı diğer (kentsel) kesimleri ayırdetmek sık sık zor olabiliyor. Tarımı analiz dışı tutmamın temelnedeni, tarım kesiminde mekanın bir girdi olması. Bunun dışında bir tek konut kesiminde mekanın önemlice bir girdi olduğunu görüyoruz, fakat aynı zamanda mekan kesimin çıktısı da. Yani, İstanbul'daki konut ile Ankara'daki konut, aynı nesne değil, bu konut kesiminin özgüllüğü. Sanayi kesimi hizmet kesimi ayırımında, örneğin üretici emek ve üretici olmayan emek açısından çok dikkatli olmamız gerektiğini düşünüyorum. Bir yanda kapitalistler için Cadillac marka lüks otomobil üreten işçi, fabrika işçisi olduğu için üretici oluyor da, İşçi sınıfının kullandığı bir lokantada çalışan garsonlar üretici değil mi? Bence, kullanım değeri üreten bir faaliyete, bu kullanım değeri toplumda şu ya da bu şekilde bir takım insanlar tarafından talep ediliyorsa, üretken emek demekte yarar var; ürünün fizik mal ya da hizmet niteliğinde olması ikincil bir unsur. Üstelik hizmet dediğimiz olayların adeta tümünde ya gayet karmaşık

makinalar ya da çoğu kere makinalardan daha pahalıya mal olan eğitimler var. Mimarın çizdiği proje iyi bir örnek olabilir. Bu açıdan olayı tarımdışı kesimin tümü açısından almakta yarar olduğu sanıyorum ki çok açık. Nail'in eleştirileri çok haklı. Emek süreci ile değerlendirme sürecini yazılı metinde ayırdettim. Üretim sürecine değerlendirme sürecini dahil edip etmememiz ve dolaşım sürecinin özgül ağırlığı analizi hangi düzeyde yürüttüğümüze göre değişecektir. Kapitalizmin eşit olmayan gelişme yasası gibi yasaların çok dikkatle kullanılmaları gerekir. Gerçekten, kapitalizmin genellikle değişerek yani eşit olmayarak geliştiğini ampirik olarak gözlüyoruz, ancak, Bahattin'in de belirttiği gibi, ampirizme düşmek istemiyorsak, neden eşit olmayan biçimde geliştiğini açıklamak zorundayız. Örneğin, benim burada havaların genellikle değişebilirliği yasasından bahsetmem doğru bir gözleme dayanır, ancak bu yasayla ben meteorolog olamam. Meterolog, yani bilim adamı, havaların neden değiştiğini açıklar. Başka bir deyişle, bilimin yöntemi, Marx'ın ve başkalarının da kabul ettiği gibi, dedüktif, tümdengelim yöntemidir. Demek ki, eşitsiz gelişme yasasını ancak nedenlerini bilmek şartı ile kabul edebiliriz. Ben de bu çalışmamda bu nedenlerden bir kısmını sağlamağa çalışıyorum; yani neden dev firmalar küçücük firmaların beraberce yaşabildiklerini.

Bir noktaya daha değinmekte yarar var galiba. Bütün bu seminer boyunca, bir yanlış anlamanın süregelmesinden korkuyorum. Benim verdiğim tanımda, hiç bir şekilde 7 ya da 10 kişi çalıştıran firmalar küçük üretici değildir. Küçük kapitalisttir, ama kapitalisttir. Küçük meta üretimi dediğimiz zaman ücretli emek kullanmayan üretim birimlerini kastediyoruz. Kapitalist firma, ister 10 emekçi kullansın ister binlerce, toplumsal artık üründen pay alır, yani mutlaka sömürü ilişkileri içindedir. Boyut farkının kapitalist arasında bir dizi önemli sonuçları olabilir. Fakat, sanıyorum ki, bu seminerde daha ziyade küçük kapitalistlerin sorunlarından bahsedeceğiz.

Nihayet Murat arkadaşımızın getirdiği bir dizi soru var, epey uzun sorduğu için ben sadece bazılarına cevap verebileceğim. Birincisi çok zor bir soru: İktisadın yerinin belirlenmesi diye. Bu konuda iktisatçıların kendi aralarında anlaştıklarını da söyleyemeyiz. Ben iktisadın insanların insanlarla kurdukları ilişkileri ile uğraştığını özellikle vurgulamak istiyorum. Bu açıdan, iktisadın mal ve hizmetlerin üretimine, teknolojisine, vs. indirgenmesine karşı çıkmalıyız: Bu bizi iktisadın konusu olarak nesneleri almağa götürür, örneğin neoklasik iktisadın yaptığı gibi. Nitekim üretim olayının sadece mal ve hizmetleri üretmekle kalmadığını, aynı zamanda herşeyden önce firma içinde insanları da yeniden ürettiğini görüyoruz: Emekçiler üretiliyor, müdürler üretiliyor, kapitalistler üretiliyor. Firma örgütlenme şemasında bunu açıkça görmekteyiz. Firma mal üretirken, aynı zamanda, bir taraftan yönetime katılmayan, toplumun, üretimin yapılma biçimi hakkında

hiç bir yetkisi olmayan, bir makina haline dönüştürülmüş emekçileri üretiyor; diğer yandan da hiyerarşinin üst kademelerini yani farklı hak ve yetkileri olan insanları üretiyor. Bence iktisat bu. Doğal olarak bu süreçte çok karmaşık kontrol mekanizmaları oluşacak, hem üretimin gerçekleşmesi için, hem de imtiyazların korunması için. Ancak, kapitalist toplum açısından özellikle dikkat etmemiz gereken şey, iktisadi düzeyi ele alınca, tek hiyerarşili bir toplum olmayışı. Pek çok hiyerarşi var ve bunlar arasında yatay ilişkiler sözkonusu (dikey değil), ama her biri kendi içinde dikey ilişkileri üretmekte. Bu ise makro düzeyde kontrol mekanizmalarının çok daha karmaşık olmasını içeriyor, özellikle tek hiyerarşili toplumlara kıyasla. İdeolojinin buradaki yeri de doğal olarak çok önemli. Üretimin daha toplumsallaşmadığı, yani insanlar arasında mal ve hizmet akımlarının düşük, işbölümünün az, teknolojinin geri olduğu çağlarda, iktisat dediğimiz olayın öneminin az, iktisat dışı mekanizmaların önemlerinin çok olmasını da bu şekilde açıklıyabiliyoruz. Bir diğer soru, eğer doğru anladıysam, buradaki analizden firmaların küçülmesi gerektiği yönünde bir sonuç çıkartılıp çıkartılamayacağı. Eğer küçük burjuva ütopyacılığına düşmek istemiyorsak, biz küçük firmaları seviyoruz, bu nedenle firmaları küçültelim diyemeyiz. Maddeci olduğumuz ölçüde, tüm toplumsal yapılar için olduğu gibi, firma büyüklüğünün de üretimin nesnel koşulları tarafından ve büyük ölçüde insanların arzuları dışında belirlendiğini kabul etmek zorundayız. Dışsal ekonomllerle ilgili soruyu ise pek anlamadım doğrusu, dolayısıyla verim artışı ile ilgili olarak söylenenler de benim burada sorunu ele alış biçiminden farklı, Dikkat edilirse, ben burada daima aynı kesim içinde fizik verimden bahsettim. O nedenle değerlendirme - fiyatlandırma sorunlarına hiç girmeden verimin ölçülebilmesi mümkün. Halbuki iki kesim arasında verim karşılaştırmasını fizik olarak yapamayacağımıza göre, araya mutlaka insan - insan ilişkileri girecek demektir, çünkü verim karşılaştırmasını ancak fiyat ya da değerleri işin içine soktuktan sonra yapabiliriz. Bu durumda ise elde edeceğimiz sonuçlar fizik verimden çok farklı sonuçlardır. Bu nedenle ben, konuşmamda da söylediğim gibi, ölçeğe göre getiri gibi kavramların kullanılmasında çok ihtiyatlı olunması gerektiğini düşünüyorum. Bütün soruları cevaplandıramadıysam özür dilerim, fakat önemli noktaları cevaplandırdım sanıyorum. Teşekkür ederim.

Raci BADEMLİ: Sunmaya çalıştığım yaklaşımın özelliği, Türkiye'deki sanayi olgusunu üretim türleri kapsamında ele almak ve tanımlanan türlerin simgelediği aşamalara bakarak azgelişmiş kapitalist sanayileşmenin iç dinamiğine yaklaşmak olmaktadır. Böyle bir yaklaşımda doğal olarak üretim türlerinin neye göre ve nasıl birbirlerinden ayrılacağı olmakta. Bu noktada benden önceki konuşmacı ile aramda yöntem kapsamında önemli bir fark görmüyorum. Ancak anladığım kadarıyla Asaf Savaş Akat'ın «küçük üretim»

tanımı, benim «dışa bağımlı azgelişmiş kapitalist ekonomi çerçevesinde anlam kazanan **çarpık kapitalist üretim türü**» yaftasını yakıştırdığım «zenaat dükkanı» türünün ötesine geçmiyor. Yani benim sunduğum «küçük üretim» tanımını kapsam daha geniş. İşin içinde kapitalist bir olgu olarak beliren fakat «fabrika türü» üretim aşamasına ulaşmamış imalathaneler (işlikler), yani atölyeler var. Örneğin, firma içi işbölümünün belirdiği, işçinin gerçek anlamda proleter ve işverenin gerçek anlamda kapitalist olduğu fakat kesinlikle «fabrika» denilemeyecek bir soba imalathanesi yanında, kâh soba üreten kâh soba tamir eden tek bir usta ve çırağından oluşmuş küçücük bir sobacı dükkanı da «küçük üretim» kavramı kapsamına girmekte. Benim tanımıma göre «sanayide küçük üretim» özet olarak zenaat dükkânı ve imalathane (işlik) gibi fabrika türü dışında iki ayrı üretim olgusunu içermekte. Elbette «küçük üretimin» iç dinamiği de söz konusu. Ancak ben bu konunun ayrıntılarına girmedim. Bildiride açıkça görülebileceği gibi, sanayinin «küçük üretim» ve «fabrika» kesimleri arasındaki dönüşüm sorununu vurgulamakla yetindim. Nabi Dinçer belki beni iyi duyamadı, belki de konuşmamda yeterince açıklayamadım . Tekrar edeyim. Azgelişmiş sanayileşme sürecini «fabrikalaşamama» olarak nitelediğinde, fabrikalara oranla daha düşük bir sanayi aşamasını simgeleyen imalâthenelerden kaynaklanan bir yerli fabrikalaşma sürecinin olmadığını; fabrikaların kökleri dışarıda, ithal edilmiş kuruluşlar olduklarını, yani Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde imalâthane türünde fabrika türüne dönüşüm süreçlerine bir kopukluğun söz konusu olduğunu belirtmek istemiştim. Bu genellemenin özellikle Eskişehir ve Gaziantep kentlerinde yaptığım araştırma ve gözlemlere dayandığını hatırlatmakta yarar olabilir. Bu arada konuyu biraz daha açmak için tekrar sobacılar örneğine dönelim. Eskişehir'de birkaç büyük soba imalatçısının birleşerek bir emaye soba fabrikası kurma yolunda girişimlerde bulunduklarını biliyoruz. Ancak, proje hakkında derinlemesine bir bilgi olmadığı için kurulacak üretim biriminin gerçekten bir fabrika olup olmadığı konusunda birşey diyemeyiz. Ne var, kurulacak üretim birimi gerçekten bir fabrika olsa bile, eski soba imalâthanelerinin el değiştirip küçük üretim kesiminde faaliyetlerin devam edeceklerini, bu arada ithal edilen modern makinalar ve kurulan yeni iş düzeni ile emaye soba fabrikasının imalathanelerinkinden farklı bir pazara yöneleceğini kestirmek oldukça kolay. Eskişehir ve Gaziantep'deki diğer örneklerden (pulluk, çelik kasa yapımcıları gibi) gördüğüm kadarıyla, imalathaneler belirli bir büyüklüğe ulaştıklarında, içinde bulundukları iş ortamının bir gereği olarak, «fabrika» kesimine sıçramakta haklı olarak direnmektedirler. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile Halk Bankasının «küçük üretim» birimlerini var güçle desteklemelerine rağmen imalathaneler arasından yerli bir fabrikalaşma süreci şekillenememekte, fabrikalar (gıda ve inşaat sanayii dallarındaki bir kaç istisna dışında) ithal yoluyla

oluşmaya ve imalathanelerinkinden farklı pazarlara yönelmeye devam etmektedirler. Üretim türleri arasındaki güçsizlik veya kopukluk, gelir dağılımındaki eşitsizliklere koşu olarak oluşan pazarların parçalanması olayı ile elele gitmekte ve sözünü ettiğim «ikili sanayi yapısını» yeniden üretmektedir. Bu çok önemli konunun ayrıntılarına girmeye zaman yok. Ancak şunu söyleyeyim: Eğer Türkiye'deki kapitalist sanayileşmenin iç dinamiğini daha iyi kavramak istiyorsak, Gaziantep'teki KÜS-GEM deneyimi gibi olayları daha yakından ve daha dikkatli değerlendirmemiz gerekiyor.

«Küçük üretim» konusuna sadece kapital, işgücü ve teknoloji üçlüsü gibi dar bir açıdan yaklaşmadığım ortada. Bildiride «üretim türü» kavramı kapsamında iş düzeni, iş yapış biçimleri, işçinin işverene karşı tavrı, işçinin işe karşı tutumu, işverenin özellikleri, ürünün nitelikleri ve daha birçok konuya değinilmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştim. Doğal olarak kısa bir bildiri kapsamında bütün bu noktaların üzerinde yeterince durmaya olanak yoktu. Bu nedenle önerdiğim tanım kapsamında önem kazanan noktaları şöyle bir vurgulamakla yetindim. Yaklaşımımda vurgulanan tanım kategorileri, işgücü büyüklüğü, makina gücü, kapital, vs. gibi istatistik tekniklerini kullanabilme açısından «temiz» olarak nitelenebilecek «nicel» ayırımlardan değil. Çünkü, bu tür ayırımların «üretim türü», «üretim türlerindeki aşamalar» gibi konularda analitik değerleri olmadığı inancındayım. Sanırım bu yöndeki tutumum oldukça açık. Mübeccel Kıray'ın sözünü ettiği konu, yani küçük üretimin kentsel coğrafyası üzerinde de durmak isterim. Ancak bunu bir başka zamana bırakmak gerekecek sanırım. Çok az konuşacağım demiştim. Teşekkür ederim.

Küçük Üretim Alanında Uygulanan Politikalar

Nabi DİNÇER *

GİRİŞ

Açıklamalarımıza başlarken Türkiye'nin ne tür bir kapitalist ülke olduğunu ve ne gibi ekonomik ve politik özellikler gösterdiğini belirtmekte yarar görmekteyiz. Bilindiği üzere Türkiye azgelişmiş bir kapitalist ülkedir, ve bu bakımdan Asya, Afrika ve Güney Amerika'nın diğer birçok azgelişmiş ülkeleriyle benzerlik göstermektedir. «Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin toplumsal gelişmeleri geciktirilmiş ve deforme edilmiştir. Böylelikle gelişmişlik düzeyi, tarih ve kültürlerine göre farklı olan bu ülkelerin sosyo-ekonomik yapıları, kendilerini gelişmiş kapitalist ülkelerden ayıran ve özel bir tip durumuna getiren sosyo - ekonomik bir yapıya sahip olmuşlardır».[1]

Türkiye bu özelliği taşıyan ülkelerden biridir. Ülkemiz hangi yollardan geçerek bugünkü durumuna gelmiştir? 16. yüzyılın güçlü bir ülkesi olan Türkiye nasıl olmuş da kapitalistleşemeyerek, kapitalist ülkelerin yedeğinde kalmış, onların hammadde deposu ve mamul pazarı olma rolünü oynamaya

* DPT eski danışmanı, Köy - Koop Araştırma Birimi Müdürü

1 **Politische Ekonomie des Heutigen Monopolkapitalismus,** s. 701

katlanmış ve giderek yarı sömürge durumuna düşmüş, bir bağımsızlık savaşı vermek durumunda kalmış ve bu bağımsızlık savaşına karşın emperyalizme bağımlılıktan kurtulamamıştır? Türkiye'de sıcak tartışmalara de farklı yorumlara neden olmuş bu konuyu bir kez daha, fakat genel hatlarıyla buraya getirmek ve kısa bir açıklamada bulunmak gerekiyor. Osmanlı Imparatorluğu'nun yazgısı hakkında bir dereceye kadar belirgin bir fikir edinebilmek için Osmanlı devletinin karekteri hakkında ileri sürülen görüşleri özet olarak yinelemekde yarar vardır :

A. OSMANLI TOPLUM YAPISI ETRAFINDAKİ GÖRÜŞLER

a. Osmanlı toplum yapısının kendine özgü oluşunu savunan tarihçi görüş : Bu görüşü savunanların baş temsilcisi Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan'a göre İmparatorluk sıkı bir merkezi sistemle toprağın yönetimini Sultan'a vermiş ve toprak mülkiyeti üzerine kurulan yerel hanedanların türemesine meydan vermemiş, böyle bir eğilim gösteren aileleri de çeşitli yollarla süreterek, hatta öldürerek ortadan kaldırmıştır. Yazar ilgi çeken bir makalesinde şunları söylemektedir. «Kabile reisleri veya toprak sahibi olarak Anadolu'da mühim bir siyasi ve içtimai mevki sahibi beylerin türlü sebeblerle Rumeliye sürülmesi usulünün Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkülü devrinde merkezi devlet otoritesinin kuvvetlendirilmesi hususunda sistemli bir şekilde kullanılmış müessir bir idarecilik ananesi olduğunu göstermektedir»[2]. Böyle bir politika izleyen imparatorluk, toprağın yüksek mülkiyetini ve denetimini tahta tahsis ederken, reayaya toprak üzerinde ekip biçme hakkı sağlamış bulunmaktadır. Padişah toprak üzerindeki denetim hakkını bir tür askeri memur olan sipahilerle sağlamıştır. Prof. Ömer Lütfi Barkan sipahilerin Avrupa feodallerinden çok farklı bir statüye sahip olduklarını, tayin ve azil edilebildiklerini belirtmektedir.

b. Feodalizmi savunan düşünürler : Bu konuyla ilgili olarak Türkiye'de yayınlanan ilk yapıtlardan birinin sahibi olan İsmail Hüsrev Tökin Osmanlı toplumuna damgasını vuran egemen düzenin derebeylik olduğu görüşündedir. Tökin'e göre Osmanlılarda değişik koşullara göre şekil alan üç tip derebeylik vardır :

1. Sipahi derebeyliği : Bu derebeylik sipahi köylü ilişkileri incelendiğinde ayan beyan görülür. Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesi bunu saptayan örneklerle doludur.
2. Ruhani derebeylik : Devlet veya kişiler tarafından dinsel kurumlara, içindeki köylülerle birlikte geniş toprakların gelirleri vakfedilmiştir.
3. Üçüncü tip Padişah tarafından özel kişilere malikane veya çiftlik olarak verilen timar sistemine bağlanmayan yerlerde görülür.

2 Barkan, Ömer Lütfü., «Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler», **İktisat Fakültesi Mecmuası,** No. 1-4

Türk toplum yapısını feodalizm ile açıklayan düşünürler arasında Behice Boran'ı saymak gereklidir. Boran, Batı'da derebeylik düzeninden kapitalizme geçişin Batı toplumlarının iç gelişmeleri ve değişmeleri sonucu olduğunu, oysa Türkiye'nin gelişmiş ülkelerin baskısı altında değişmeye başladığını ileri sürmektedir. Feodal toplumlarda temel servet biçimi toprak, temel üretim tarım, temel gelir şekli ranttır. Behice Boran'a göre Osmanlı toplumu son çözümlemede bu niteliği gösterir. M. Erdost ise Osmanlı toplum merkezi bir feodalite olarak nitelendirmektedir.

c. Asya Tipi Üretim Tarzı : Bu görüşü savunanlar arasında Sencer Divitçioğlu belli başlı bir isim olarak belirmektedir. Bu yazara göre daimi ve irsi kiracı durumunda olan reaya, toprağın sadece tasarruf hakkında sahiptir. Toprağın sahibi olan soyut devletin temsilcisi sultan, ulema ve asker üçlüsü egemen sınıfı, toprağın mülkiyetinden yoksun olan üretici sınıf reaya bağımlı sınıfı oluşturur. Köy ekonomisi içinde oluşturulan artık ürün köyde metaya dönüşmez, böyle olunca da köy kapalı bir ekonomiye itilir. Bunun sonucu olarak Osmanlı köyünde yaygın meta üretiminin gelişmesi için koşullar mevcut değildir. Buna göre ticaret devletin ve bürokrasinin gereksinmelerine bağlıdır. Bu da kanaatkar bir esnaf sınıfını oluşturur.

Biz burada herhangi bir tipolojiye gitmeksizin Osmanlı Devleti'nin özellikle rini belirtmeye çalışmakla yetineceğiz. Osmanlı devletinde başlıca üç özellik görülmektedir. Bunlar sırasıyla : merkeziyetçilik, mutlakiyetçilik, savaşçılıktır.

a. Merkeziyetçilik : Tarım ve sanatlardan edinilen artı değerle yetinmeyerek savaşçı bir ordu bulundurmak, saray içinde ve etrafında yeralan bir seçkinler grubunu ve nihayet padişah bendlerini beslemek, artmakta olan ğı olan savaşa sürekli olarak başvuran imparatorluk sıkı bir merkeziyetçlnüfusun gereksinmelerini karşılamak için ekonomi dışı artı değerin kaynaliğe dayanan asker bir devletti. Niyazi Berkes talanın Osmanlı ekonomisinde çok önemli bir yeri olduğuna değiniyor ve ganimetlerin beşte birinin devlet hazinesine ayrılan gelirlerin en önemlisi olduğunu ileri sürüyordu.[3] Yerel ve bölgesel yönetimde bir çeşit yetki genişliği bulunmakla beraber merkeziyetçilik kuraldı. İmparatorluğun çok geniş araziler üzerinde yerleşmiş bulunması onu merkeziyetçilikten bazı ödünler vermek zorunluğunda bırakmıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı sultanlarının eyalet başlarına getirdikleri kimseler özellikle Mehmet II den sonra Enderun'dan yetişme kapıkulu arasından belirli bir yetişme süresinden sonra atanmaya başlamışlardır. Bu yöneticilerin Padişaha sınırsız bir sadakatle bağlı oldukları kabul edilebilir[4].

3 Berkes, Niyazi., **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 19

4 Yalçındağ, Selçuk., «**Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerinde Notlar**», **Amme İdaresi Dergisi**, Haziran, 1970, s. 33

b. Mutlakiyetçilik : Yaşam gücünün bir bölümünü savaşa borçlu olan ve savaşarak yaşayanOsm anlı devleti bütün kaynaklarını bu amaca seferber etmek için merkeziyetçi yönetimi gereksindiği gibi mutlakiyetçi bir yönetimi de gereksinmektedir. Bir bakıma merkeziyetçi ve mutlakiyetçi nitelikler birbirini tamamlamakta, birbirinin ön koşulu olmaktadır. Esnaf ve reayanın üretici, saray ve bürokrasinin yönetici sınıfları oluşturduğu Osmanlı İmparatorluğunda bütün çizgilerin birleştiği nokta padişahtı.

Bu iki nitelik, yani mutlakiyetçilik ve merkeziyetçilik kendi kanuniyetleri içinde zamanla İmparatorluk, bir beylikten cihan devletine doğru geliştikçe mükemmelleşti. Devletin her tarafa uzanan eli Ortaçağ Avrupa'sında olbi esnaf derneklerinin kentlerin yönetiminde etkin bir rol oynamasına olanak verecek politik haklara sahip olmalarını engellemektedir[5]. Herşey Sultanın gölgesi altında bulunmaktadır. O her şeye egemendir. Ta ki üstesinden gelemeyeceği sosyal ve ekonomik olaylar arka arkaya tarih sahnesine çıkıncaya kadar. Buna göre merkeziyetçi ve mutlakiyetçi bir devlette sosyal ve ekonomik yapıların değişmesine karşı direnç daha büyüktür. Devlet en ince ayrıntısına kadar düzenin sonsuza dek değişmeksizin sürüp gitmesine özen göstermektedir. Osmanlı toplum yapısının içe kapalı bir nitelik taşımadığını, en azından 200 000 kişiyi bulan Eyalet ordusunu ve Kanuni zamanında 30 000 kişiyi bulan kapıkulu ordusunu besleyecek, donatacak, bu ordunun sınırlardan sınırlara koşmasını sağlayacak bir tarım ve sanayie sahip olduğunu ve bu olanakların ekonomi dışı artı değerle desteklenip güçlendirildiği tarihsel bir gerçek olarak ortadadır. Osmanlı İmparatorluğunda devlet en büyük müşteridir.

c. Savaşçılık : Osmanlı devletinin niteliğini oluşturan bir özelliği de sürekli bir savaş durumunda bulunması ve bunu gerçekleştirebilmek için zamanın koşullarına göre kusursuz bir ordu beslemesiydi. Yeniçerilerden ayrı olarak üretim örgütü üzerine oturtulmuş bir çeşit askeri imparatorluk devamlı bir yarı seferberlik durumundaydı[6].

B. OSMANLI DÜZENİNİN BOZULMASI

Yukarıda belirtilen dengeler üzerinde kurulmuş olan İmparatorluk belli bir dönem çok etkin bir sistem olarak işledi. Fakat sistemin ruhuna yabancı iç ve dış dinamikler etkilerini göstermeye başlayınca imparatorluk bunlara önce direnç göstermeye çalıştı, fakat başarılı olamadı.

a. Tarım düzeninin bozulması : Osmanlı İmparatorluğunda düzenin bozulması yönünde en büyük etmen tarım düzeninin bozulmasıdır. Devam-

5 Sencer, Muzaffer, **Osmanlı Toplum Yapısı**, s. 271

6 Küçükömer, İdris, **Düzenin Yabancılaşması**, s. 37

!i fetih, fetih savaşları ile zenginlikleri artan ve bunu içerde yeniden bir dağıtıma tabi tutan imparatorluk içinde ehli örf ve ehli şere mensup kadı, müderris, yeniçeri, sipahi, zaim gibi mevki ve rütbe sahiplerinden oluşan bir grup ellerine geçen bir fazlasını toprağa yatırmakta ve tarımda büyük çiftlikler oluşmaktadır. Hukuki değilse bile fiili olarak oluşan bu çiftlikler, Anadolu'nun artan köylü nüfusu üzerinde gelir düşürücü bir etkide bulunmaktadır. Bunun yanısıra gelirlerin büyük ölçüde yeniden dağıtımı ve artan savaş giderlerini karşılamak için ağır vergilere başvurulması köylülüğün durumunu bir kez daha kötüleştirmektedir. İşte bu arada kırsal kesim boşalmaya başlamış, köylüler büyük beylerin himayesine girmişler ve «levent» grupları olarak onların muhafızları görevini yapmaya başlamışlar, bu da yetmemiş bir bölümü kentlerdeki medreseleri doldurur olmuşlardır. Fakat tarım kesiminde başı boş dolaşan büyük bir bölümü Anadolu'yu uzun bir süre alt üst eden Celali isyanlarının malzemesi durumuna geldiler. Kırdaki bu alt üst oluş kenti de etkiledi ve o zamana kadar normal görevini yapan loncaların da bozulmasına yol açtı.

b. Lonca sisteminin bozulması : Bu konuya ilişkin bir araştırmada şöyle denilmektedir : «Şehir ve kasabalarda dolaşan işsiz kitleleri görülmemiş bollukta bir vasıfsız emek arzı yaratarak lonca sistemini altüst etmişlerdir. İstanbul'u köylüleştirmekte olan bu akımların sürüp getirdiği ucuz emek esnaf cemiyetlerinin seçkin ve inzibatlı işçisiyle rekabet ederek şehir ekonomisine mahsus nizamların bozulmasına sebep olmuştur»[7]. Kırdaki huzursuzluk böylece kenti ve kentin üretim sistemini bozmuş, onu kendine verilmiş olan işlevi yerine getiremez duruma getirmişti.

Öte yandan sanayi alanında bu kargaşa ve düzensizlik yetmiyormuş gibi devlet tarımda olduğu gibi sanayide de endüstriyel artığa daha büyük ölçüde el atmak için sanayi alanına daha büyük ölçüde el atmak için sanayi alanına daha büyük vergiler getirdi. Bu da giderek diğer etmenlerle birlikte sanayide kapitalistleşmeyi, manifaktüre geçişi önledi.

Bu arada dış dinamikler işlemeye başlamıştı, bir yandan ipek yolu kontroldan çıkarken Akdeniz önemini yitiriyordu. Büyük kıtaların keşfi ile pazarları genişleyen Avrupalı imalatçılar, artık uzak pazarlar için üretime başlıyorlar, bu arada hammadde gereksinmeleri de artıyordu. Avrupa'nın hırslı kapitalistleri artan ve ucuza malettikleri ürünleri için yeni pazarlar ararken, ucuz hammadde sağlayacakları kaynaklar için etrafa göz gezdirirlerken tarımı ve sanayii alt üst olmuş Osmanlı İmparatorluğu'nu gördüler. Bundan sonra Avrupa Osmanlı İmparatorluğu'na yalnızca fetih savaşları için değil,

7 **Cumhuriyetin 50. Yılında Esnaf ve Sanatkâr, s. 110**

8 **Bademli, Raşit Raci., Distorted and Lower Forms of Production in Underdeveloped Countries, s. 42**

fakat aynı zamanda ekonomik çıkarlar sağlamak, onu bir mamul madde pazarı ve bir hammadde kaynağı olarak kullanmak amacıyla igilendiler. 1838 yılında İngilizlerle imzalanan Ticaret Sözleşmesi bu ilginin doruk noktasını oluşturmaktadır. Bu sözleşme gereğince İngiliz tüccarları için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün kayıtlamalar kaldırılıyor ve Osmanlı ülkesi İngiliz-mamul maddeleri için bir açık pazar durumuna getiriliyordu. Söz konusu sözleşmenin 2. maddesine göre «Babıali tarımsal veya herhangi bir emtia üzerindeki tekelleri ilgayı ve herhangi bir malın satın alınması ve alındığı zaman bir yerden diğer yere nakledilmesi için gerekli Valilik Beratlarını ilgi etmeyi resmen taahhüt» ediyordu[9]. Böylece İngiltere hükümeti Türkiye'deki feodal vergileri kendi çıkarına ve yararına ortadan kalkmasını sağlıyordu. İngiliz tüccarları bununla da yetinmeyecekler, Türkiye içinde Türk mallarını alıp satacaklar ve bu işleri yaparken «Türk tebaasının en çok kayırılan sınıfının benzer koşullarda ödediği vergilere eş vergi» ödeyeceklerdi[10]. Öteki Avrupa devletleri de İngiltere örneğini izleyerek Türkiye ile benzer ticaret sözleşmeleri yaptılar. Doğal olarak bu gelişmeler Türk sanayiini daha da kötü bir duruma soktu.

c. İlk tepkiler : Türk sanayinin sönüp gitmesi bazı Türk aydınlarını düşünmeye yöneltti. Batının emperyalist çevrelerince «özgürlük» olarak sunulan ve ancak emperyalizmin değirmenine su götüren bu ticaret serbestliği ile ilgili olarak Namık Kemal şunu söylüyordu : «...biz ziraatte olduğu gibi sanatta dahi vaktiyle kendi yağımızla kavrulurduk. Hemen her ihtiyacımızı ifa edecek tezgahlarımız vardı. 20 - 40 senede onların hemen cümlesi mahvoldu. Bunun sebebi de, hiç şüphesiz mahdut muahedat ile Avrupalılara verilen hürriyeti ticarettir. Fenni servet müelliflerinin kâffesi (bırakınız geçsin, bırakınız yapsın) meselesini şiar ittihaz eylediler. Vakıa her ne işte olursa olsun menfaat hürriyettedir. Çünkü muktazai tabiat hürriyettir. Lakin, bazı arızalarla bu hürriyeti ticaret Osmanlılar için aynı mazarrat oldu»[11]. Öte yandan Osmanlı hükümeti yıkılmakta olan yerli sanayii korumak için bir takım önlemler almak zorunluluğunu nihayet duymuştu. Sanatkarlardan gelen baskı sonucu olarak 1864 yılında bir «İslahı Sanayi» Komisyonu kurulmuştu. Bu komisyon küçük sanayiin Batının fabrikasyon ürünleri ile rekabet edemeyeceği görüşüne varmış ve el tezgahlarını birleştirmeyi ve fabrika halin edönüştürmeyi gerekli bulmuştur.

Alınması önerilen önlemler şöyle sıralanmaktaydı :

1. Gümrük resimlerini yükseltmek
2. Esnaf ve sanatkârları birleştirip şirketler kurmak,

9 **1838 Ticaret Sözleşmesi,** DPT, 1974, s. 15 - 16
10 **A.g.y.**
11 **Tanzimat,** İstanbul : Macit Matbaası, s. 826

3. Sanat okulları açmak,

4. Sergiler düzenleyip yerli ürünleri tanıtmak[12].

Bunlar arasında sergi açmak girişimi belli bir başarı sağlamış bulunmaktaydı. Sergili Osmani adıyla anılan, bu sergi 1863 yılında Sultanahmet alanınd kuruldu. Serginin hazırlanması için otuzbin İngiliz lirası harcandı. İstanbul ve Anadolu esnafı bu sergiye büyük ümitler bağlamışlardı. Sergi büyük takdir ve hayranlık toplamıştı. Ama o kadar.

Bu önlemler arasında esnafı ortaklık halinde birleştirmek ilgi çekicidir. Bu ortaklıklar arasında «iŞrketi Debağiye»nin özel bir yeri vardır. Hammaddesi Osmanlı ülkesinde bol bol bulunan tabaklığın geliştiirlmesi Türk köylüsü için de sevindirici olacaktı. İki bin paylı bir ortaklık kuruldu. Üretim arttı. Ancak çevre kirlenmesi görüşleri batılı kapitalistlerin imdadına yetişti. Tabakhanelerin kent içinde zararlı olduğu gerekçesiyle kaldırılması, şirketi debbağiyenin de sonu oldu.

Bu türden ortaklıklar denemesi Şirketi Debbağiye'den ibaret değildi. 1874 yılına kadar, bu cinsten 7 şirket kuruldu, bunlara belli bir süre vergiden bağışıklık, bazı ayrıcalıklar tanınmıştı. Ancak bu ortaklıklar da şu ya da bu şekilde Şirketi Debbağiye'nin kara yazısını paylaştılar.

c. İkinci Merutiyet : Meşrutiyet bir bakıma Tanzimat ideallerinin devamı sayılmalıdır. Amaç burjuvalaşmak ve kapitalistleşmekti. Bunun için de sanayiin kurulması gerekiyordu.

İkinci Meşrutiyette bu yönde Tanzimata kıyasla daha azimli adımlar atıldı. Ancak emperyalizme bağımlılık bu girişimlerin radikal dönüşümlere yol açmasını engelledi. Emperyalizme karşı geliştirilen milliyetçilik ideolojisi ekonomik ve politik desteklerden yoksundu. Bununla birlikte Ordu'ya malzeme imal eden fabrikalar kuruldu. Özel sektör de özendirildi. Milli burjuva yetiştirme çabasıyla 1908-1918 dönemi içinde 139 anonim şirket kuruldu. Bunların arasında bulunan Milli Kantariye Şirketi belirtilmeye değer. Bu şirketin kuruluş amacı besin maddelerini toptan satın alıp İstanbul bakkallarına dağıtmaktı[13]. Öte yandan Kara Kemal aracıyla İttihat ve Terakki esnaflara el attı, onları örgütlendirmeye çalıştı. Esnaf Birlikleri kurarak bunları «kahyalar»ın etrafında birleştirdi[14].

Böylece Jön Türkler bir yandan «Milli burjuva» yetiştirme çabaları içine girerken, bir yandan yıkılmış esnaf teşkilatlarına yeniden kan vermek çabaları içine giriyordu. Bu iki politikanın bir paradoks gibi gözükebilir. Fakat

12 Şanda, Hüseyin Avni, **İşçi Hareketleri**, s. 6
13 Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**
14 Avcıoğlu, Doğan., **Türkiye'nin Düzeni**

Jön Türklerin temel amacı Tanzimat'tan bu yana bilinç bir şekilde sürdürülmeye çalışılan modernleşme, yani kapitalistleşme çabası idi. Küçük esnaf ve sanatkarlarla ilgili olarak yürütülen politika bu ana politikaya bağımlı olarak ve ona zarar vermeyecek bir biçimde yürütülmüştü.

d. Cumhuriyet döneminde esnaf ve sanatkarlarla ilgili olarak geliştirilen politikalar : Meşrutiyette uygulanan bu iki politika aynı düzey ve ölçüde olmamakla beraber Cumhuriyet döneminde daha geniş boyutlarla ve daha nüanslı olarak uygulanmış, bir yandan büyük kapitalist yetiştirme çabalarına hız verilirken öte yandan «toplumun belkemiği olan orta sınıflar» için sosyal ve ekonomik politikalar geliştirilmiştir. Ancak bunları daha çok palyatif oldukları, esnaf ve sanatkarları küçük sanayiicleri «ne undurdukları ne de öldürdükleri» aşağıda yapılan açıklamalarda görülecektir. Başlangıçta birbirinden bağımsız gibi yürütülen bu politikalar son yıllarda küçük sanatkarın, büyük sanayie açıkça bağımlı kılınması çabalarıyla bir yöne doğru yöneltilmeye çalışılmaktadır.

a. Cumhuriyet Döneminde Küçük Üretimle İlgili Olarak Uygulanan Politikalar

1. Kredi Politikaları : Küçük üreticilerle ilgili olarak uygulanan en önemli politikalar bu üreticilerin kredi gereksinmelerini karşılamaya yönelik politikalardır. Bu politikalar, önceleri doğrudan doğruya Halk Bankası ve Halk Sandıkları tarafından uygulanmaya çalışılmış, sonra esnaf kefalet kooperatifleri buna eklenmiştir :

aa. Türkiye Halk Bankası : Türkiye Halk Bankası 1933 yılında «tefecilerle mücadele edebilmek için bir taraftan feciliği ve tefecileri çerçevelemek, diğer taraftan yeni kredi müesseseleri tesisi suretiyle fiilen ihtiyacı karşılama» gerekçesiyle kurulmuştur. Gerekçede Türkiye'nin durumuna uygun olarak ikili bir sistem kurulduğu belirtilmektedir : Halk Bankası, Halk Sandıkları. Bunlardan Halk Bankası Ankara'da 3 milyon sermaye ile kurulmuştur, şube açamaz. Ancak Halk Sandıkları'na kredi verebilir. Halk Sandıkları ise Banka'nın lüzum gösterdiği yerlerde açılırlar.

Halk Bankası bu durumunu 1950 yılına kadar sürdürmüş ve bu yıl bir yasayla Halk Bankası'nın yurt içinde şube ve ajanslar açabileceği kabul olunmuştur. Halk Bankası'nın amaç ve görevleri bu yasa ile yeniden saptanmıştır. Buna göre Halk Bankası yurt içinde şube ve ajanslar açabilecektir. Banka «esnaf ve esnaf dernekleri ve küçük sanat kooperatifleri gibi esnaf teşekküllerinin kredi ihtiyaçlarını karşılamak ve halk sandıklarına kredi açmak» la görevlendirilmiştir. Ek bir görev olarak «diğer banka muameleleri de yapabilir». Burada biraz durmak ve bu diğer banka muamelelerinin ne olduğuna bir göz atmak gerekir. Diğer banka muameleleriyle burada mev-

duat kabul etmek ve teminat gösterecek durumda olan kimselere, yani kapitalistlere kredi açmak kastedilmektedir. Bu diğer banka muameleleri zamanla büyüyüp gelişmiş ve bankanın asıl görevlerini gölgelendirecek duruma gelmiştir.

Banka'nın yasası 1956 yılında yeniden değiştirilmiş ve sermayenin 150 milyon liraya kadar yükseltilebileceği öngörülmüştür. Yasanın gerekçesinde eski motiflere ek olarak yeni bir motif getirilmiştir : Üretimi arttıracak tesis kredilerinin verilmesine olanak hazırlamak. Bizim bilgimize göre bu olanak hiçbir zaman hazırlanamamıştır. Banka kredilerinin çok büyük bir kısmını diş kirası kabilinden kısa vadeli krediler halinde küçük işletmelere dağıtmakta, sonra bunları 4, 6 ve 9 aylık süreler sonunda toplamakta, gene dağıtmakta, yeniden toplamaktadır. Bunlar abonman kredileridir. Küçük işletmecilere diş kirası kabilinden verilir. Onun dışındaki krediler özel tertip tesis ve işletem, donatım ve taşıt kredileri adları altında verilmektedir ve pek fazla ağırlıkları yoktur. Kısacası küçük işletmeye verilen Halk Bankası kredisi sosyal içerikli kredi olup bu grubun ekonomik gelişmesine hiçbir katkıda bulunmayan, sadece onun bugünkü durumunu korumasını amaçlayan bir kredi türüdür. Bu da yetmezmiş gibi büyük sanayi kaptanlarının temsilcilerinden TÜSİAD genel sekreteri kredilerin küçük ve orta sanayicilere kanalize edilmesinin sakıncalı olduğunu söyleyerek bu kredilere bile cephe almaktadır.

bb. Küçük üretim alanında geliştirilen ikinci ve kısmen kredi politikasının tamamlayıcı bir aracı olan kooperatifçilik politikasıdır. Bu alanda iki belli başlı kurumla karşılaşmaktayız : esnaf kefalet kooperatifleri ve küçük sanat kooperatifleri. Bunlardan esnaf kefalet kooperatifleri küçük üretim ve ticaret işletmelerine kısa süreli küçük «abonman» kredileri dağıtıp toplamakta Banka'nın uzmanlaşmış bir aracı durumundadır. Bu kooperatifler her ne kadar bağımsız bir görünüşe sahip iseler de öz kaynaklardan büyük ölçüde yoksundurlar. Bileşimi bakımından karışık olan bu kooperatiflerden en kalabalık meslek grupları egemen olmakta, bir nevi bayram şekeri sayılabilecek küçük, tüketim amaçlı kredilerden kendi meslek mensuplarının aslan payını almasını sağlamaktadırlar. Bu tür kooperatifler Türkiye'de büyük bir yaygınlık göstermektedirler.

Kooperatifçilik alanında geliştirilen ikinci bir kurum «küçük sanat kooperatifleridir». Bu tür kooperatifler küçük üretim alanının üvey çocuklarıdır. 1969 yılında yapılan bir araştırmaya göre varolan 212 küçük sanat kooperatifinden ancak % 30 kadarı faal bir durumda bulunmaktadır. Araştırmanın verdiği bir başka bilgi dokumacılık kooperatiflerinin küçük sanat kooperatifleri içinde büyük bir oran göstermesidir. Öteki mesleklerde bu kooperatifler sayıca bir gelişme göstermemişlerdir. Faal durumda bulunan koo-

peratiflerln büyük bölümü yurdun batı kısmında bulunmaktadırlar. Meslek esası üzerinden kurulan bu kooperatifler temin tedarikten başlayarak üretim ve satış alanında kooperasyonu öngörmektedirler. Ancak üretim süreci içinde kooperasyon hemen hemen yok denecek derecede az gelişmiştir. Başlıca kooprasyon alanları temin-tedarik ve satıştır.

Bu alanda geliştirilen bir başka önemli kooperatifçilik politikası küçük sanayi çarşıları politikasıdır. Küçük sanayi siteleri kooperatifler aracıyla kurulmaktadır. Bu sitelerde işyeri sahibi olmak isteyenlerin imalat ve tamiratla uğraşmaları koşul olarak ileri sürülmektedir. Bu sitelerin sayısı 1973 yılı sonunda 21'i tamamlanmış ve 36'sı yapılmakta olmak üzere 57'dir. Bu politika da küçük üreticinin dışında başka çıkarlara alet edilmektedir. Bu sitelerde işyeri edinenler arasında sanatkarlıkla hiçbir ilgisi bulunmayan kişiler yer almaktadır. Bunlar mümkün mertebe fazla gelir sağlamak için devamlı olarak kiralar üzerinde baskı yapmakta hatta işyerlerini ikiye üçe bölerek ayrı ayrı kiralamaktadır. Öte yandan işyerleri için ödenmesi gereken taksitler küçük üreticiyi sıkıntılı duruma sokmakta, onun işletme sermayesini yutmaktadır. Çoğu zaman müşteriden uzaklaşan küçük üretici malını pazarlama güçlükleriyle karşı karşıya bulunmaktadır.

Küçük üretimi rasyonelleştirmek için alınan önlemler : Bu önlemlerin başında başta Küçük Sanayi Merkezi gelmektedir. Küçük Sanayi siteleri de bu amaca dönük politikaların faaliyet alanına sokulmuş biçimleridir. Küçük üreticiyi eğiterek verimliliğini arttırma bu yolda başvurulan politikalar dizisinde bulunmaktadır.

2. Küçük Sanayii Geliştirme Merkezi : Küçük üretimin başı boş, rehberlikten yoksun bir durumda bulunması ve çok geri teknolojiler uygulamak zorunda kalması, kronik bir atıl kapasiteden istirap çekmesi, özellikle Planlı Kalkınma Dönemi'nde Hükümetleri küçük üreticiye kredi yanında teknik yardım, rehberlik ve yönlendirme hizmetleri kurmak gerektiği gibi bir noktaya getirdi. Hatta bu kimseler çekinerek de olsa üretim kooperatifçiliğinden sözeder oldular. Bu düşünceler bir küçük sanayi merkezi kurma çabalarına yol açtı.

Birinci ve İkinci Beş Yıllık Planlarda Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi ile ilgili politika ve tedbirler devamlı olarak yer almıştır. Nihayet Hükümet bu yönde hareket etme gerekliliğini duymuş ve ilk eylem olarak da 1966 yılı sonlarında Birleşmiş Milletler Özel Fon Projesi'nden talepte bulunmuştur. Hükümetin bu fondan istemde bulunmasına yol açan başlıca neden kuşkusuz Birleşmiş Milletler uzmanlarının yönetimi bu yönde sürekli bir biçimde teşvik etmeleri olmuştur. Nedendir bilinmez bazı milletlerarası kuruluşlar ve bu arada BM bu yönde çaba göstermeyi bir görev saymışlardır. BM'lere yapılan Hükümet önerisinde Merkez'in ekonomik incelemeler ve fizibi-

lite incelemeleri yapacağı, küçük sanayi merkezlerinin planlaması teknik öğretim ve eğitim yapılması gibi amaçlarla kurulmasını öneriyordu. Merkeze bağlı olarak bir de Gaziantep'te uygulama birimi olarak bir küçük sanayi sitesi kurulacaktı. Birleşmiş Milletler ile yapı'an yazışmalar ve temaslar, Türkiye'de yürütülen yasal ve yönetsel faaliyetler işin sürüncemede kalmasına yol açmış, bu arada bazı işgüzarlar «Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi Derneği» adı altında bir dernek kurmuşlar ve çalışmaları bir dernek marifetiyle -nasıl yürütülecekse- yürütmeye kalkmışlardır. Böylece, kamuya ait bir görev bir derneğe yüklenilmek istenilmiştir. Sonra girişimin anlamsızlığı farkedilerek dernek serüvenine son verilmiştir. Yıllar yılı süren bir çabanın sonucu olarak ulusal ölçekteki bir program Gaziantep Pilot projesine dönüşmüş, yani program mikroskobik boyutlara indirgenerek Gaziantep'te rafa kaldırılmıştır. Böylelikle dağ fare doğurmuş bulunmaktadır Bu sonuçla küçük üretime fon ayrılmasının kısıtlanması düşünceleri arasında bir paralellik olsa gerektir.

3. İkinci bir rasyonelleştirme politikası küçük sanayi siteleridir. Bu konuda kooperatiflerle ilgili bölümde açıklamalar yapılmıştır. Bu sitelerde üretimin rasyonelleştirilmesi için kurulması düşünülen test laboratuarları ve kalite kontrol merkezleri kurulamamış, küçük üreticiye verilmesi öngörülen mesleki ve teknik eğitim de verilememiştir. Geleceği olmayan ve yerini seri imalata bırakan bazı sanayi kolları örneğin marangozlar için küçük sanayi siteleri kurulmuştur.

b. Küçük Sanayi Öğretimi Politikaları : Türkiye'de küçük sanayii oluşturan işgücü genellikle okul eğitimi, yani örgün eğitim yolu ile oluşturulmuş değildir. Söz konusu işgücü geleneksel çıraklık kurumu tarafından sağlanır. Çırak kimdir? Türkiye'de çırak küçük yaşta bir usta yanına verilerek bir sanat öğrenip hayatını kazanması istenilen kişidir. Ülkemizde ilk öğretimin zorunlu olmasına karşın, bazen ilk öğrenim çağında bulunan çocukların bile, bir usta yanına verilerek bir «zenaat» öğrenmesi yoluna gidilmektedir. Çıraklığa girişler, ilk okulu bitirdikten sonra okula devam etmeyen çocuklar arasında yoğun bir biçimde görülür. Bundan başka orta okula başlayıp da başarılı olamayan çocukların da çıraklığa verildiği görülmektedir. Böylece çırak küçük yaşta dış dünya ile alakası kesilerek, kendisi gibi belki de kendisinden daha ilkel koşullar içinde yetişmiş bir ustanın ya da kalfanın gözlükleriyle, karanlık bir döküm atelyesinin, bir tamirci dükkanının penceresinden dünyayı görmesi zorlanan, maddi manevi gelişmesi küçük yaşında tehlikeye sokulan insandır. Bu çırak askere gidinceye kadar çırak ya da kalfadır. Kendisinin diyebileceği bir işyeri yoktur, fakat böyle bir işyerine sahip olma düşleriyle büyür ve askere gider. Ondan sonrası Allah kerim. Küçük sanayiide öğretim işte bu kimselere uygulanır. Fakat bugüne kadar bu eğitim politikası bir türlü düzene sokulamamıştır. Bu

eğitim çok küçük ölçekler üzerinden adeta minyatür denebilecek boyutlarda uygulanır. Örneğin 1969 yılında 227 kursta 114'ü işveren, 497'si usta, 1568'i kalfa ve 788'i çırak olmak üzere 2967 küçük sanatkar ve küçük sanayici eğitilmiş bulunmaktadır. Bunun yanında gene önemsiz sayılabilecek el ve ev sanatları kursları Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından açılmaktadır.

Bu arada 20.6.1977 tarihinde yayınlanmış olan Çırak, Kalfa ve Ustalık Yasası'nı incelemekte yarar vardır. Bu yasaya göre çırakları ilk okul olmakta devam edecektir. Hatta bazı durumlarda ilk okul mezunu bile olmaya gerek yoktur (M. 3). Okur yazar olmaları yeterli sayılmıştır. Çırak bir öğrencidir (M. 12). Buna karşın gece saat 21'e kadar çalıştırılırlar (M. 14). Çıraklar ucuz iş gücü deposu olmaya devam etmektedirler. Kendilerine asgari ücretin % 30'u verilecek (M. 13) ve bu ücret her altı ayda bir % 5 arttırılacaktır (M. 13). Yasa, feodal ayrıcalıkları taşıyan bir yasadır. Örneğin kalfa olan bir çırak 2 yıl işyeri sahibinin onayı olmadan başk bir işe giremez (M. 32). Böylelikle iş yeri sahibine olan minnet borcunu düşük ücret karşılığı öder. Çünkü kalfa olan bir çırağın ücretinin arttırılacağı konusunda her hangi bir hüküm yoktur yasada. Gene yasaya göre öğretmen olarak temel kaynak esas bakımdan değişmemekte çırak çalıştığı iş yerinde öğrenimini sürdürmektedir (M. 4). Gerçekte yasa mevcut durumu düzenlemekte çırakların sömürüsünü sürdürmekte ve onu geri teknolojili bir iş alanı içine hapsetmektedir. Bu gibi kimselerin modern sanayi işletmelerinde çalışmaları aldıkları eğitim ve davranış kalıpları bakımından zor olacaktır.

4. Küçük üreticilerin mesleki örgütleri : Loncaların 1908 yılında tasfiyesinden sonra İkinci Meşrutiyet'te (1909 yılında) küçük üreticiler zorunlu olmayan bir biçimde kurulan «esnaf cemiyetleri» içinde örgütlendiirlmeye çalışılmıştır[15]. 1924 yılında küçük üreticilerin Ticaret ve Sanayi Odaları'na bağlanmalarını öngören bir yasa kabul edildi. Bu odalar söz konusu küçük üreticilerin sicillerini tutacaktı. Böylelikle küçük üreticiler büyük işletmelerle bir arada ele alınıyor, kendilerine özgü sorunları görmezlikten geliniyordu. 1943 yılında Esnaf Odaları kurulmuştur. Bu odalar Ticaret Bakanlığı tarafından gerekli görülen yerlerde kuruluyordu. Böyle bir ayrı kuruluşa gidilmesi bazılarınca Ticaret ve Sanayi Odaları'nı Esnaf Odaları'ndan ayırmak ve iki tür odayı karşıt kuruluşlar olarak kabul etmek demekti. Aslında durum gerçekten de böyleydi. Küçük üreticilerin sanayicilerden tamamiyle ayrı sorunları vardı. Türkiye'deki esnaf sanatkar ve küçük sanayicileri Hür Teşebbüs Konseyi'ne bağlayanlar sonradan bunlar üzerinde burjuvazinin politik ve ekonomik sultasını pekiştirmek istemişlerdir. Böylece büyük bur-

15 **Bademli, Raşit Racl., Distorted and Lower Forms of Capitalist Industrial Production in Underdeveloped Countries,** s. 84

juvazi bir yandan kredilerin küçük işletmelere dağılmasına karşı çıkarken, öte yandan Hür Teşebbüs Konseyi yoluyla onları yedeğine almak gibi çelişkili görünen bir yola girmiş bulunmaktadır.

Küçük işletmelerin örgütlenmesi yönünde kabul edilen üçüncü yasa, Esnaf Dernekleri ve Esnaf Birlikleri Yasası'dır. 1949 yılında kabul edilen bu yasa o dönemin demokratikleşme çabalarını yansıtır durumdadır. Öte yandan esnaf ve sanatkarlarla yanlarında çalıştırdıkları çırak, kalfa ve ustaları bir derneğe sokarak korporatif bir karektere bürünmüştür. Yasa bu iki grubu bir ve bütünleşmiş (!) bir grup olarak kabul etmektedir. Aslında ilerde bağımsız bir işletmeye sahip olmak umut ve düşü çırak, kalfa ve ustaları üzerlerinde uygulanan ilkel sömürüye karşın kendilerini işverenleriyle aynı grupta özdeşleştirmeye yöneltmiştir. Ve bu durum çırağın kendisine ait bir iş yerine sahip olma düşleri sürdüğü sürece sürüp gidecektir.

Bu alanda kabul edilen dördüncü ve son yasa 507 sayılı Esnaf ve Küçük Sanatkarlar Yasası'dır. Bu yasa özü bakımından kendisinden önce gelen yasaya benzemektedir. İşverenlerle işçileri yani çırak, kalfa ve ustaları bir arada görmek ve göstermek çabası içindedir. Yeni yasa oldukça karmaşık bir örgütlenme sistemi getirmiştir, onları hem yatay, hem dikey bir biçimde örgütlendirmiştir. Yasaya göre esnaf ve küçük sanatkar dernekleri il düzeyinde birlikler oluşturmaktadırlar. Öte yandan aynı meslekten olan derneklerin ellisi bir araya gelerek federasyon kurarlar. Federasyon oluşturan ve oluşturamayan dernek ve birlikler Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu'na bağlıdırlar. Konfederasyon esnaf ve sanatkarların, dolayısıyla küçük üreticilerin yurt düzeyinde çıkarlarını temsil eden ve savunan ulusal kuruluştur. Ancak bu kuruluş burjuva partilerinin uydusu olarak kalmış, onların küçük üreticilerin çıkarlarına yaklaşımlarını benimsemiş, küçük üreticileri büyük burjuvazinin sadık bir izleyicisi olarak görmüş, onların oluşturdukları Hür Teşebbüs Konseyine girmiş bulunmaktadır. Küçük üreticinin yaşamsal sorunları, örneğin Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi, Çırak, Kalfa ve Ustalık Yasası gibi sorunları gereği gibi izleyip olumlu sonuçlara vardıramamış, yani küçük üreticinin savunucusu olmamış, onun gelişmesi, değişen koşullara başarılı bir biçimde intibak etmesi için hiçbir görüş gellştirmemiştir. Küçük üreticilerin sırtına yüklenen bu karmaşık örgütlerin giderleri küçük işletmeler için sır sorun olmakta, bunların varlığına inanmayan küçük işletmeler (üretim ve hizmet işletmeleri) kendilerine düşen aidatları ödememekte, onları başka ve dolambaçlı yollardan gelir sağlamaya yöneltmektedir. Bu fonksiyonel olmayan dernek bürokrasisi Türkive'de hemen her alanda sorun teşkil etmektedir. Alabildiğine genişleyen, çoğunun ne iş

16 TC. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı, SPD, **Esnaf ve Sanatkarların Sosyal ve Ekonomik Sorunları Araştırması,** Cilt 1 Ek 2, s. 23

yaptığı, neye yaradığı belli olmayan memurlar, başkanlar, temsilciler yığını büyük giderlere neden olmakta ve bunların giderlerini karşılamak için zaman zaman eleştirilere neden olacak yollar aranmaktadır. Bu ise örgütlere bağlı küçük üretim ve hizmet mensuplarını bu örgütlerden daha da soğutmaktadır. Bu örgütler bir zaman sonra öyle bir anlayış noktasına gelmektedirler ki sanki kendileri üyeler için değil ,üyeler kendileri için varolmuşlardır. Konfederasyon da esnaf ve sanatkarın sırtında taşınması ağır bir yük haline gelmiş bulunmaktadır. Esnaf ve Sanatkarların Sosyal ve Ekonomik Sorunları Arştırması'nda aynen şöyle denilmektedir:[16] «Konfederasyonun hali hazırda yegane gelir kaynağı kotalardan (ithal kotalarından : N. Dinçer) temin ettği hizmet harçlarıdır. Bununla cari masraflarını karşılayabilen konfederasyon yetkilileri başka bir gelir kaynağı bulabilseler bu tevzi işinden vezgeçeceklerini ifade etmişlerdir. Bu noktadan hareketle kota dağıtımından gaye Konfederasyon'a gelir teminidir denilebilir. Halen cari tatbikatın Konfederasyon için büyük zorluklar meydana getirdiği ve prestijini zedelediği belirtilmektedir. Halbuki Konfederasyon Birlikler ve Federasyonlar'dan kanuni hisselerini alabilse mesele çözüm yoluna kavuşabilir».

5. Tali Konturat Sorunu : Sorunların hızlı ve kuşbakışı bir biçimde ele alındığı bu kısa incelemede önemi nedeniyle tali kunturat sorununa belli bir ayrıntıda değinilecektir. Çünkü bu sorun bütün çareleri tüketmiş olan Devlet Planı'nda baş köşeyi işgal etmektedir. Gerçekten de 1978 Yılı Programında 1978 yılında beklenen gelişmelerden söz edilirken şöyle denilmektedir : «471. Yan sözleşme yoluyla büyük sanayi kuruluşlarının talebinin gerek çeşit, gerek miktar bakımından arttığı ölçüde küçük sanayide çok yönlü ve tutarlı bir gelişme ve iyileşme beklenmektedir» (1978 Programı S. 186) Şimdi soruna biraz daha yakından bakalım : Büyük sanayiin küçük sanayii rakip olarak gördüğü ve onun pazarlarını elinden almak için bazı manevralar çevirdiği DİSK Genel Başkanı (Kemal Türkler) tarafınadn açıklanmaktadır; DİSK Genel Başkanı şöyle demektedir : «Böylesi bir zam büyük işyerlerinin yükünü hafifletirken diğer işyerleri tekelci kapitalizmin koşulları altında kaldıramayacağı bir yük altına girecektir... Tekelci sermaye, büyük işverenler böylece küçük ve orta sanayii iflasa sürükleyip onların sermaye ve pazarlarına el koyarken...».

Bu duruma göre büyük sermaye küçük ve orta işletmeyi tasfiyeye yönelik bir davranışa girmiştir. Fakat öte yandan, küçük çapta ve başlangıç halinde de olsa, özellikle otomativ sanayiinde, büyük sermayenin küçük ve orta sanayicilerle işbirliği yaparak, yani onları kendi üretim programları içinde bütünleştirerek, bir «firmalararası bütünleşme» yoluyla kendisi için çalıştırmaktadır. Son yıllarda söz konusu büyük firmalar için seri halinde eksoz boruları, tekerlek kapakları, kapı kolları yapan küçük ve orta işlet-

meler ortaya çıkmıştır. Yani Türkiye'de bir yandan küçük ve orta firmaların tasfiyesine doğru bir hareket varken, öbür yandan bir başka gelişme küçük ve orta işletmeyi, bağımsızlığını yitirme pahasına büyük işletme ile işbirliğine iten bir eğilim gözlenmektedir. Bu konuda elimizde monografiler yoktur. Ancak yaptığımız sınırlı gözlemler bu gelişmeyi doğrulamaktadır.

Japonya gibi bazı ülkelerde tekeller küçük ve orta işletmelerin devamında yarar görmektedirler. Çünkü «tali kunturat yoluyla küçük ve orta işletmelerin ucuz emek gücünden yararlanarak sermaye ve iş riskinin dondurulmasına engel olurlar»[17].

Tekeller ekonomik bunalım dönemlerinde yükü, kendilerine bağladıkları küçük ve orta işletmelere aktarırlar. Gerçekten de Japonya'da «büyük şirketler deprasyonun etkilerini kendilerine bağlı olan küçük ve orta işletmeler, tali kunturat ödemeleri düşürmek suretiyle aktarmışlardır»[18].

Birleşik Amerika'da da durum bundan farklı değildir. İkinci Dünya Savaşından sonra A.B.D.'de onbinlerce küçük ve orta girişim imalat endüstrisinde, ticaret ve hizmetlerde tekellerin müsaadeleriyle (lisanslarıyla) çalışır olmuşlardır[19].

İşte Devlet Planı'nın Türkiye için öngördüğü kurtuluş yolu - küçük sanayi için - budur. Bu yol küçük girişimi kapitalist gelişme süreci içinde tekelci büyük işletmeye biraz daha bağlayacak, onun kendisi üzerinde sürdürdüğü sömürüyü biraz daha pekiştirecektir. Türk kapitalistlerinin dönüp dolaşıp buldukları son çare (!) gerçekte batı kapitalizminin kullana kullana aşındırdığı bir çaredir. Tekelci kapitalist sömürünün katmerleşmesine yol açmaktadır.

SONUÇ

Türkiye'de küçük üretim için uygulanan politikalar, başlangıçta onu sözüm ona ticaret kapitalizminin kredi sömürüsünden kurtulmak amacına yönelmiş olduğu halde sağlam bir kredileme ve destekleme faaliyetinden uzak kalmıştır. Devletin bütün yapabildiği şey esnaf-kefalet kooperatifleri garantisiyle küçük dilimler halinde kısa süreli abonman kredileri dağıtmakla sınırlı kalmıştır. İşletmelerin dağınıklığı, içinde bulundukları geri teknolojik ortam ve geleneksel yollarla sağlanmaya devam edilen işgücü zaten böyle bir kredi düzenini kaçınılmaz bir duruma getirmektedir. Küçük sanayi siteleri kurma, Küçük Sanayii Geliştirme Merkezi meydana getirme, çı-

17 **Hoselitz, Bert F., (Edit.), The Role of Small Industry in the Process of Economic Growth, s. 16**

18 **A.g.y., s. 10**

19 **Politische Ekonomie des Heutigen Monopolkapitalismus, s. 257**

rakları eğitme, küçük sanat kooperatiflerini geliştirme gibi rasyonelleştirme önlemleri ya gülünç boyutlarda kalmış, ya da istenilenin tersine sonuçlar vermişlerdir. Bu politikalar burjuvazinin destur verdiği bir oranda ve onun çeşitli dönemlerinde yol aldığı yönlere göre biçimlendirilmiştir. Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu'da küçük üreticileri ve küçük hizmet işletmeleri sahiplerini burjuvazinin ideolojik, düşünsel ve siyasal egemenliği alanlarında tutma işlevini hakkıyla yerine getirmekte, bu nedenle sorunlara köklü çözüm yollarıyla karşı çıkmamakta, bazı sorunların yanına bile yaklaşmamaktadır. Böylece burjuvazinin dümen suyunda giden Konfederasyon, küçük üretici ve hizmet erbabından ilgi görmemekte, kendisine verilmesi gereken aidatı bile elde edememekte ve bunun sonucu olarak geniş bürokratik kadrosunu besleyebilmek için pek de cevaz verilmeyen yollar araştırmaktadır.

Son yıllarda çarpık yönü boyunca gelişen ve tekelleşmeye doğru adımlar atan büyük sanayi örnekleri daha önce ileri derecede kapitalistleşmiş ekonomilerde görülen bir yolu tali kunturat sistemini denemeye doğru yönelmektedir. Bununla bir taşla iki kuş vurmak istemektedir. Hem küçük işletmenin görünürde devamı sağlanacak ve kapitalist büyük işletmenin küçük işletme düşmanı olmadığı tezi savunulacak, hem de kapitalist sömürü ucuz emekten yararlanmak suretiyle katmerleşecektir.

Geleneksel Toplumda Küçük Üretim

İlber ORTAYLI *

Osmanlı Şehirlerinde Üretim ve Esnaf Loncaları

Geleneksel toplumda kent yönetsel ve zanaat (küçük üretim) faaliyetlerinin temerküz ettiği yerleşim merkezidir. Kırsal bölgedeki ilkel tarımsal üretim, esasen her hanenin kendi tüketimini de büyük ölçüde kendisinin karşıladığı bir toplumsal düzen yaratır. Bu otarşik yapı dolayısiyle kentteki üretim sınırlı kalır. Tarımsal üretimin yarattığı sınırlı ihtiyaç fazlası ürünü değerlendirerek; kısmen kırsal, kısmen de kentsel ahalinin sınırlı ihtiyacını karşılamak yanında, dar bir yönetici zümrenin gene sınırlı sayılan lüks emtea gereksinimine yönelik üretim kent zanaatlarının görevidir.

Yani gerek mal çeşidi, gerek miktarı yönünden sınırlandırılan bu üretim, büyüme, rekabet gibi olaylardan çok uzaktır ve bu gibi eğilimler toplumsal denge yönünden önlenmek zorundadır. Geleneksel toplumda üretimde ve pazarlamada dikeyine ve yatayına bir bütünleşme yoktur. Bunun için yeterli sermaye birikimi, örgütlenme ve teknolojik olanak yoktur. Örneğin, sığırı alıp kesmek, derisinden, etinden yararlanıp nihaî mal olarak satmak muh-

* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Tarihi Öğretim Görevlisi

telif zanaat kollarına aittir. Bir kimse veya grup mezbahada deri elde edip bunu ayakkabı olarak satma işlemini yürütemez. Gene aynı malın satımında da bir tekelleşme ve merkezleşme olamaz. Zaten üretimde de işbölümü ve işçinin bağımlılık yaşının yükselmesi gibi bir olay söz konusu değildir. Pazar yerleri belirlidir ve ancak merkezî otoritenin izniyle yenisi kurulur veya yeri değiştirilir. Ticaret serbestisi yoktur, şehirdeki hanlar esasen mal monopolünün sağlandığı belirli depolama merkezleridir. Ancak saman ve ot serbestçe satılır. Bu sınırlamaya ve kontrole dayanan iktisadi düzen, kontrol yeteneği sınırlı olan geleneksel devlet tarafından nasıl yürütülecek sorunu akla gelecektir. Bu kontrol kentsel zanaat faaliyetinin katı bir örgütlenmeye gitmesiyle olur. Üretim faaliyetinin kaç dalda olduğu tesbit edilip sınırlandırılır, bu dallarda kaç atölye, dükkân olacağının sayısı saptanır (gedik) ve her gedikte kaç usta, kalfa, çırak çalışacağı, ne kadar üretim yapılacağı belirlenir. Bu belirleme ve kurumların kontrolü önce esnafın kendi kurduğu lonca örgütü tarafından denetlenir. Asıl denetleyici ve işbirlikçi ise devlet örgütüdür. İşsizlik, pahalılık, kıtlık doğmaması için Roma devrinden beri bu tür teşkilâtlanmalar Avrupa ve Asya'da her yerde görülür. Osmanlı esnaf teşkilâtı ve zanaat üretimi bu oluşumun bir devamı olup, modern dünyaya intibak aşamasında ilginç gelişmeler göstermiştir.

Osmanlı kentinde çarşının yerini fizik mekânda belirlemiştik. Burada her dalda faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkar birarada belirli bir mekânı işgal eder. Osmanlı kentinin bu kesimindeki tipik bir yapı da **Bedesten**'dir. Mamafih bedesteni salt Osmanlılara özgü bir yapı ve kurum olarak ele almak pek doğru olmasa gerek... Bedesten tüccarın malının, kıymetli eşyası ve hatta parasının saklandığı, bazı dükkânların yer aldığı ve ticarî işlemlerin yapıldığı bir binadır. Aynı nitelikteki binalar İtalyan şehirlerinde Fondaco (Venedik'teki Fondaco di Turchi ve Fondaco di Tedeschi gibi) Londra'da Guildhall, Alman şehirlerinde Kaufhalle olarak bilinmekte ve benzer fonksiyonları görmekteydiler.

Lonca ekonomisi Ortaçağın feodal düzeninde belirli bir aşamayı temsil eder. Her evin kapalı bir ekonomik birim olduğu otarşik ekonomi (ev ekonomisi)den sonra, lonca düzeni hammaddeyi etraftan toplayan, bunları işleyecek araç ve personeli barındıran ve ürettiğini satan bir sistemi temsil eder. Yeniçağlarda lonca ekonomisinin çöküşü parça başı üretimin üretim aracına sahip olan evlere ve köylere yayılmasıyla oldu (domestik endüstri, götürü iş, Putting out, Verlag). Bu bir tür ortakçılık olup otarşik üretim ve lonca düzeninin yıkılışının başlangıcıdır. Osmanlı ülkesinde Ankara, Bursa gibi uluslararası kumaş ihraç merkezlerinde bu tür bir üretimin izlerine bir süre için rastlanıyor; fakat ardı gelmemiş ve manifaktür sistemine geçilememiştir. Kısacası XVIII. yüzyıl sonuna kadar loncalar Osmanlı üretiminin temel kurumu olarak yaşamış ve ancak Atlantik ekonomilerinin hegemon-

yası artınca iktisadî - sosyal hayatımızdaki yerlerini kaybetmeye başlamışlardır.

Çarşının her bir sokağında aynı mesleğe mensup esnafın aralarında bir lonca teşkil ettiklerini gördük. Buna hirfet de denir. Örgütlenme ve ihtisaslaşma sayısı bakımından Osmanlı loncaları tarihteki diğer Ortadoğu toplumlarına göre daha gelişkin idi. Devlet kontrolü o nisbette daha sıkı idi. Örneğin, Memlûklerde her lonca (futuvva) suç işleyen üyesini kendi cezalandırır, kadı ve şurta'ya (zabıta) vermezdi[1]. Bu tür lonca imtiyazları Osmanlılarda debbağlar gibi bazıları dışında esnafın elinden alınmıştı. Daha önce değindiğimiz üzere Osmanlı loncalarında görüldüğü kadar yaygın ihtisaslaşma Bizans'da yoktu. Ancak örgüt hiyerarşisi ve sıkı devlet kontrolü orada da vardı (Bizans'daki ipekçi loncalarını hatırlayalım). XVIII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin bildirdiği sayıya göre İstanbul esnafı bini aşan dalda örgtlenmişti[2]. Tabii bu sayı muhtelif şehirlerde çok küçüktü.

Osmanlı loncalarının doğuş ve gelişimi ve örgütlenme şeması bir hayli spekülâsyon konusudur. Özellikle fütüvvet, ahîlik gibi kurum ve kavramları ele alanlar bu örgütlerin islâmi bir kaynaktan çıktığını ileri sürerler. Oysa bu gibi çalışan insanların örgütlenmeleri uzun bir tarih boyu ve her yerde aynı özellikleri gösterir. Roma'dan beri meslek örgütlerinin geçirdiği evrelere bakar ve bazı karşılaştırmalar yaparsak bunu anlarız.

Roma Cumhuriyeti'nde mülksüzleşen ve geçim için şehirlerde kamusal hizmetlerde ve bazı dallarda ücret karşılığı çalışmaya başlayan Plebler, hukukî ilişkilerde ve toplumsal yapıda yeni sorunlar yaratmışlardı. Gerek doğrudan kamuya yönelik işlerde, gerekse bazı özel meslek dallarında bedenî iş yapan bu insanlar devlet tarafından **colleglum'**larda toplandılar ve bu birlikler **collegium publicum** olarak anıldı. Collegiumlar ilk çağın sonları ve Ortaçağlar başında muhtelif mesleklere mensup işçileri birarada topluyordu[3]. Bunun nedeni açıktır. Henüz şehir zanaatları ve faaliyetlerinde yaygın ihtisaslaşma olmadığı ortamlarda herkesin bir birlikte toplanması normaldi. Ne zamanki şehir nüfusu çoğalmaya başlamış ve faaliyetlerde çeşitlenme ve işçi sayısında artış meydana gelmiştir, o zaman ayrı iş kollarında loncalar kurulmuştur. Bu nedenle ilk Avrupa Ortaçağında bu birlikler collegium (meslekdaşlar) veya fraternite (kardeşler) gibi adlar aldılar. Çoğunlukla bu birlikler yiğit genç insanların toplandığı, hatta şehirlerin savunması gibi görevleri de yüklenen kuruluşlardı. Başlangıçta Avrupa'da da fraterniteler

1 Hermann, Thorning,. **Beitraege zur Kenntnis des Islamischen Vereinswesens,** Berlin, 1913, s. 103.

2 **Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** I. Cild, ss. 489-669.

3 Karadeniz, Ö., **Roma'da İş İlişkileri,** Ankara : A.Ü.H.F. Yay. No : **336, 1976,** ss. 1-31.

hukuken tüzel kişiliği ve statüsü olmayan ahlâk, dindarlık gibi ryth'ler etrafından toplanan insanlardan müteşekkildi. Şarktaki **fata** (yiğit) dan türeyen **fütüvvet** veya kardeşlik anlamına gelen ahîlik gibi gruplaşmalar gerek isim, gerek nitelikçe, İlk Ortaçağ Avrupası'ndaki bu gibi kuruluşlarla büyük benzerlik göstermektedir. Ahi'lerin şehirlerin savunma ve güvenlik alanındaki işlevini örneğin Almanya'da da **Gilde**'ler görmekteydi. Feodal devletler kuvvetlendikçe bu birlikler merkezi hükümetin kontrolüne girdi ve kapitalizm geliştikçe bazıları tasfiye olup, bazıları da (ticaret ve zanaat odalar) biçiminde hükmî şahsiyet kazandılar.

Loncaların ve meslek birliklerinin ideolojisi her yerde dinsel ve ahlâki temellere dayanıyordu. Her birliğin ve loncanın bir pîri vardı. Örneğin Floransa'da noterlerin pîri İncil yazarlarından St. Lucas'dı. Başka loncaların başka pîri (master, maestro, padrone) vardı. Ortaçağ Avrupa loncalarının yarı dini eğlenceleri vardı (Mysteries denen tiyatro oyunları gibi). Aynı törenler Doğudaki esnaf loncalarında da görülür. Meslek dayanışması, dinsel ideoloji geleneksel toplumlarda sırf zanaatçılar arasında değil, bürokratlar, alimler arasında da görülür. Anonimleşmiş güvence sisteminin bulunmadığı bir toplumda bu, gerekli bir yaşama aracıdır. Özellikle geleneksel toplumdaki otorite boşluğunu kendi alanlarında doldurmak gibi bir toplumsal fonksiyonu olan esnaf birliklerinde bu psikolojik bağın kaçınılmazlığı tartışılamaz.

Çalışanlar kadar başıboş olanların da kontrolü için devlet tarafından örgütlendirilmeleri gerekir. Osmanlılarda esnafın dışında fahişelerin, serserilerin bile örgütlendirilip başlarına bir kethüda tayin edildiğini, güvenlik görevlilerinin gözetimine bırakıldıklarını biliyoruz.

Loncalarda esas ilişki usta-çırak ilişkisidir. Zaten geleneksel toplumda bürokraside, ilmiyyede, sarayda ve orduda bu sistem görülür. Etkili eğitim ve denetim bu sayede mümkündür. Kalemdeki şakird, medresedeki talebe, çarşıdaki çırak genç yaşta işe başlayıp ustalarının gözetimi ve sert disiplini sayesinde işlerini öğrenirler. **Geleneksel toplumda üretim anonim ilişkilerle değil, yüzyüze ilişkiler içinde ve birincil gruplar içinde cereyan eder.** Esnaf loncasının bu temel ilişkisi, örgüt hiyerarşisine de yansımıştır. Her meslek dalındaki Lonca'nın başında bir kethüda bulunur. Kethüda o dalda faaliyet gösteren esnafın reisi olup, meslekten olması şart değildir. Tayini kadı tarafından onaylanan bu görevi, esnafın yönetiminden kanun ve nizama uymasından sorumludur. Lonca kethüdalarının üzerinde bir de **şehir kethüdası** vardır. Bu, ahalinin önde gelenlerinden biri olarak devlet ile teba arasında aracılık yapar. Hiyerarşide lonca kethüdasından sonra esnafın arasından seçilen **yiğitbcşı** gelir. Yiğitbaşı esnafın denetimi, fiyat ve kalite normlarının gözetimi ve esnaf arası çatışmaları çözümlemede ve verilen cezaları uygu-

lamada önemli rolü olan bir kişidir. Bundan başka gene ustaların arasından seçilen bir veya iki kişiden kurulu **ehl-i hibra** (bilirkişiler) vardır. Bunlar özellikle zanaatın uygulaması, yapılan eserlerin değerlendirilmesi ve fiyat tesbitinde bilirkişilik görevini yerine getirirler. Bu saydığımız kişiler birarada mensup oldukları lonca'nın idare heyeti gibi görev görürler.

Lonca esnafının istediği gibi dükkan açıp tezgâh kurmak hakkı yoktu. Loncanın her üyesi müteselsil bir kefalet altındaydı. Her dükkân bir gedik sayılırdı. Bu bir nevi kadrodur. Usta ölünce o gedik evladına kalır, evlâdı ve yetişmiş kalfası yoksa «gedik» boşalmış demektir. Esasen lonca ustası istediği sayıda çırak çalıştırıp, istediğini kalfalık ve ustalığa terfih ettiremezdi. Gereği kadar ve belirli sayıda çırağı olup, bunları kalfalık ve ustalığa terfih ettirmek ancak lonca heyetinin tetkiki ve tasdikiyle mümkün olurdu. Bu terfiler **peştemal kuşanma** denilen törenlerle kutlanırdı. Avrupa ve Türkiye'de de klâsik üniversitelerdeki öğretim üyelerinin terfiinde yapılan törenler aslında bu lonca geleneğinin bir yansıma ve devamıdır.

Gene loncanın bir tasarruf sandığı vardı (Avarız Sandığı). Usta, kalfa ve çıraklar kazançlarının belli bir kısmını bu sandığa yatırırdı. Bu sandığın sermayesi bir nevi sosyal yardım ve kredi fonudur. Çarşının bakımı bu sandıktan karşılanır ve üyeler buradan faizle borç alabilirdi. Onun için bir sandık kuramayacak kadar kalabalık üyesi olmayan zanaat dalı ilgili bir meslek dalının loncasına **yamak lonca** olarak bağlanırdı. Örneğin uncular, un elekçileri, nişastacılar, değirmenciler loncasının yamağıydılar. Lonca devlet kapısından önce bazı sorunları çözmeye ve cezaları vermeye yetkili ve yükümlüydü. Osmanlı devletinin ilk zamanlarında loncalar bu bakımdan çok daha geniş yetkilere sahipti ve toplumsal fonksiyonları daha kapsayıcıydı. Zamanla yetkileri azalmıştır. Ama debbağ esnafı (dericiler) gibi kalabalık ve kanlı bıçaklı bazıları bu infaz yetkisini kıskançlıkla korumuş ve aralarına aldıkları katil zanlılarını bile yöneticilere teslim etmemişlerdir.

Lonca sistemi demek, üretim ve tüketimin sınırlandırılmasına yönelik bir ekonomik düzen yani feodal düzen demektir. Gerek tüketim ve gerekse üretimin sınırlandırılması ise; a) fiyatta serbesti olmaması (fiyatların seviyesi tesbit edilir), b) kalitenin sabit bir ölçüye göre tesbiti, c) işgücü ve işçi sayısının sınırlandırılması ve dolayısiyle mamul madde arzının sınırlandırılması demektir. Bunun bütün nedeni, hammadde darlığı ve kırsal alanda bir fazla yaratılmadığından alıcı sayısının düşüklüğüdür. Eğer üretim miktarı serbest bırakılsa, bazı üretim dalları kıt olan hammaddeyi çeker, bu da zincirleme etkilerle diğer zanaat dallarında ihtiyaç duyulan hammaddenin azalmasına sebep olur. Onun için devlet loncalarla müştereken gerek kalite normlarının ve gerekse fiyatların tesbitine dikkat eder ki, buna **narh işlemi** diyoruz. İstihdam, kalite, üretim miktarı ve fiyat üzerindeki bu dene-

tlmle rekabet önlenirdi. Çünkü muhtemel işsizlik ve iflastan çok çekinilirdi. Konan narha uyulmasını da loncaların yanında devlet adına **muhtesib** sağlar. Lonca düzenin sarsılmaya başladığı Osmanlı döneminde bu nedenle loncalar devamlı olarak yöneticileri kendi işlerine karışmaya ve bu düzeni korumaya davet etmişlerdir. Üretimin ve loncaların denetiminde kallte kontrolünde ve narh tesbitinde de esnaf ve ahalinin ileri gelenleri şehrln kadı'sına yardımcı oluyordu. Bununla beraber narh konusunda kadı'nın başlıca yardımcısı muhtesibdir. Onun için bu konuyu gözden geçirmekte yarar görüyoruz.

Muhtesib ve Narh İşleml: Şehir hayatının ekonomik faaliyetlerini düzenlemek ve yürütmek Osmanlı toplumunda muhtesib denen memurun görevi idi. Bu kurumu islâmi bir kaynağa indirgemek doğru değildir. Muhtesib kelimesi «hisba»dan geliyor. Oysa bu, Kuran'da rastlanmayan bir kelimedir. Güya müslümanların günlük hayatta iyiye uymak, kötüyü izlememek şeklinde, birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen kurallar bütünü olarak tarif edilmektedir. Bununla beraber bu kuruma XI. yüzyıldan önce İspanya'da, XII. yüzyıldan önce de Mısır ve Suriye'de rastlandığı belirtilmektedir. Gene bu görevin başlangıcı da kesinlikle anlaşılmış değildir. Genellikle bu görev sahibinin eski Hellen-Bizans şehirlerindeki «Agoranomos» denen memurun İslâm-ortadoğu şehirlerindeki halefi olduğu ileri sürülür[4]. Emeviye devrinde muhtesib'in görevlerini sahip al sukh denen bir memur yerine getirmekteydl. Muhtesib, klâsik islâm döneminde çarşı-pazar kontrolü dışında, re'sen ahalinin toplum kurallarına uymasını denetler ve zorlardı. Muhtesib dini kurallara uyulmasını sağlayan geniş görevli bir memur olarak, kadı'yı da bu konuda uyarıp eleştirebilirdi. Osmanlı döneminde muhtesib'in bu görevleri son derece daralmış ve diğer örf ehlini meydana getiren memurlar arasında; özellikle çarşı-pazar ve narh kontrolüyle, meskükâtın (paraların) rayicine dikkat etmekle görevli bir memur haline gelmiş olup, kadı'nın başlıca yardımcısıydı. Her halde bu görev alanı şehrin sınırlarının ötesine taşmamaktaydı. XVI. yüzyıldan muhtesiblik iltizamla verilen bir görevdi ki, buna **Ihtisab mukataası** denirdi. Bu mukataanın genellikle kapıkullarından birine ya da iltizam sahibi birine verildiği biliniyor. Bu mukataayı alan, bedelini **cerimeden** veya **Ihtisab rüsumunun** tahsilinden çıkarırdı. Bazen bu mukataanın has yani dirlik olarak devlet ileri gelenlerine verildiği de oluyordu. Bu gelirler narha uymayan, geleneğe aykırı üretimde bulunan esnaf ve zanaatkardan alınan cerimler ile, çarşı pazara gelen mallardan alınan resimlerden (yani İhtisab rüsumu) meydana gelmektedir. İhtisab rüsumu; 1) **Narhlık akçası** (2 şer akça olup narh konan maddeleri satandan alınır.), 2) **bac-ı pazar**'dan ibarettir. Bac-ı pazar şehir ve pazar gelen malların giriş ve satışın-

4 Pauly-Wissowa, **Byzantine Egypt,** West Johnson, s. 487; Demombynes, M.G., **Muslim Institutions,** G. Allen and Unwln, London 1968, ss. 154-155.

dan alınır. Geleneksel Avrupa kentlerindeki **oktruva** resmine benzer. Gene **rüsum-u kapan** ve **rüsum-u kantar** diye anılan resimler de bu türdendir.

Kadı ile muhtesibin bir görevi de, para rayicine dikkat etmek ve alış verişin bu rayiç üzerinden yapılmasını gözetmektir demiştik. Tabii bu konuda asıl aktif görevli muhtesibdir. Kadı ve muhtesibin başlıca görevi, iaşe ve ibade maddelerine narh koymak ve bunun uygulanmasını sağlamaktı.
Narh esasta Ortaçağların sonunda ortaya çıkan bir uygulamadır, diyor C. Cahen[5]. Bu belki de fiyatın resmi görevlilerce tesbiti olarak anlaşılmalıdır. Muhtesib, kadı'nın yanında eşraftan ve lonca temsilcilerinden meydana gelen bir kurulla narhı tesbit ederdi. Narh usulü ihtisab kanunlarında etraflıca açıklanmıştır. 1562-63 tarihli bir kanunnamede, «Muhtesib olan kimsenin kadı vasıtasıyla ona - ondört üzerinden narh vermesini, o yerin ayan ve ihtiyarlarından ve emekçilerinden kimselerin hesabı yapıp ona göre ona - ondört (%40) kârla narhın tesbiti emrediliyor.»

Bununla beraber bu ona - ondört (%40) ün sabit bir oran olmadığını belirtmek gerekir. Bu oran ürünün cinsine, durumuna, ticarî fiyat oynamalarına, hasılata ve maddenin mübremliğine göre değişir ve narh tesbitinde mevsiminde rolü olup yılda bir kaç kere tesbit işlemi tekrarlanırdı. İnşaat ustalarının ücretleri mevsimlere göre ayarlanır. Ekmeğe %40 kâr konamaz, çünkü zaruri maddedir. Bir demirci ile kitap süsleyicisi (müzehhib) için aynı oranda narh konamaz. Müzehhibin emeği daha çok değerlendirilir. Çünkü az miktarda ve lüks tüketime yönelik bir üretimde bulunmaktadır. Kâr oranı yüksek tutulur. Bunun gibi bir çok konular gözönünde bulundurulur[6]. Narh'ın konuş usulü üzerine Prof. Barkan, neşrettiği «İhtisab Kanunları» adlı makalesinde etraflı izahat vermiştir[7]. Narh Tanzimat'ın ilanından sonra yavaş yavaş bir çok maddeler üzerinden kalkmış ve nihayet et ve ekmek gibi birkaç zaruri madde ile sınırlı kalmıştı.

İstifçi ve karaborsacıları takip ve esnafın teftişi, fiyat, ölçü, kalite, temizlik kontrolü ve uygunsuzluk edenleri cezalandırmak muhtesib'in vazifesi idi. Özellikle yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra ihtisab ağalığı başkentte ve vilâyetlerde güvenlik ve mali görevlerle de yükümlü bir makam haline gelmiş, fakat zamanla imgimi kurumlar meydana getirildiğinden XIX, yüzyıl ortalarında tamamen lağvedilmiştir. İhracı yasak hammaddelerin, ihracın önlenmesinde Osmanlı yöneticileri loncalarla daima elele çalışmıştır.

5 Cahen, C., «Hisba», **Encyc. of Islam,** (Vol. III), s. 488.

6 Ergenç, Ö., **Ankara,** s. 160'dan örnekler, 1588-89 (997 H.) Narh Listesinde bademhelvasını okkasının 23 akçeye satılmasına, pazarbaşı ve muhtesib birlikte karar vermiş.

7 Barkan, Ö.L., «İhtisab Kanunları, **Tarih Vesikaları,** (I/5), (II/7), (III/9) 1942.

Tanzimattan sonra liberal ekonominin prensiplerine uyularak narh uygulaması kaldırıldı (Temmuz 1865'de ekmek hariç hepsinden). Ekonomik bünyedeki değişme dolayısiyle olacak ki, bazı maddeler ilk anda ucuzladı. Gedik usulü de lağvedildi. Buna rağmen endüstrileşen bir toplumda lonca düzeninin ilgasıyla aynı anlama gelen bu uygulamalar, Osmanlı toplumunda loncaları ve düzeninin kalıntılarını son zamanlara kadar temizleyememiştir. Örneğin bazı zaruri maddeler üzerinde narh uygulamasına zaman zaman başvurulduğu gibi, gerek XIX. yüzyılın ikinci yarısında, gerekse meşrutiyet devrinde lonca heyetlerinin başına kethüda tayinine devam edildi ve İttihat ve Terakki bile bu organize grupları kendi politikasına uygun bir şekilde kullanmak bakımından bu düzenden yararlandı. Örneğin 1860'da Mithat Paşa «Gedikler Nizamnamesi» ile esnafı yeniden organize etmek istiyordu. Nihayet 1879'da «İstanbul Ticaret Odası» kurularak esnaflar burada örgütlendirildi. 1910 yılında esnaf cemiyetleri kurularak 1913 yılında gedik usulü tamamen ve fiilen lağvedildi; böylece Tanzimattan beri başlayan bu süreç kesinlikle sonuca bağlandı. Osmanlı devlet adamları Tanzimat başlangıcından beri lonca esnafını sanayinin ıslahı meselesinde temel taşı olarak kullanmak istemiştir. Oysa ağır sanayiye geçmek esnafın tasfiyesiyle mümkündü. Buna rağmen sanayii kuramayan toplum, bu geniş zümreyi sefalete terketmeye de cesaret edememiştir. Esnaf sınıfları bugünün gelişen kapitalistik ilişkileri içinde geleneksel örgüt ve ilişki biçimlerini hızla yitirmekte; küçük üretim düzeninin girdiği yeni ilişik kalıpları ve ideolojiyle bütünleşmektedirler.

Prekapitalist Küçük Sanayi ve Tüccar Sermayesine Bağımlılığı

H. Ünal NALBANTOĞLU *

Osmanlı örneğine kuramsal bir bakış önerisi

Küçük sanayi üretiminin günümüzde, az gelişmişlik olgusu ve onun koşutu dünya kapitalist sistemine bağımlılıkla yakından ilgili olduğu artık yeterince bilinen bir gerçektir. Bu nokta anahatlarıyla bilinmekle birlikte, meselenin Türkiye'deki görünümü hakkında ayrıntılı araştırmaların henüz başındayız.

Bu kısa çalışma güncelliğini sürekli koruyan «azgelişmiş ülkelerde küçük sanayi» konusunu yeniden tartışmaya yönelmiyor. Fakat kanımca bu konunun oldukça önemli sayılabilecek bir **tarih boyutu** vardır ki, henüz üzerinde sürdürülen çalışmaların doyurucu bir kuramsal çerçeve içinde sentezleştirildiği pek söylenemez.
Bu tür bir kuramsal çerçeve önerisini açıklamaya geçmeden önce, uzman-

* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bölümü Öğretim Görevlisi

ları karşısında haddimi aşmadan, günümüz hakkında şu iki noktayı öncelikle belirtmeyi uygun buldum: Bunlardan birincisi, dünya pazarının yarattığı bugünkü bağlam içinde küçük üretimin - daha özgül bir deyimle küçük sanayi üretiminin — azgelişmiş ülkelerde kapitalizmin gelişmesinden önceki biçimlerden **ayrı bir kategori** oulşturduğudur. İkinci nokta olarak, azgelişmiş ülkelerde günümüzde ağır aksak yer aldığı gözlemlenen sanayileşme hareketi, gelişmiş kapitalist ülkelerin hiç değilse bir kısmının tarihinde görüldüğü gibi, küçük üretimden kaynaklanmamaktadır; bir başka deyişle, bu tür toplumlarda sanayileşmenin türü ve gelişme temposu, ülkeye ve zamana göre doğrudan ya da dolaylı olarak, dünya kapitalist sisteminin iç çelişmelerle bezenmiş evrimi tarafından koşullanmaktadır.

Benim tartışma konusu yapacağım küçük sanayi üretiminin, yukarıda ayrı bir tarihsel kategori oluşturduğunu belirttiğim küçük sanayi ile, yüzeyde belirli benzerlikler dışında bir türdeşliği yoktur. Bunun da temel nedeni, her ikisinin birbirinden nitelikçe apayrı tarihî toplumsal formasyonlar içinde işlev görüyor olmalarıdır. Bunun için, ele alacağım türü «prekapitalist küçük sanayi» ya da «prekapitalist artizanal üretim» olarak nitelemekte yarar görüyorum.

Bu tarihsel olguyu ve içinde işlevsel olduğu tarihsel bağlamı tartışmadan önce, günümüzle ilgili bir başka noktayı vurgulamak bizi kuramsal önemi olabilecek bazı önsezilere götürebilir; şöyle ki: bugün azgelişmiş ülkelerde ekonomik sistemin işleyişinde halen büyük ölçüde egemen olan toplumsal sınıf, çoğunlukla dolaşım sürecinin denetiminde varoluş nedenini bulan asalak ve aracı bir ticaret burjuvazisidir. Bu toplumsal sınıfın, özellikle dünya kapitalist pazarına hizmet sunan üst katmanlarının, gerçek anlamda sermaye birikimi yapabilecek bağımsız bir sanayi kapitalistleri sınıfının gelişmesi önünde ciddi bir engel oluşturduğunu, dolayısıyla sanayileşme türünü ve yönünü genellikle temsil ettikleri evrensel pazara egemen çıkarlar doğrultusunda koşulladıklarını biliyoruz. Dahası, bu topiumsal sınıf, doğal tarihsel ittifakları gereği, tarımda egemen olan çıkar grupları ile sanayi burjuvazisi arasındaki kaçınılmaz çelişmenin, ikinci gurup lehine kesin çözümünü uzun süredir geciktirici rol oynamaktadır. Hiç değilse Türkiye için anahatlarıyla doğru olan bu olgunun, dünya kapitalist pazarına girişten öncesine uzanan bir geçmişi de yok mu acaba?

gerekse sınaî küçük meta üretimini koşulladığı hemen her yerde, kapitaliz-

Mirasçısı olduğumuz Osmanlı toplumunun gerçekliğinde sınanarak geliştirilmesini önereceğimiz kuramsal noktayı açıklayalım: «Bayağı» olmayan XIX. yüzyıl ekonomi-politik ve ekonomi tarihi kaynaklarından öğrendiğimiz bir nokta var ki o da, kapitalizmin bir tarihî formasyon (sistem) olarak yerleşmesinden önce varolan «tüccar sermayesi»nin, gerek tarımsal,

me geçişin oldukça zahmetli gerçekleştiğidir. Tüccar sermayesinin varoluş nedeni onun prekapitalist egemen sınıfların çıkarları ile kendisininkileri bütünleştirmesinden kaynaklanır ve salt bu gerçeklik onun, kendisinden bağımsız ve giderek onu kendisine bağımlı hale getirecek bir sanayi kapitalizmi önünde ciddi bir engel oluşturmasına yol açar. Oysa en başta, tarım da artı-ürün artışı ile kendini gerçekleştiren koşullardan kopan emek-gücünün gelişen bir iç-pazarda özgür hale gelmesine ve tarımdan sağladığı ilkel sermaye birikimiyle gelişen fabrika üretimine dayanan kapitalist bir ekonomide ticaret, büyük harflerle «KAPİTAL»in bir uzantısı durumuna indirgenmiştir.

Bu husus gerek Marx'ın özgün yapıtlarında[1] gerekse otuz yıla yakın süredir güncelliğini koruyan «Feodalizmden Kapitalizme Geçiş» tartışmalarında özellikle Dobb tarafından[2] özellikle vurgulanmış bulunuyordu. Her ikisi de ticaretin içinde yeşerdiği varolan toplumsal formasyondan bağımsız bir dış güç olmadığını, dolayısıyla feodal üretim tarzının çözülmesinde birincil derecede etkili bir güç olarak düşünülemiyeceğini öne sürmüşlerdir. Bir başka deyişle ticaret doğrudan üretim sürecini değil, fakat dolaşım sürecini kapsayan bir olgudur ve bu nedenle, para ilişkilerinin ve ticaretin yaygınlaşması, hiç bir şekilde tek başına feodal ya da başka bir prekapitalist formasyonun daha ileri bir toplumsal formasyona dönüşmesini garantileyemez. Esasen «Geçiş» tartışmalarında ticaretin sermaye birikimine katkıda bulunarak sanayi sermayesine dönüştüğünü öne sürenlerin getirmeye çalıştıkları kanıt ve örnekler de bize pek tatmin edici görünmemektedir.[3] Kanımızca bu yaklaşımın en önemli eksikliği, varolan prekapitalist üretim tarzı ve onun üzerine kurulu toplumsal formasyonun devinimini sağlayan, tarım ve kent sektörlerindeki iç çelişmeleri, «realist» bir yaklaşımla, yani bizzat üretimin nesnel ve öznel koşulları açısından ele almayışında yatmaktadır.

Küçük sınaî üretim açısından esas önemli nokta, literatürde «gerçekten devrimci yol» diye nitelenen[4] yoldur. Bu durumda, tarımda ve artizanal üretimin

1 Bu konuda en önemli kaynak olarak bkz. **Capitall III**, London, 1966, Chps. XX ve XXXVI ss. 323-337, 592-613.

2 **Transition from Feudalism to Capitalism**, genişletilmiş yeni basım, Rodney Hilton'un girişiyle London, 1976, özellikle ss. 57-67, 97-101, 165-169. Ayrıca Dobb'un konuyu yeniden derli toplu ifade eden şu çalışmasına bakınız: **Rapers on Capitalism, Development and Planning**, London, 1967, ss. 1-16

3 Aslında tarihçi H. Pirenne'in artık oldukça su götürür savlarına dayanan Sweezy'nin tartışmasına ters kanıtları «Geçiş» tartışmasına katkıda bulunmayan formel ekonomik tarihçilerde bulmak mümkündür; örneğin bkz. M.M. Postan, «The Rise of a Money Economy», **Economic History Review**, XIV/2 (1944)

4 Marx, a.g.y., s. 334; karşılaştır, Max Weber, **General Economic History**, New York, 1961, s. 122 vd.

mütevazi çerçevesinde sınırlı üretimde bulunan küçük üreticiler arasından bazıları, giderek, üretim araçları biçimine dönüşen bir sermaye birikimi sağlarlar. Küçük sınaî üretim çerçevesinden çıkan bu yeni grup, bir yanda korporasyonların kısıtlayıcı sınırlarını aşmak için, öte yanda ise siyasî yetkeyi tekelinde tutan feodal sınıfa ve onun doğal müttefiki «tüccar sermaye» sine karşı savaşım vermek zorunda kalır. İngiltere örneğinde olduğu gibi, sonunda bu sınıf bu uzun savaşımdan başarılı çıkmış, bir yanda iç pazarın oluşmasına en fazla katkıda bulunurken, öte yanda kendi doğal karşıtı olacak «ücretli emek - gücü»nün ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır.

Özellikle tüccar sermayesi üzerine gözlemlerimizi burada ayrıntılı olara ele almayacağız;[5] fakat tefeci sermayenin ikizi olarak nitelenebilecek tüccar sermayesinin, «ikinci yol» diye belirtilen üretim üzerinde doğrudan egemenlik kurması durumunda kapitalizme geçişin son derece zahmetli olduğu, tarihsel verilerce doğrulanır görünmektedir. Tüccar sermayesi tek başına eski bir üretim tarzının yıkılmasına katkıda bulunmayacağı gibi, tersine kendi ön koşulu olarak onu korumaya ve sürdürmeye yönelik işlev görür. Kapitalizmin en önce geliştiği İngiltere'de bile, gerçek anlamda sermayenin toplumda egemenliği kurulana ve ticaret sanayi kapitalizminin uzantısı durumuna indirgenene dek, büyük tüccar ailelerin feodal egemen sınıf yanında yer aldığını anımsatmak yeter. Çünkü en başta, denizaşırı ticaret imtiyazlarına ilişkin beratlar feodal devlet tarafından verilmekte ve yenilenmektedir. (örn. Tudor ve Stuart İngiltere'si) Kendilerine teke'ci haklar getiren bu beratların sürmesi, tüccar gruplarını feodal soyluların (bu siyasi bakımdan ister merkezî bir feodal devlet, ister desantralize bir feodal sistem olsun niteliksel bir fark yaratmaz) doğal müttefiki durumuna getirirken, öte yandan da denetimleri altında tutmaya çalıştıkları küçük üreticilerle aralarında giderek artan bir çıkar çatışması yaratmıştır.[6] Bu savaşımdan galip çıkanların sanayi kapitalisti olmayı başaran ikinci grup üyeleri olduğunu biliyoruz.

Bu son noktanın Yakın Doğu ve konumuzu oluşturan Osmanlı toplumunda gerçekleşmemiş olması bir yana, «tüccar sermayesi-feodal soylu» ittifakının benzer biçimde işlediği bugün rahatlıkla söylenebilir. Küçük meta üretiminin, dolayısıyla «kapitalistimsi» bir sektörün yaygınlığı; artizanal üretim üzerinde tüccar sermayesinin boyunduruğu; uluslararası ticaretin gerektirdiği dışında üretim yapılarını etkilemeyen bir yükte hafif, pahada ağır mal alım -

5 Bkz. H. Ünal Nalbantoğlu, «Osmanlı Toplumunda Sosyo-Ekonomik Değişme ve Tüccar Sermayesi» (**I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi** 1977 metinleri arasında çıkacak.)

6 M. Dobb, **Studies in the Development of Capitalism,** London, 1963, Chps, III ve IV, ss. 83-176

satımı; transit ticaretle olduğu kadar yoğun bir borçlandırmayla soylu ve küçük üreticileri giderek yoksullaştıran bir Yakın Doğu tüccar ve sarraflar sınıfı; bu sınıfın durumunu güvence altına almak için, bir yanda «askerî» sınıfı borçlandırırken, öte yanda devletin müteahhitliğini ve mültezimliğini[7] yapmaları ve gittikçe yoğunlaşan para-servetlerinin önemli bir kısmını toprağa yatırmaları; sosyal planda aristokrasi ile tüccar burjuvalar arasında evlenmeler yoluyla kan ve çıkar bağlarının zaman zaman güçlendirilmesi... Hepsi de İslâm dünyası bakımından belgelere dayanan gerçekler.[8] Bir yanda Avrupa toplumuna ilişkin böylesine bir **kuramsal** tartışma süregelirken, öte yanda Doğu toplumları üzerine yapılagelen dağınık betimleyici-belgesel tarih araştırmalarının, tartışmada sözkonusu önemli noktalarda farkında olmadan gün ışığına çıkardığı paralellikler. Sanıyorum ki, doğubilimciler arasında halen yinelenegelen «biz belgeleri ortaya çıkaralım, bırakalım tarihsel gerçek, belgenin diliyle konuşsun» yolundaki pozitivist yaklaşım, yerini artık görünüşteki gerçekliğin gerisindeki yapı ve iç dinamikleri açıklamaya yönelik «gerçekçi» bir kuram-tarihsel veri birliğine[9] bırakmak zorundadır.

Buraya değin açıklamalarımızdan anlaşılabileceği gibi «Geçiş» tartışmalarının en önemli teması olan küçük üreticinin tüccar sermayesinden ne ölçüde bağımsız olduğu sorunu, bizim Osmanlı toplumsal formasyonunda artizanal üretime yaklaşımımızın kuramsal başlangıcını oluşturmaktadır. Bu kısımda, böyle bir prekapitalist toplum yapısında sürekli varlığını duyuran tarım kesimi sabit bir parametre gibi geri planda tutulmuş, Osmanlı egemen askerî sınıfı —tüccar sermayesi— artizanal üretici üçlüsü arasındaki ilişkilere son grup üzerinde odaklaşarak bakılmaya çalışılmıştır. Tüccar sermayesinin tarımsal küçük üretici ve tarımda meta üretimi açısından tarihsel etkisi ise, büyük önemine karşın çalışmanın sınırları dışında kalmakta-

7 Osmanlı toplumunda XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğunlaşarak artan iltizam usulü ve idarî - malî suistimallerin tefecilikle yakın ilişkisi aslında uzun bir tarih dönemi için evrensel bir olgudur. «Tefecinin gerçekten önemli ve karakteristik alanı paranın bir ödeme aracı olarak işlev görmesidir. Toprak rantı, haraç, vergi vb. biçiminde belirli bir zamanda ödenmesi gereken para, bu amaç için para bulunması gerekliliğini de birlikte getirir. Bu nedenle antik Roma'dan modern zamana kadar büyük çapta tefecilik vergi toplayıcılarına **(fermiers generaux, receveurs generaux)** güvenmiştir.» Marx, a.g.y. s. 599

8 Bu konuda senteze yönelik iki uzmanca çalışma için bkz. S.D.Goitein, «The Rise of the Middle Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times», aynı yazarın **Studies in Islamic History and Institutions, Leiden, 1968,** ss. 217-41'de; M. Rodinson, **Islam et capitalisme,** Paris 1966, ss. 45-73 ve passim.

9 Tarihte yöntem konusunda bizde nedense pek önemsenmemiş özlü bir çalışma için bkz. E. H. Carr, **What is History?,** Middlesex, 1972. Pozitivist yaklaşımın eleştirisi ve «Gerçekçi» bilim anlayışı hak. bkz. R. Keat ve J. Urry, **Social Theory as Sciance,** London, 1975.

dır. Osmanlı artizanının konumu çalışmamda ön planı tutmakla birlikte, ayrıntılara inmeden bu konuda belirgin bazı yaklaşımların kısa bir değerlendirmesini yapacak ve yukarıdaki nokta'ar çerçevesinde, kuramsal önerimi ana hatlarıyla sunacağım.

Bir zamanlar abartılmış bir biçimde ortaçağın esnaf ahlâkını, lonca kurallarını yücelten[10] hatta İttihad ve Terakkî hareketi içindeki bazı çevrelerce de program önerisi haline bile dönüşebilen muhafazakâr ve romantik açıklamalar bir yana bırakılacak olursa, bu meseleye modelsiz, hiç değilse genel bir kuramsal çerçevesiz yaklaşıldığı pek söylenemez. Örneğin, bugün geçerliliği ileri düzeyde tartışmalar ışığında zayıflamış olan Weber ve Sombart'ın kapitalizmin gelişmesiyle ilgili temel savlarından hareketle, Osmanlı esnaf loncalarının duraganlığını açıklamaya yönelen çalışmalar yapılmıştır.[11] Kanımızca, artizanal üretimde lonca kalıpları içinde egemen olduğu varsayılan zihniyet ve değerlerin sınıfsal çıkar çatışmalarında kesin belirleyici olmak yerine, üretim ve dolaşım süreçlerindeki ilişkilerin doğurduğu ve tüm loncalara genelleştirilemeyecek bir ideolojik işlev yerine getirdiğini düşünmek akla daha uygundur.

Daha yaygın bir açıklama biçimi ise, yukarıdaki gibi belirli bir model ya da denenceden hareket etmemekle birlikte, yer yer açık ya da üstü kapalı olarak, adalet dağıtan kerîm bir devletin toplumsal ilişkileri, dolayısıyla artizanal üretimin örgütlenme çerçevesi olan loncaları denetlediği, kendi sınıflarüstü çıkarları doğrultusunda — yöntemleri ceberrutca da olsa — yönlendirdiği görüşünden yola çıkar. Devlet aygıtı karşısında esnaf korporasyonlarının gücünü ve kent toplumundaki konumunu gerçekte olduğundan çok daha edilgen bir noktaya iten bu görüşün savunucuları homojen olmayıp, bir yana 1930'ların «devletçi» yönetim felsefesini geçmişte arayan tarihçilerden, öte yanda Osmanlı toplum yapısını «Asya Üretim Tarzı» modeli çerçevesine oturtmaya çalışan araştırıcılara kadar uzanan geniş bir spektrum oluşturmaktadır. Aralarında toplumsal gerçekliği açıklamak yönünde varolan derin görüş ayrılıklarına rağmen, bu noktada pozitivistçe denilebilecek bir birleşme görülmesi ilginç... Buna koşut olarak, kullanılan veya aktarılan birincil belge ve kaynakların eleştirici bir yorumunu yapmaya, daha doğrusu belgelerde yansıyan «görünüşteki gerçeklik»e karşın, onun gerisin-

10 Bir örnek olması bakımından bkz. Tevfik Nureddin, «Türk Esnafının Hali», **Türk Yurdu**, I (1327-8/1911-2), ss. 42-7, 360-5

11 Bu görüş açısı için bkz. Ö.C. Sarç, **Türkiye Ekonomisinin Genel Esasları**, İstanbul, 1949, ss. 259-80. Sözü edilen yaklaşım en yoğun ifadesini S.F. Ülgener, **İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri**, İstanbul, 1951 nde bulmaktadır. Bu çalışma, Weber'ci yaklaşım hakkında dünya bilim çevrelerinde beliren kuşkulara karşın ayrıntıda oldukça yararlı bilgiler de sunar. Bu çalışmanın bir değerlendirme ve eleştirisi için bkz. Ö.L. Barkan, **İktisat akültesi Mecmuası**, XIII 3-4 (1951), ss. 162-73

de bizim ancak sağlam bir kuramsal-analitik çerçeveyle belirleyebileceğimiz esas toplumsal mekanizma ve yapıları modern bilimin kavramlarıyla açıklamaya nedense pek yanaşılmıyor. Bir örnekle bu noktayı somutlaştırmaya çalışalım :

Loncalar ve esnafla ilgili en önemli başvuru kaynakları, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi** ile ondan epeyce yararlanan Osman Nuri Ergin'in **Mecelle-i Umûr-i Belediyye**'si olmuştur günümüze değin. Bir çok araştırıcı Osman Nuri Ergin'in, «esnaf» sözcüğünün ekonomik ve ekonomik alan dışında çok çeşitli faaliyetleri kapsadığı yolundaki uyarısına[12] rağmen, Evliya Çelebi'nin öznel ve münhasıran İstanbul'a ya da bir kaç büyük merkeze ilişkin sınıflandırmalarını ve gözlemlerini çabucak bütün imparatorluk kentlerine genelleştirmişlerdir. Ayrıca, toplumsal bilimler ve özellikle ekonomi-politikteki kuramsal gelişmelerin ortaya çıkardığı cperasyonel kavramlar tarihsel bilgilere henüz yeterince uygulanmadığından, tarihsel belge dilinin tutsağı olmak tehlikesi her zaman mevcuttur. Buna karşılık biz, aynı belgeleri yorumlamak açısından başka almaşıklar ve yanıtlanması gereken bir dizi açık soruyu gündeme getirebiliriz; şöyle ki : Evliya Çelebi'ye dayanarak sadece İstanbul'daki korporasyonları ele alsak bile, ekonomik alandakilerini bir gruba toplayıp ardından doğrudan üretimle uğraşan artizan loncaların, Osmanlı toplumunda gerçek kapitalist olmaya hak kazanmış[13] olan büyük tüccarlarınkinden ve diğer aracı esnafınkinden titizlikle ayırmak ve aralarındaki hiyerarşiyi, bağımlılığı ve çıkar çatışmalarının sınıfsal kökenini incelemeye girişmek adaha anlamlı olmaz mı? Siyasi platformda yere ve zamana göre hangileri egemen askeri sınıf üzerinde etkili olmaktadır? Ticaret çıkarlarının egemen sınıfınki'erle bütünleşme derecesi nedir? Osmanlı devletinin sıkı denetiminde olduğu varsayılagelen lonca içi üretimin, başkentten uzaktaki kentlerde çok daha özerk ve yerel politika ve yönetimi oldukça etkileyebilecek güçte olduğunu, hatta lonca sisteminin her yerde görülmediğini[14] aynı ölçüde bir karşıt sav olarak öne süremez miyiz? Kaldı ki eldeki belgelerin değişik bir perspektifle ele alınışı, yörel kentlerde artizan örgütlenmelerinin önemli bir toplumsal, hatta siyasî güç oluşturduğunu, devletin onların istek ve yakınmalarına duyarsız kalamadığını ve onların çıkarları lehinde yerel ehl-i örfe buyruklar gönderdiği

12 O. Nuri (Ergin), **Mecelle-i Umûr-i Belediyye**, I, İstanbul, 1338/1922, s. 500

13 H. İnalcık, «Capital Formation in the Ottoman Empire», **Journal of Economic History**, XXIX/1 (March 1969), s. 99

14 Bu konuda İnalcık'ın gösterdiği haklı kuşkuya ek olarak, ona kısmen yanıt getirmeye çalışan G. Baer'in çalışması («Ottoman Guilds : A Reassessment», **I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi** metinleri arasında çıkacak) ve H. Gerber'in «Guilds in Seventeenth Century Anatolian Bursa», **Asian and African Studies** XI/1 (1976), ss. 59-86 makalesine bakınız.

gerçeğini[15] ön plana çıkarmaktadır. Aslında, taşra merkezlerindeki sınıfsal ilişki ve çatışmaların analizinin belgeler yardımıyla zaman boyutunda yapılması, şimdiyedek edilgin kentlilere karşı suistimalci devlet görevlileri öyküsünü yineleyegelen «mahallî tarih» incelemelerinden çok daha doyurucu sonuçlar verebilecektir.

Sa't yeni belgelerin gün ışığına çıkarılmasının yanında, kuramsal bilgilerin tarihe uygulanması da artık bizim bu alanda doğru kabul edilegelen açıklama biçimleri ile yetinemeyeceğimizi gösteriyor. Örneğin «lonca» ya da «esnaf» sözcükleri, alışılmış ifadaeler olmalarının ötesinde, Osmanlı toplumunda küçük meta üretiminin ve ticaretin zamana göre değişen örgütlenme çerçevelerini bütünüyle açıklamaya yetmiyor. Kaldı ki, küçük meta üretimi ve dolayısıyla «kapitalistimsi» sektörün örgütlenmesine ilişkin bilgilerimizin sınırını, uzun süre, İstanbul, Bursa, Kahire gibi merkezlerdeki görünüm — o da pek çarpık bir biçimde — çiziyordu. Bu nedenle, makro analizler için daha operasyonel olan bir yol tutarak, Osmanlı kentlerinde tüccarlar ile artizanlar arasındaki ilişki, bağımlılık ve çatışmanın niteliğini saptamak, örneğin yaygın olduğu izlenimini veren «sipariş» (Verlag-system) sisteminin küçük üretici üzerindeki etkisini ayrıntılı araştırmak, tefeci sermayenin sadece tarımsal küçük üreticiyi değil, artizanı da yoksullaştırıp yoksullaştırmadığını incelemek, bizi salt biçimlerle uğraşmaktan çok daha anlamlı sonuçlara götürebilir. Öyle sonuçlar ki, sistemli olarak yürütülürse varolan prekapitalist sistemin dönüşümünde içdinamiğin katkısını «ceberrut devlet» genellemesinden daha açıklayıcı bir temele oturtabilir.

Varolan incelemeler ışığında bugün şunu söyliyebiliriz kanısındayım: Yakın-Doğu İslâm toplumunda ve Osmanlılarda, tamamen «doğal ekonomi» niteliği taşımamakla birlikte, kendine-yeterli bir tarım ekonomisi yanında tüccar sermayesinin güdümünde gelişen bir kentsel küçük meta üretimi, bir kapitalistimsi (capitalistique) sektör bulunmaktadır. Hatta Osmanlı toplumunda, XVI. yüzyıldan itibaren tüccar sermayesiyle elele gelişen «çiftlik» sisteminden[16] görülebileceği gibi, tarımda küçük meta, yani değişim-değerleri için üretimin yaygınlaştığı görülmektedir.[17]

15 M. Çağatay Uluçay, **XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı**, CHP Manisa Halkevi yay. No. 9, İstanbul, 1942, ss. 124-89 daki vesikalara bakınız.

16 İnalcık, «Çiftlik», **Encyclopaedia of Islam** (new ed.) II, ss. 32-3

17 Bu konuda şimdilik çok aceleci yargılara varılmaması gerektiği kanısındayım Osmanlı kanunnamelerinden anlaşılabileceği gibi para ilişkileri sınırlı da olsa daha önceden tarım kesiminde görülmektedir. «Fatih Kanunnamesi» olarak bilinen metinden emek-rantın yerini giderek aynî ve para-rant (ya da vergilerin) aldığı anlaşılmaktadır. Fakat bu «commutation» olgusu varolan sistemin prekapitallst niteliğini yitirmekte olduğunu göstermez. Avrupa'da da para-rant ve

Bütün bunları, konuyu Avrupa açısından alan Sweezy gibi yazarlar feodalizm ile kapitalizm arasında yer almış bir «küçük üretim tarzı» olarak nitelendirseler de, kanımızca bu sektör, içinde devindiği bütünden, feodal üretim tarzı ve toplumsal formasyonundan bağımsız olarak ele alınamaz. Osmanlılarda da artizanal işkollarının çeşitliliği ve bunlara göre lonca sayılarının çokluğu da, ticaretin gereksinimlerine uygun bir ihtisaslaşmanın geliştiğini göstermektedir; fakat mamul madde üretiminde görülen çeşitlilik, artizanal üretimin hemen her işkolunda ya da tümünde metaların düzenli ve artan ölçekte yaratıldığı anlamına gelmez. Genel olarak, kapitalizme özgü ileri manüfaktür ve fabrika üretimine geçiş ve onun önkoşulu olan yaygın özgür emek-gücü istihdamına henüz rastlanabilmiş değildir. Bunun başlıca iç nedeni, artizanal üretimin tüccar sermayesi tarafından koşullanmasında ve yönlendirilmesinde yatmaktadır. Egemen «askerî» sınıfın gösterişçi tüketim ve diğer gereksinimlerini özellikle karşılayacak yönde üretimi teşvik eden, Saray'ın ve ordunun müteahhitliğini yapan, uluslararası transit ticaretinin getireceği yüksek kârlar ya da devlet ve ordunun ihalelerinden kâr elde etmek amacıyla «sipariş» sistemini geliştiren (örnek Bursa ve Selânik)[18] tüccar ve tefeci sermayenin, daha çok, varolan prekapitalist sistemin sürmesinde çıkarı olduğunu yinelemekte yarar vardır. Bu nitelikleriyledir ki, bu ikili niteliğe sahip sermaye bütün prekapitalist toplumlarda yoksullaşmaya ittiği küçük üretici ve soylularca kötü gözle görülmüştür. Fakat üretim araçlarının dağınık olduğu yerde parasal serveti temerküz ettirerek, tüketici toprak soylularının iştahını ve kendisine bağımlılığını arttıran bu sermaye türü, varolan sisteme bir parazit gibi yapıştığından, ekonomik çöküş ve siyasî yozlaşmaya da azımsanmayacak katkıda bulunur.

vergiler yaygınlaşırken sistemin sınırları gene de feodal üretim tarzı tarafından çiziliyordu. Bir başka nokta : Devletin vergileri artan ölçüde para olarak tahsile çalışması ve bu görevi mültezimlere havale etmesi kendi emek koşullarına sahip küçük üreticinin tefeci - tüccar sermaye eline kolayca düşerek yoksullaşmasına yol açmıştır. (bkz. yukarıda not. 7) Ayrıca çiftlik sisteminin büyüyen Avrupa pazarlarına (özellikle Balkanlarda) yönelik üretimde bulunduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Macaristan'da özellikle Viyana pazarına yönelik benzer bir gelişim bkz. Z.P. Pach, «Sixteenth-century Hungary : Commercial Activity and Market Production by the Nebles», **Economy and Society in Early Modern Europe : Essays from 'Annales'**, ed. P. Burke, London 1972, ss. 113-33

18 Bursa için bkz. İnalcık, «Capital Formation...», s. 116; Selânik için H. Sahillioğlu, «Yeniçeri Çuhası ve II. Bayezid'in Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi», **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 2-3 (1974), özellikle ss. 417-23. II. Bayezid zamanında kovuldukları İspanya ve Portekiz'den İmparatorluğa gelen Sephardik Yahudilerine Selânik'de yerleşme ve tüccarlarına ve ustalarına orduya çuha dokma ve bunun için üreticiden düşük fiyatla yün toplama ayrıcalığını tanınmıştır.

Artlzanal üretim açısından bunun ne gibi olumsuz sonuçlar yaratacağını tahmin etmek pek dezor olmasa gerektir. Fakat bu durumun artizan loncalarını tam bir atalete ve siyasî güçsüzlüğe ittiği yolunda bir yorum gerçekçi görünmüyor. Yukarıda bu noktaya değinmiştik. Açımlarsak: Ne kadar sınırlı ve bir iç pazarın oluşmasına yol açamayacak ölçüde üretimde bulunsalar dahi, artizan örgütlenmeleri yerel kentlerde önemli bir güç oluşturmuşlardır. Toplumsal sınıflar arasında kendi lehine bir dengeyi korumayı hep ön planda tutan askerî sınıf ve devlet aygıtı da onların istem ve yakınmalarına duyarsız kalamamıştır. Ayrıca bu örgütlerin, devletin yaptırımcı bir tutuma girmesinin gerekmediği zamanlarda özerklik içinde bulunduklarını söylemek yanlış olmaz. Ayrıca artizanlarla, ayrıcalıklı toplumsal pozisyonunu sık sık dış ülkelerin ekonomik istemleri lehinde istismar eden tüccar sermayesi arasında derin bir çıkar çatışması yüzyıllar boyunca süregitmiştir. Tüccar loncalarının ekonomik hegemonyası altında ve, sınırlı iç ve dış istemin oynamalarından çok sık etkilenen bu küçük üretim kuruluşlarının, bu bağımlılıktan kurtulmaya çalışmaları örneğin, tüccarların aşırı nakit kârlarına karşı tepkilerinde somutlaşıyordu. Hammadde sıkıntısının sürekli çekildiği ve sıkı bir düzenlemeye bağlanmasının kaçınılmaz olduğu bir toplumda, tüccarların yüksek fiyat vererek, üretim loncaları için gerekli olan hammaddeleri kentler dışında kapatıp, kârlı başka yörelere ve özellikle sınıfdaşları olan yabancı tüccarlara satarak imparatorluk dışına kaçırmaları, artizanların devlet nezdinde tepkisini yoğunlaştırmıştır. Böyle durumlarda Osmanlı devletinin, örneğin XVII. yüzyılda Manisa'da başmakçılar ve debbağlar gibi doğrudan üretimle uğraşan artizanların başvuruları üzerine, onların lehinde yörel ehl-i örfe yazılı buyruklar gönderdiğini görüyoruz.[19] Fakat XVII. ve XVIII. yüzyılda bu tür belgelerin, sık sık bu tür yakınmaları gerek artizan için gerekli hammadeler, gerekse hububat darlığı açısından konu edinmeleri ve ilginçtir ki, bu maddelerin çoğunlukla tüccarlar ve tüccarlaşan devlet görevlileri ve âyânlar tarafından Batılı tüccarlara satılmakta olduğundan söz edilmesi, dış dinamiğin etkisinin arttığına bir kanıt oluşturmaktadır. Esasen Londra çuhası gibi dışardan gelen mamul maddelerin, XV. - XVI. yüzyıl gibi erken bir zamanda, Bursa gibi merkezlerde aranır olmaları da artizanal üretim karşısında dış dünyadan gelen ilk tehlike çanları olarak düşünülebilir. Burada dolaşım sürecinin büyük kahramanı tüccar sermayesi açısından büyük bir tehlike yoktur. Nitekim ilerki yüzyıllar, büyük

19 Uluçay, a.g.e., vesika 13, 14, 15, ss. 129-31. Sahillioğlu'nun yayınladığı ve Merkez'den Filibe, Üsküb ve Gümülcine kadılarına gönderilen 973/1566 tarihli bir buyruk dışarıya ihracı yasak maddelerden yün konusunda durumu çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır: «Yeniçeri çukasın işleyen yahudi tâifesi âdem gönderüb ba'zı tacirler yapağu alub gemilerine tahmil edüb Frengistan'a İletmeğin yapağıya muzayaka çekilür deyû bildirmeğin men idesin deyu hükm-i şerîf yazılmıştır» a.g.y., s. 420, dn. 18.

tüccar burjuvaların, yeni bir sisteme geçen Batı ekonomisine hammade sağlayan ve/veya onların sanayi ürünlerinin Osmanlı pazarında satılmasına yardımcı olan, dolaylı ya da doğrudan **aracılar** durumuna dönüştüğüne tanık olacaktır.

İSTANBUL'DA ORTA BÜYÜKLÜKTEKİ BİR SANAYİ İŞYERİNDE OPTİMUM BÜYÜKLÜK ARAŞTIRMASI

OĞUZ ARI

GİRİŞ

Küçük ve orta büyüklükteki sanayiden büyük sanayiye geçiş, gelişme süci sırasında tarım devriminin sanayi devriminden önce oluşması ile İngiltere'de ortaya çıkmıştır. İngiltere'de tarımda ve tarım-sanayi ürünlerinde sanayileşme süreci sırasında belirli bir gelişme tekstilde ev ve atelye sanayiinden fabrika sanayiine geçişi etkilemiştir. Fransa'da büyük sanayiin gelişmesi tarımsal gelişmeden o ölçüde etkilenmemiş, Napolyon Harpleri'nin sonunda gerçekleşmiştir. Japonya'da tarımsal üretimdeki belirgin gelişme, yaratılan değerin sanayi yatırımlarına ayrılmasını mümkün kılmıştır. Hindistan'da nüfus patlaması belirgin, tarımsal üretim yetersizdir. Küçük ve orta büyüklükteki sanayii, dış rekabet koşulları da göz önüne alınınca, planlı olsa da geliştirmek olasılığı ortaya çıkmamıştır. Büyük sanayiin, küçük ve orta büyüklükteki sanayiden bağımsız olarak gelişmesi ge-

reği ortaya çıkmıştır. Görülüyor ki, küçük ve orta büyüklükteki sanayiden büyük sanayiye düzenli bir geçiş ve bu geçişin sanayileşme ile bağlantılı olması gereği yoktur.

Sanayi-küçük sanayi ayırımı açısından, ülkemizdeki kriterlere göre, on kişiden az işçi çalıştıran ve 10 beygir gücünden az mekanik güç kullanan işyerleri küçük sanayi ayırımına girmekte, bu ölçekten fazla enerji kullanan ve işçi istihdam eden işyerleri küçük sanayi sayılmaktadır. Küçük sanayiye bir ölçüde tanınmış olan vergi muafiyetinin[1] emek yoğun olan küçük sanayiin bir ölçüde gelişmesinde rolü olduğu gibi, çeşitli teşvik tedbirlerinin de bu gelişmede rolü vardır. Küçük sanayi ülkemizde yaygındır. Bu yaygınlık, örneğin Hindistan'da olduğu gibi küçük sanayiden sanayiye geçişi amaçlayan bir plan çerçevesinde, ya da Japonya'da olduğu gibi yaygın ve ev sanatlarından küçük ve orta büyüklükteki sanayiye ve küçük ve orta büyüklükteki sanayiyi de alt kontratlarla geliştirilen ağır sanayiin gelişmesine ve bu sanayi kolları arasında kurulan organik bağa değil, fakat özellikle loncaların dağılmasından sonra kendi haline bırakılmış olan geleneksel küçük sanayiin çeşitli teşvik tedbirleri ile zaman zaman bir ölçüde desteklenmesine bağlanmaktadır[2]. Nitekim, küçük sanayi olarak tanımlanan işyerlerinde çalıştırılan işçi sayısı da ülkelere göre değişmekte, küçük sanayiden orta büyüklükteki sanayiye doğru bir evrim görülmektedir[3].

Kanımızca, teknolojisi gelişmiş küçük sanayi ile orta büyüklükteki sanayi arasında kantitatif fark vardır ve her ikisi de geleneksel küçük sanayiden teknoloji düzeyi bakımından farklıdır. O bakımdan, küçük sanayi - sanayi ayırımı yapılırken teknoloji düzeyi gelişmiş küçük sanayi ve orta büyüklükteki sanayii kantitatif fark dışında, büyük sanayi ile karşılaştırmak için bir arada ele almak mümkündür. Türkiye'de istihdam edilen işçi sayısı bakımından sanayi işyerleri sayımı ile ilgili olarak yaptığımız hesaplamaya göre, genellikle 1964'de büyük sanayi işyerleri ortalama 100 işçi çalıştırmaktadır. Bu durumda, mahdut sermaye yatırımı ile kurulmuş olsa da, teknoloji düzeyi işkoluna göre giderek bir ölçüde gelişen fakat az işçi çalıştıran işyerleri, hem sanayi işçisi olmak hem esnaflaşmak eğilimini destekleyecektir. Sanayi işyerlerinin yüksek tekelci fiyat politikası, mahalli bir piya-

1 Bulutoğlu, K., **Türk Vergi Sistemi**, İstanbul, 1971, s. 61

2 Altınkardeş, S., «Küçük Sanayicilerin Başvurabileceği Kredi Kaynakları ve Krediler ile İlgili Hususlar», **Küçük Sanayi Bülteni**, No. 5, 1973, ss. 19-25

3 Ergil, G., **Değişen Toplum Yapısında Küçük Üretici-Sanatkarın Uyumu ve Sosyo-Ekonomik Gelişimi, SDP**, 1975 (Teksir), s. 3; Hoselitz, B'F., et al., **On the Role of Small Industry in the Process of Economic Growth**, The Hague; Monton, 1976 (1968), s. 3

sa için imalat yapan ya da siparişle çalışan ve ürünü nisbeten ucuza mal eden küçük sanayi işletmelerinin bir süre yaşamasını sağlayacaktır[4].

Fakat sanayi işyerlerinin teknolojisi, mahalli küçük işletmelerin kendi rekabetine ek olarak bu işyerleri ile devamlı rekabet halinde olacaktır. Küçük sanayici esnaf, bu durumda giderek ya işçileşmek ya da işveren olmak alternatifi ile karşı karşıya kalacaktır.

Orta ve küçük sanayi, sanayi ayrımı, bir ölçüde işletme büyüklüğü ile ilgilidir. İşletmenin optimal büyüklüğünün saptanması lüzumu, firmanın uzun süreli ortalama ve marjinal maliyet eğrilerinin saptanması ve üretilen miktar itibarile maliyetin asgariye indirilmesi gereğinden ortaya çıkmaktadır[5]. Optimal işletme büyüklüğünü saptamanın bir yolu, büyüklüğü çalıştırılan İşçi sayısı ile belirlemektedir. Fakat bu husus, çıktıyı ancak tek girdi ile saptamak dışında bir kolaylık getirmemektedir. Optimal işletme büyüklüğünün saptanmasında önemli bir başka unsur ise satışlar ve satışların iktisadi etkenleridir. Satışlar da fiyatları etkilemektedir. Bu durumda, optimal büyüklüğü, hammadde fiyatları, piyasa koşulları da etkilemektedir. Buna karşılık ülkemizdeki ge'eneksel küçük sanayi dışındaki işyerleri, giderek gelişmekte olan bir teknoloji düzeyinde nisbeten düşük maliyetle, ucuza, mahdut imalat yapan ve tutunmaya çalışan işyerleridir. Bir kısmında aile işletmesi olmak olanağı yanında atıl kapasite de vardır[6]. Genellikle gelişen teknoloji düzeyinde geliştirilmeleri, bu amaçla orada çalışan işçilerin eğitimi masraflı olacaktır[7]. Firmanın optimal büyüklüğünü saptamak gerektiğinden yukarıda söz etmiştik. Fakat gerçekleştirilmesi güç olabilir. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Bir defa, girdi ve çıktılardaki artışlar açısından bir ilişki bahis konusudur. Öyle ki, rekabet şartları altında çıktılarda eşit miktarda artışlar, girdilerde eşit miktarda artışları gerektirsin; oysa, ülkemizde, birçok küçük sanayi işyerinde, sanayiin küçük sanayi üzerindeki egemenliği gözönünde tutulursa, tam rekabetten söz etmek zorlaşır. Küçük sanayi giderek gelişen teknoloji düzeyinde emek yoğun olarak mevcudiyetini sürdüren ve bazen, örneğin garaj ve tamir, bakım evlerinde olduğu gibi, sanayiin bir tamamlayıcısı olarak faaliyet gösteren, bazen de teknolojisini geliştirmek olanağını bulan bir kuruluş çeşididir. Rekabet olanakları değişik koşullarda güçleşebilir.

Optimal büyüklük sorununun ortaya çıkardığı güçlük, genel olarak birçok sanayi dalında birbirinden farklı büyüklükte firmaların bulunmasından doğmaktadır. O bakımdan, çıktıların miktarları ile karşılaştırmalı olarak firma

4 Ergil, G., a.g.y., s. 2
5 Stigler, G. J., The Theory of Price, NY : Mac Millan, 1962, ss. 142-145
6 D.P.T., 1971, Cilt II, s. 60
7 Ergil, G., a.g.y., s. 52

büyüklüğünün önemli bir avantajı yoktur. Ayrıca, ücret ve maliyetlerin hesaplanma yöntemleri, küçük sanayi, sanayi ayırımında ek güçlükler ortaya çıkarmaktadır. Küçük sanayide maliyetlerin düşmesi eğilimi, avantajlı bir durum yaratmaktadır. Fakat kısa dönemde, maliyetler düşmeyeceği gibi, çıktılarda tesadüfi olarak değişebilir. O bakımdan girdi ve çıktılar arasındaki yukarıda sözü edilen ilişki, çeşitli sanayi dalları bakımından gerçeği en yakın yaklaşım sayılabilir[8].

Öte yandan, sanayileşmede ara mallar ve yatırım malları üreten ağır sanayi tercih konusudur. Fakat bu husus dışında her sektörde büyük ya da küçük sanayi diye kesin bir tercih yapmak güçtür. Herhangi bir sanayiin büyüme hızı, öteki sanayilerin büyüme hızı ile sınırlı olacaktır. Buna karşılık, arz ve talep elastikiyeti farklı mallar için farklı olacağından bazı sanayi dallarında ve ilgili işyerlerinde gelişme ötekilerden daha hızlı olacaktır. Özetlemek gerekirse, küçük sanayiin gelişmesi piyasa koşulları ile ilişkili olacaktır.

Küçük sanayi, sanayi ayırımı yapılırken, tercihler ve krediler sanayi doğrultusunda kümelenmektedir. Bu arada optimal büyüklük kavramı ayırım için geçerli kriter olabilir. Ortaya çıkardığı güçlüklerden daha önce söz etmiştik. Optimal büyüklük kavramı uygulamaya indirgendiği zaman bir başka güçlük daha belirmektedir.

Küçük sanayi işletmesi birden fazla ürün üretiyorsa, çeşitli ülkelerde bu girdilerin maliyete katkısını karşılaştırmalı olarak hesaplamak güçleşecektir, ve optimun büyüklüğü saptamada güçlük gene ortaya çıkacaktır.

Küçük sanayi geliştikçe, orta sanayiye ve sanayiye bir geçiş olanağı ortaya çıkar. Ancak, bu yargı evrensel değildir. Küçük sanayi çeşitli ülkelerde farklı şekilde gelişmiştir. Örneğin, Japonya'da pirince ve ipekçiliğe dayanarak içsel, endojen olarak gelişmiştir. Sanayi bir ölçüde ona dayanarak kurulmuştur. Japonya'da üretimin gelişmesi tüketimin sınırlı olması, bu gelişmede etkili olmuştur. Hatta 20. yüzyıl başlarında bu ülkede iki tür sanayi, endojen ve makineleşmiş sanayi olduğu belirtilmiştir[9]. Ancak ekonomik çabaların rasyonel olması ve sermaye birikiminin sağlanması olasılığı açısından küçük sanayiin o kadar avantajlı olmadığı da açıklanmıştır[10]. Aslında günümüzde de, ülkemizde çeşitli teşvik tedbirlerine rağmen, küçük sanayi kredi ve yatırımları sınırlıdır[11]. Buna karşılık, doğal olarak, kü-

8 Young, A., «Increasing Returns and Economic Progress», **Economical Journal,** 1928 (XXXVIII), s. 527-542

9 Hoselitz, B.F., **a.g.y.,** s. 9

10 Allen, G.C., **A Short Economic History of Modern Japan,** London : Allen Unwin, 1946, s. 72

11 Altınkardeş, S., **a.g.y.,** ss. 19-257

çük sanayiye yatırım yapanların eğitimleri yüksek düzeyde ve hünerli kişiler olması oranında bazı güçlükler ortadan kalkabilir. Bu arada da daha önce belirttiğimiz gibi, alt kontratlar küçük sanayiin gelişmesinde rol oynayabilir. Örneğin Japonya'da alt kontrat türleri arasında, ham maddeyi toptancı tüccarların ve ticari sermayenin sağladığı ev sanayii (putting-out system); y da bu hammaddenin alt kontratlarla bu toptancı tüccarlar hesabına işlendiği fabrika sistemi; ya da alt kontratlarla çalışanların büyük sanayi firmaları ve anonim şirketler tarafından denetlendiği alt kontrat sistemi yürürlüktedir. Gerek Japonya, tüketimin sınırlı olması, gerek ürettiği ürünlere karşı dış talep küçük sanayiin gelişmesine yol açmıştır. Aslında, genellikle küçük sanayi evrensel olarak her ülkede aynı biçimde gelişmemektedir. Örneğin, İngiltere'de, dev firmalar küçük firmalardan daha hızlı büyümekte, ancak bu ayırım da en küçük firmaları içermemektedir. İşletme yönetimi açısından, firma büyüklüğü, ağır işleyen bürokrasi ve bir ölçüde haberleşme eksikliğinin yaygınlaşması ile orantılı olsa da, yeni icatlarla ters orantılıdır[12]. Buna karşılık büyüklük atıl kapasite ile ters orantılıdır. İngiltere'de büyük firmaların kapasiteden daha fazla yararlandıkları belirtilmiştir.

Küçük işletmeler Avrupa'da da ortadan kalkmış değildir, örneğin Fransa'da küçük işletmeler süregelmektedir. Almanya'da da küçük sanayi vardır. Hindistan'da küçük sanayiin devlet eliyle ve planlanarak geliştirilmek istendiği, güçlüklerle karşılaşıldığı açıklanmıştır[13]. Bu arada, örneğin, Hind kumaşlarını ve üretimindeki özen ve sanatkârlığı büyük İngiliz dokuma firmaları adapte etmiş ve dünya piyasalarına mal arzetmeye başlamıştır. Küçük sanayi günümüzde dünya piyasalarına açılmakla ve o bakımdan gelişme şansı olmakla beraber, sınırlı teknoloji açısından daha çok yöresel ihtiyaçları karşılayabilmektedir.

ÖRNEK OLAY - ORTA BÜYÜKLÜKTE SANAYİ İŞLETMESİ

Optimal büyüklükle ilgili olarak İstanbul'da Zeytinburnu'nda plastik tekstil iplik bobini imal eden orta büyüklükte bir işletme incelenmiştir. İmalat üniteleri, bir imalat gerçekleştirecek biçimde düzenlenmiştir. Optimum büyüklük örneğin, 120 birimse, 110 - 100 birim imalat yapılmaktadır. Piyasaya göre imalat yapılmaktadır ve mevcut makinalar, iş hacmine göre fazla işçi istihdam etmeyi gerektirmemektedir. İşletme, anonim şirket şeklinde düzenlenmiştir. Personel olarak tamir, ve idari personel esastır. İdari kadronun ve işçilerin daha verimli olarak istihdamı piyasaya bağlıdır. Tekstil ipliği yapan firmalar, ihracata yönelik olarak çalışan gruptur. Bu firma da

12 Hoselitz, B.F., a.g.y., s. 183
13 Hoselitz, B.F., a.g.y., s. 151

ihracata yönelik olarak çalışmaktadır. İplik bobinleri, konik plastikten mamul bobinlerdir. İpliğin iç ambalajıdır. Kağıttan yapılan bobinler gramaj yönünden daha ağır olduğu için ihracat ilgi ile karşılanmamaktadır. İşletmenin imalatı, görünüş olarak ihracata uygundur. Normlara uygun imalat yapılmaktadır. Daha güvenle kullanılabilmektedir. Teknik özelliği mamulun dış piyasada net olarak satılmasının sağlanmasıdır. Zaten dış piyasa, net satılacak mal aramaktadır. İç piyasada ise, mal brüt olarak satıldığı için kağıt bobin kullanılmaktadır ve pamuk ve yün ipliği sarılmaktadır. İşletme, ihracata yönelik sanayiye bağımlı olarak gelişmektedir. Hammaddesi bakımınadn da dışa bağımlıdır. Piyasa koşullarına ek olarak, hammadde fiyatlarındaki artışlar, işçilik - personel giderlerindeki artışlar, ödenen yüksek faiz giderleri başlıca harcama kalemleridir. Personel sayısına ve üretilen katma değerde artışlar aşağıda belirtilmiştir. Karşılaştırma işletmenin kurulduğu 1975 ve 1976, 1977 yılları itibariyle yapılmıştır. Enflasyon deflatörü hesaplanmamıştır. Hesaplanmış olsa idi, örneğin, ortalama olarak ücretlerin daha düşük belirlenmesi, katma değerin daha düşük olarak gerçekleşmesi gerekirdi.

PERSONEL SAYISINDA, ÜRETİLEN KATMA DEĞERDE GELİŞMELER

	(000 TL)		
	1975	**1976**	**1977**
Satışlar	3282	8581	18232
Hammadde	939	3824	9820
İşçilik-Personel	957	1845	2580
Bakım-Onarım-İl. Mlz.	68	663	1030
Enerji	67	278	872
Ambalaj	77	107	231
Ulaşım	136	203	475
Genel Gider	128	196	264
Amortisman	249	588	784
Kira	98	127	131
Sigorta	77	76	115
Diğer Gider	120	87	123
Finans Gideri	104	399	1127
Dışarı Ödenen İşçilik	147	142	430
	3167	**8535**	**17982**
Kâr (Brüt)	115	46	250

Net Katma Değer = İşçilik - Personel
+ Faiz Giderleri
+ Toplam Vergiler
+ Net Kâr

(000 TL)

	1975	1976	1977
Net Katma Değer =	1176	2290	3957

Brüt Katma Değer = Net Katma Değer + Amortismanlar

	1975	1976	1977
Brüt Katma Değer =	1425	2878	4741

Çalışanlar Sayısı	22	33	34
İdari	5	5	5
Teknik	1	1	1
İşçi	16	27	28

Ortalama Ücret : Brüt TL/ay + Sosyal Yardımlar

İşçiler	: 3468	4450	5738
İdari + Teknik	: 4041	5597	9055

(000 TL)

Sabit Yatırım	3041	6083	10605
Ödenmiş Sermaye	3000	3000	3000
Kısa Vadeli Kredi	500	2000	5650
Orta Vadeli Kredi	1100	1100	950

OPTİMUM BÜYÜKLÜĞÜ ETKİLEYEN HUSUSLAR

Yukarıda belirtilen hususlardan ötürü, piyasada atıl kapasite vardır. Talebin kısıtlayıcı yönleri olduğu için yatırım yapılmaktan çekinilmektedir. Enerji kısıtlamaları, hammadde itibarı ile dışa bağımlılık, ve Pet-Kim'in devri fiyat ayarlamaları maliyetleri ayrıca yüksek tutmakta ve optimuma erişmeyi zorlaştırmaktadır. Ayrıca AET ülkelerine iplik satışlarında karşılaşılan güçlük imalatçıları entegre tesis kurmaya teşvik etmekte ve o bakımdan işletmenin faaliyet alanı daralmaktadır. Ayrıca entegre tesis ve kumaş üretimi katma değeri de arttıracaktır. Bu durum stokların artması olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan iç piyasa ve Anadolu'da talep artışı, stokların eritilmesini sağlayacaktır. Ancak bu husus milli gelirden tarımsal nüfusun aldığı payın giderek artmasına bağlıdır.

KREDİLER VE KREDİ KAYNAKLARI

Az gelişmiş ülkeler piyasası, tekstilde çok vaatkâr bir piyasa değildir. Dış krediler tekstilde entegre tesis kurulması yönünde sağlanmaktadır. İşletmenin faaliyet alanı entegre tesis kurulması konusu dışında kalmaktadır.

O bakımdan işletme, kısa, orta ve uzun vadeli iç kredilerden ve Halk Bankasının sanayi kredilerinden yararlanmak durumundadır. Halk Bankasının, küçük sanayi işyerlerine açtığı krediler, işletmenin faaliyet alanı bakımından yetersiz kaldığından büyük sanayiye sağlanan yüksek faizli kısa, ve ve daha düşük faizli orta ve uzun vadeli banka kredilerinden yararlanmak durumundadır. O bakımdan faiz oranları işletme giderleri arasında önemli bir kalemdir. İşletme, büyük, işyerlerine sağlanan kredi kaynaklarından yararlanmak için gerekli girişimlerde bulunmaktadır.

OPTİMUM BÜYÜKLÜK VE MALİYETLERİ GİDEREK EN AZA İNDİRME OLASILIĞI

Yukarda sözü edilen iç ve dış piyasa ile ilgili kısıtlamalardan ötürü işletme optimum büyüklüğe erişmek olanağından yoksundur.

İŞLETMENİN BÜYÜME OLANAĞI

Bu koşullarda, işletmenin büyümesi olanağı ile ilgili olarak şirket ortakları yeni yatırımlara gitmek eğiliminde değillerdir. İç ve dış piyasanın daha elverişli olduğu alanlarda kurulu başka işyerleri, tarımdan ve ticaretten aktarılan sermaye sanayi yatırımlarına tahsis edildiği taktirde büyüme olanağına sahip iseler de hammadde kaynakları itibarile dışa bağımlılık büyümeyi engelleyici yönde rol oynamaktadır.

SONUÇ

Hammadde kaynakları ve pazarlama olanakları bakımından dışa bağımlı orta büyüklükteki bir sanayi işletmesinin optimum büyüklükle ilgili sorunları üzerinde durulmuştur. Bu konuda bir duraklama ve sermayenin kendi kendini üretememesi olasılığı belirmektedir. Öte yandan, üzerinde durulan örnek olay, dışa bağımlı olmayan sanayi kolları ve hizmet üretimi ile ilgili küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin sorunları hakkında bir fikir vermemektedir.

KAYNAKLAR

Allen, G.C., **A Short Economic History of Modern Japan**, London : Alen Unwin, 1946.

Altınkardeş, S., «Küçük Sanayicilerin Başvurabileceği Kredi Kaynakları ve Krediler ile ilgili Hususlar», **Küçük Sanayi Bülteni**, No. 5, 1973, ss. 19-25.

Bulutoğlu, K., **Türk Vergi Sistemi**, İstanbul, 1971.

Ergil, G., **Değişen Toplum Yapısında Küçük Üretici-Sanatkarın Uyumu ve Sosyo-Ekonomik Gelişimi**, SDP, 1975 (Teksir).

Hoselitz, B.F., Shihonora, M., Fisher, D., **On the Role of Small Industry in the Process of Economic Growth**, The Hague : Monton, 1976.

Stigler, G.J., **The Theory of Price**, N.Y. : Mac Millan, 1962.

Young, A., «Increasing Returns and Economic Progress», **Economic Journal**, 1928 (XXXVIII), ss. 527-542.

Tartışma

Mübeccel KIRAY : Teşekkür ederim, şimdi biraz genişçe zamanımız var. Yapılan konuşmalar üzerinde derli toplu olmasa da bir şeyler söylemek gereğini duyuyorum. Bütün söylenenlerden sonra bu konuşmalarda değinilmemiş bazı yeni yönlere gidebilir miyiz acaba? diye düşünüyorum. Şunu baştan ifade edeyim ki söyleyeceklerim konuşmacılara soru değil, eleştiri de değil. Sadece aklıma gelen bazı yönlere değinmek istiyorum. Herhangi bir çözümlemede bir sosyolog için tarihsel perspektif süre gelmekte olan bir değişmeyi anlayabilmeğe yardım ettiği kadar yararlıdır. Onun için öğleden sonra konuştuklarımız özellikle Ortaylı'nın, Toprak'ın ve Nalbantoğlu'nun söylediklerinden, bir sosyolog olarak neler anladığımı açıklamak ve buradan giderek, sabahki konuşmalarda değinilmiş olan, zaten bir ekonomik model çerçevesi içerisinde yanaşılan, ister bir hipotezin veri toplayarak tahkik edilmesi yönünde olanı, küçük sanatlarda, ya da zanaatkarlıkta değişmenin başka nelerle ilişkili olarak düşünülebileceği üstünde durmak istiyorum.

Benim görüşüme göre batıda görülen büyük transformasyon, büyük temel yapısal değişmeyi kendi iç dinamiği ile gerçekleştiren tek toplum İngiltere'dir. Bu değişme tarımda hatırı sayılır bir artı - ürün artışı ile başlamış ve gerçekleştirilmiştir. Bütün bir insanlık toplumunu bir evrim düzeyinden bir diğer evrim düzeyine ulaştıracak olan üretim tarzına varıncaya kadar

yani 18. ve 19. yüzyıllarda sanayide sosyal üretim tarzına ulaşıncaya kadar bu toplumda ve hemen onunla beraber değişmeye başlamış olan Hollanda ve benzeri toplumlarda sanayiye geçerken bir önceki aşamanın tarımsal olmayan üretimini yapan zanaatkarlara, kalfalara, çıraklara ne zaman ne olduğu biraz daha incelemekte yarar var kanısındayım. Oradan bizim bugünkü konumuza geçilebilir. Batıda tarımda gerçekleştirilen artı - ürün giderek doğudan ve güneyden getirilen lüks madde ticaretiyle, asillerin ve köylülerin ellerinden tüccarların eline intikal ederek büyük değişmeyi başlattı. Bu konuda hemen hiç üstüne durulmamış olan şudur : Bu artı - ürünün yarattığı servet fazlalığı ile alınan mallar nereden geliyordu, kimin ürünü idi ? Genellikle doğudan ve güneyden geldiğini biliyoruz ama orada ne oldu da böyle olağanüstü bir ticarete ürün yetiştirebildiler bunu bilmiyoruz. Batının yepyeni bir yoğunlukla görülmemiş ölçüde ticarete yönelebilmesi için çok açık, çok belirgin bir olay var : Tarımda başarılan artı - ürün artışı. Lordlar ve serfler bu artı - ürünü paylaştıklarında ellerine geçen fazla servetle lüks madde talebi ile ortaya çıktılar. On birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar süren lüks madde ithalatı serflerle lordların ilişkisini çözüp pazara dönük tarıma geçişi sağlarken aynı zamanda büyük bir nüfus artışına şehirleşmeye ve şehirdeki üretim tarzının da değişmesine neden oluyordu. Ve giderek doğudan ve güneyden talep edilen ithal malları lüks maddelerden artan ve şehirleşen nüfusa artık yetmeyen tarımsal gıda maddelerine dönüştü. Lüks maddelerin yani ipeğin baharatın şarabın yerini o ülkelerde üretilen olağan gıda ürünleri, buğday, bakla aldı. Önce de söylediğim gibi artı - ürünün belirgin artışı ve ticaret, lord - serf ilişkilerini çözdü, hür köylüler, şehirliler ve tüccarların eğemenliği ortaya çıktı. Peki bu ticaretin öbür ucundaki toplumlarda bu maddelerin özellikle tarımsal ürün'erin dışarıya gönderilmesi toplumlarda hangi ilişkileri değiştirdi. Geri kalmış dediğimiz bu ikinci tip toplumlar için de bu ticaret bir iç dinamik oluşturdu, fakat bu İngiltere, Hollanda gibi olan toplumlardan çok farklı oldu. Bu tarımsal olmayan üretim için iki ayrı dinamiğin ortaya çıkardığı özellikleri anlamadan ne batıda gelişen kooperatif - korperasyonları anlayabiliriz, ne de bizim bugün zanaatkarlıktan sanayiye geçiş süreçlerimizi anlayabiliriz gibi geliyor bana.

Şimdi önce batıdakinden söz edeyim. Köylü - bey ilişkisi yani serf - lord ilişkisi artan tarımsal artı - ürün dolayısı ile çözüldü ve ticaret hakim hale geldi. Fakat bu çok temel değişmenin zanaata etkisi hemen ortaya çıkmadı. Çok ilginçtir. 17. Yüzyıla kadar hem zanaatkarlık hem esnaflık loncaları Ortaylı'nın anlattığı biçimde birbirine benzer yapıda idiler. Ondan sonra yani 17. yüzyıldan sonra da loncalar, ister İsviçre, ister Hollanda loncalarına bakılsın değişme ticaret loncalarında büyüme daha etkin örgütleşme, standartlar yerleştirme, kontrolün evrenselleşmesi yönün-

de olmasına karşın zanaat loncalarında çözülmeye doğrudur. Üstünü vurgulamak istediğim şey şu: Artı - ürün arttıktan, köylü - bey ilişkisi çözüldükten sonra ticarete yöneliş batıda bu değişmenin dışında çok yönlü bir iç dinamik yarattı. Ticaret örgütlerinin gelişmesi paranın standartlaşması, ölçülerin standartlaşması, yolların kontrolu, ticaret yollarının kesiştiği noktalarda şehirlerin gelişmesi tüccarların etkin örgüt ve istikrarlı hükümet istemeleri ve benzeri şeyler gelişirken zanaatta yani tarımsal olmayan üretimde önce ters bir oluşum başlıyor. Zanaatkarlık loncalarında çözülmeler görülüyor. Dokumacılar örneğin Belçika'yı bırakıp Hollanda'ya gidiyorlar, orayı bırakıp Canterbury'e geliyorlar, orayı da bırakıp Londra'da yerleşiyorlar. Bitmiş mal ve tarım ürünü ticaretine karşın buna ayak uyduramayan, tarımsal - olmayan - üretimin yeniden düzenlenmesi için bir sürtüşme bir çekişme var. Ve giderek bu, ilk önce İngiltere'nin düzenlemesi ile dokumada hammaddenin, yünün ticareti ayarlanıyor. Ondan sonra önce atölye, sonra da fabrika türü üretime geçiliyor. Bunu, yani Batı'da ticaret loncalarının gelişmesine karşın, zanaatın ve zanaat loncalarının, sanayi öncesi üretim örgütlerinin tamamen çözüldüğünü anlamazsak sanayileşmeyi çok iyi anlamış olmayız zannediyorum. Zaten bu çözülmeden sonra ticaret ve maliyeti gelişmiş toplumlarda yeni tarımsal - olmayan - üretim ilişkileri, yeni sınıflar ve örgütler doğmuştur.

Şimdi Batı'yı burada bırakalım, az gelişmiş dediğimiz, önceleri Batı'ya lüks madde sonra tarım ürünleri satan toplumlara gelelim. Burada şöyle bir beklenmedik durum ile karşılaşıyor insan. Batıdaki köylü - bey ilişkisinin çözülmesinin altında tarımsal ürünün ticareti yatar diyoruz. Peki burada da, örneğin Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda ticarete iyice açılıyor ve tarımsal ürünlerini satmaya başlıyor. Farklı olan ne? Batıdaki ticaret, tarımdaki ürünün artışı ile başlamıştır ve onunla sürüp gitmiştir. Batının ilişki kurduğu memleketler başlangıçta 14. ve 15. yüzyıllarda sadece lüks madde ticareti ile ilgilenmişlerdir. Ama 17. yüzyıldan sonra asıl talep tarımsal ürünlere olunca ona da hayır dememişlerdir. Tarımsal ürün, o memleketlerin, örneğin Osmanlı İmparatorluğunun, devletsel zenginliğini, vergi zenginliğini oluşturduğu halde, köylü vergi vermektense satmayı yeğlemeğe başlamıştı. Hem vergiye, hem ticarete yetecek bir ürün sağlamadan, yani tarımsal artı - ürün arttırılmadan köylüler ve beyler ticarete girişmişlerdir. Kanımca «çarpık gelişme» diye bir şey söz konusu ise işte gerçek çarpıklık burada başlamıştı. Bu yön üzerinde daha önce kimsenin durmamış olduğunu özellikle belirtmek isterim. Bu çok önemli meselenin üstünde şimdi durmak istiyorum. Çarpıklığın temeli ne bugünkü küçük ya da büyük sanayinin örgütlenişindendir, ne de kooperatif korporasyonların ortaya çıkışında. Çarpıklık zanaatkarlık - esnaflıkla tam sanayi arasında kalmış düzenler, köylü - bey ilişkisinin çözülmesi önce tarım artı - ürünü

çoğalmaaan ticarete başlamış, sermayesi geç birikmeğe yönelmiş toplumlarda ortaya çıkmıştır. Dünyanın onda biri tarımda artı - ürünün artışı ile tarımsal ürünlerde ticarete geçerken, serf ile beyine tüccarlık sağlarken ve bunların hepsi ile daha kompkleks bir toplum yapısına geçerken öbür onda dokuzunda hiç bir ürün artışı olmadan ticarete yönelip kendi düzeninin altını oymakla başlamış değiştirmeye. Hammadde kaynağı olmak tarımsal olmayan ürününü satmak ticaret konusunda toplumların düzenini bozmakta ikincil rol oynatılıyordu ve ihraç ediliyordu, Mısır'dan getirtilen baharat, Bursa ipeklileri satılıyordu; mesele on'ar değildi. Ne zamanki üretim artmadan İzmir'den, İskenderiye'den, Dobruca'dan buğday bakliyat ihraç edilmeğe başlandı. Öşüre devlet monopolüne rağmen, devlet, yani onu temsil eden ve parçası olan beylerin ve yerel beylerin köylüler'e arasındaki ilişki bozulmaya başladı ve temel bağ koptu ve Osmanlı devleti gerçekten çarpık bir değişme sürecine battı. Asıl değişme dinamiğini bozan bu yöndü. Ayrıca buna Batının sanayileşmesi ve siyasal sonuçları eklenince çarpık değişme daha da karmaşık hale gelmiştir. Bu hali ile Osmanlı İmparatorluğu gibi değişmesini ne tarımda, ne sanayide yapamamış, teknolojisini değiştirip verimini arttıramamış bir toplum kendisini bu durumda bulduğunda ne yapmıştı? Buna bakalım. Tarih boyunca yaptığı gibi bir tek şey yapmağa çalışmıştır. Varolan duruma devletsel ya da üst yapısal kurumlarına uyumlayarak (intibak ettirerek) düzeni korumağa devam ettirmeğe çalışmıştır. Düşünün! Yüz sene geçmiş, bütün eski tarımsal ilişkiler çözülmüş, yeni ilişkiler tam bir üretim ilişkileri düzeni halinde yerleşememiş, toprak mülkiyeti kanunları, yeni vergi düzenleri geliştirilmiş, fakat Osmanlı devleti eski vergisinin temel tarımsal zenginliğinin yarısını toplayamamaktadır. Çünkü asıl tarımsal ürün aynı miktarda kalmıştır. Bunun aynı sıra imalat da çökmüş, hem zanaat hem esnaf loncaları, örgütleri dağılmıştır. Reaya - bey ilişkisi çözüldüğü gibi, bu durağan sistem içerisinde belirli kontrol düzenleri olan usta - kalfa - çırak ilişkileri de çözülüyor. Her iki çözülmenin temelinde teknolojisini değiştiremeyen, üretimini arttıramayan, işletme biçimine yeni yön veremeyen fakat Batının etkisi ile yoğun ticarete açılan bir düzen yatıyor. Değiştire değiştire devlet biçimimizi değiştiriyorsunuz. Niçin böyle olmuştur ayrıca açıklanabilir, fakat oraya girmeyeceğim.

Bu bunalımlı zamanlarda toprak mülkiyet kanunları vergi kanunları yolu ile köylübey ilişkisi kooperatif - korperasyonlar yolu ile çözülen imalat dolayısı ile kalfa - çırak ilişkileri enine boyuna söz konusu olurken dışa bağımlılığın ve değişmeyi içeriye getiren dışsal dinamik odakların hiç bir zaman münakaşa konusu olmamıştır. Kooperatif - korperasyonlar halinde örgütlenmek istenen gruplar, kaybolmağa yüz tutmuş, örgütü dağılmış, organik bağlar kalmamış grupları üst yapısal gaye'er için biraraya

getirme çabalarıdır. Üretimi düzenlemek, arttırmak gibi çabalardan çok uzak, siyasal iktidara, onun kontrola yönelik çabalarıdır ama, bunun etkinliği çok süphelidir. Bir anlamda toplumun temel sosyo - ekonomik yapısı için işlevi önemini kaybetmiş grupları, esnaf ve zanaatkarları siyasal amaçlar için örgütleme çabalarıdır. Keçecileri, bakırcıları örgütlemenin değişme dinamiği yönünden ne anlamı olabilir ki! 1960'larda da mühendisleri, mimarları, doktorları meslek grubu olarak örgütlemenin de değişme dinamiğine bir etkisi olmadığı görülmüştür. Bu gruplar örgütleştirilmeye çalışılmış, öte yandan asıl dinamiği getiren, topluma biçim veren etkin yöreye dokunulmamıştır. Dış dinamiklerle iç dinamiği birleştiren en önemli akım kanalı ticaret kanalıdır. 1900'lerde artık bunlara ihracatçılar, ithalatçılar deniyor. Ve bunlara hiç bir zaman hiç bir kooperatif dokunmamıştır. Bizde zanaatkar ilişkileri bu yolda değişim ve siyasal amaçlarla yeniden örgütleştirilmeğe çalışılırken, Avrupa'daki tüccar - zanaatkar ilişkisine tekrar bakmakta yarar var. Avrupa'da sanayileşme düzenine geçişte bütünüyle değişmeye uğrayan ve yok olan gruplar zanaatkarlar oluyor. Ama bu yok oluş o kadar kesin ve çabuk oluyor ki özellikle Kuzey - Batıda hiç sorun olmuyor. Tüccarlar —adları 18. yüzyıla kadar lonca kalmış olsa da— büyük çapta zenginleşip örgütleşip, sanayiyi ve devleti etkileyip toplumun değişmesinde en önemli rollerden birini oynuyorlar. Bizde de ticaret en önemli etken ama olumsuz yönde. Ticaretten başka yani en önemli dış dinamik kanalından başka her şey kontrol edilip örgütleştirilmeğe çalışıldığı halde önce sözünü ettiğim gibi vergi sistemleri, yerel idare örgütleri kooperatif - korporasyonlar öngörüldüğü halde asıl ticaret kanal ve odaklarına dokunulmuyor.

Son derece temelde olan bu meselede, 1920'lerdeki kooperatif hareketi sanayisi göreli olarak geç kalmış başka Avrupa toplumlarında da aynı tarzda görülür —İtalya'da ve Almanya'da çeşitli boyutları olmasına rağmen bu toplumlarda sanayileşmeye ancak 1880 ve 1890 larda geçmiş, yavaş çözülen ve kaybolmayan zanaatkarlık çevrelerini siyasal, üst yapısal gayeler için mobilize etmek istemişlerdir. Onlarda da sakat olan yanları biz alırken hiç üstünde durmuyoruz. Kooperatif - koorperasyonlar, yeni sınıfsal gruplar oluşturmadan yeni sınıf ilişkileri belirlemeden, çözülmüş sınıf yapısındaki kişileri siyasal amaçları için yeniden örgütleme çabalarıdır. Öyle ki yeni sınıf ilişkilerinin gelişmesini önleyecek çabuk değişmesi toplumun gelişmesi durumunun kristalize olması için gerekli olduğu durumlarda bu oluşumu ittirecek girişimler yerine geçiş halini kurumlaştıracak, bu geçiş halini devamı gerekli status - quo kabul eden girişimler ortaya çıkmıştır. Bir anlamda küçük imalatta ve mesleklerde kooperatif - korporasyonu çabaları yapar - üstyapı geliştirme çabalarıdır. Genellikle zannedilir ki değişme yavaşlatılarak bu değişmenin neden olduğu bunalım azaltılabilir. Çok

yanlış olan bu tutum bütün kooperatif -korporasyon hareketlerinde de görülür. İşçileşmeyi yavaşlatmak için zanaatkarlığı sürdürmesi olanağını taşıyan bu örgütleşme tarzının başarılması ile statu - quo devam ettirilmek isteniyordu. Bugün bile etkinliğini kaybetmiş çözülmüş yok o'mağa mahkum bir üretim düzenini, yeniye benzer üst yapı örgütleri ile «yaşar» gösterip bu örgütlerin siyasal amaç ve eylem parçası oluşturduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Burada tarihte olanları bırakıp, sabah söylenenlerin bana neler düşündüğüne gelmek istiyorum. Geçmişte ne oldu ise oldu ve Türkiye gibi bir toplumda tarımsal olmayan üretim sabahki iki konuşmacının ayrı ayrı terminoloji, yaklaşım ve çözümleme ile vardıkları benzer sonuçtaki duruma vardı. Sanayileşmede bir yönde bütün girdisi çıktısı ile Batıdaki düzenin bir türü olan büyük sanayi var, diğer yönde eski zanaatkar üretimini çok andıran bir imalat düzeni var; bir de ikisinin arasında kendine has özellikleri belirmiş ikisine benzemeyen oldukça önemli sayıda üretim üniteleri belirmiş. Benim için önemli olan bu üç imalat biçiminde, birinden ötekisine geçiş olup olmadığı, oluyorsa nasıl bir süreç izlendiği üzerinde bir çözümleme idi. Şimdi elimizde olan bilgi çok güzel bir durum tespitidir. Çözümlemede, bir usta, ustalıktan ona mal kontrolunda kalıp fiilen üretimden çıkılabiliyor mu? Kalfa kalifiye işçileşiyor mu ? Oluyorsa süreç nedir ? Bilinmesi çok iyi olurdu. Örneğin ben burada bu süreçler içerisinde gözlemlediğim bir yönden sözedeyim. Eski zanaatkar, Ortaylı'nın anlattığı tarzda, eski durağan düzende, o düzenin yarattığı, bir günden öbür güne yaşanırken hiç hissedilmemekle beraber, kaybolduğunda hemen farkedilen çok belirli bir güvence sistemine sahipti. Bugünkü değişme sürecine girdiğimizde ilk yitirilen bu güvence olmuştur. Çünkü, düşünün ki ithalat - ihracat kanalları ile yarışıyorsunuz, yeni gelişen yerel sanayi ile yarışıyorsunuz, kendi grubunuzdan ayrılmış orta çapta ikinci tipteki girişimcilerle, yeni hammaddelerle (plastik, örneğin) yarışıyorsunuz ve kendi yaptığınızın daha kaç zaman geçerliliği olacağını hiç bilemiyorsunuz. Bugünlerde bu etkileşimler ve bu cins değişme süreçleri hipotezleri oluşturmalı. Güvence sorununa geleyim yeniden. Türkiye'nin bu minik informel sektörden, biraz örgütleşmiş orta çaplıya gelinceye kadar bütün zanaatkarımsı üretimde çalışanların en önemli sorunu Batıdaki gibi alienasyon değildir. Bizde sorun güvence kaybı sorunuduru. Yaptığını seviyor, yapmak istiyor, fakat daha ne kadar sürdürebilir bilmiyor. Hiç bir güvencesine yoktur. Orta ve büyücek girişime ulaşmış imalatçılar için de, iflas edenlerin çokluğuna rağmen, hala umut olduğu, eskiye göre oldukça hızlı bir gelişme süregeldiği için yeniden deneme yolu açık olduğundan, alienasyon ve göreli yoksulluk çaresizlik değil, göreli bir iyilik ve başarı hissi egemen görünüyor. Güvencesizlikli ikinci sözünü ettiklerimizde bazen görünen kopukluk ve yenikliği karıştırmamak

gerekir. Bütün bu oluşum içerisinde bir başka yön daha sorun olmak ortaya çıkıyor. Zanaatkarın dışında orta çaplı girişimlerde ve tam sanayi kurumlarında ileri derecede beceri kazanmış bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar girişimci değildir. Kazandığı beceri uzun bir eğitim gerektirmiştir. Bu yüzden seçkin bir yerde durur. Öbür yandan ise üretim araçları ve anamal la ilişkisi sadece ihtisaslaşmış bilgisini ve emeği kullanma iledir. Amerikan sosyolojisinde orta - tabakalar diye sözü edilen, Dahrendorf'un sanayi öncesi toplumlardaki köylü ile beyler arasında kalan eski orta tabakalardan ayırmak için «yeni» orta tabakalar diye andığı bir grup üzerinde biraz durmakta yarar var. Amerikan sosyolojisi sınıf yapısı ve ilişkileri üzerinde durmadığı için, sadece gelir, eğitim, yaşayış biçimi gibi göstergelerle nüfusu ayırır ve haklı olarak bunlara tabaka ve tabakalaşma der. Üretim süreci içerisinde kim neyi nasıl üretiyor, anamalla ve karar verme, kontrol düzeyininde rolü ne düşünümez, Amerikan sosyolojisini bu tasnifini sınıf sorunundan iyice ayırdedilip farkı belirlenmezse büyük kavram karışıklıklarına neden olur. Bu bizde çok görülmektedir. Özellik'e önemli olan şey Amerikan sosyolojisinin orta tabaka dediği, özel ihtisaslaşması olan kimselerin, ister fizik alimi, ister yüksek mühendis, ister bilgisayar kartı delicisi olsun az ya da çok ihtisaslaşmış bu grupların üretim ilişkileri açısından, yaşama düzeyi, gelirleri (artı - üründen aldıkları payın çapı) dışında becerisiz işçilerden farkı olmadığıdır.

Bir başka açıklamaya muhtaç yönde şudur : Fiilen üretimde bulunanlarla, üretim büyük çapta örgütleşmelerle gerçekleştirilebilir bir hacme ulaştığında, bu üretimin idaresi ve koordinasyonu için, dikkat edilsin kontrolü ve karar verilmesi için değil, hatta yalnız bir kurumda değil bütün toplumda, üretimin dağıtılması, çalıştırılması, birbiri ile etkileşim halnie getirilmesi için gerekli bütün insan becerileri ve bu becerilerle mücehhez herkes, kapitalle, anamalla, işçiler'e ve mühendislerle aynı ilişkiler içerisindedir. Bu kimseler İngilizce «white collar» diye anılan memurlar, katipler, mühendisler, şefler ve benzerleridir.

İşçilerle, örgütlerde çalışan diğer kimselerin üretim ilişkilerinin benzerliğinin çok zaman düşünülememesi ve bazende kabul edilmemesinin kökeni sanayi öncesi toplumunun temel sınıfları yani köylüler ve beylerin üretim ilişkileri dışında, hatta sonuç diyebileceğimiz bazı özellikleri vardı. Bunların en belirginleri beylerin elleri ile iş yapmamaları idi. İkincisi beylerin ve beylere yardımcı elitin, yani din adamları ve askerlerin en üst grubunun okur yazarlığı ve bilgi sahibi olması idi. Büyük toplumsal gelişme ve sanayileşme oluşumu içerisinde ilk manifaktür, yani bir çatının altında Manchester'de 20 tane tekstil tezgahı toplanıp da üretim yeni bir düzende ilk organize edildiği gün bunun kayıtlarının tutan katibe de ücret verilmiştir. Yani katip ile işçi aynı doğmuştur. Başlangıçta işçinin adedi çok katibinki azdı. Katibin bir başka özelliği vardı okur yazardı, elit gibi. Elit gibi olanlarda

ellerini kirletmiyorlardı. Bu iki özellik kendilerini işçilerin ve köylülerin dışında görmeye itmiştir. Bu değer sistemi hala yaşamaktadır. Eğer ellerinizi daha az kirletiyorsanız ve daha çok boş vakyiniz varsa, yazar, bilgi sahibi iseniz siz de sanki kontrol edenlere elite mensupmuşsunuz gibi kabul edilmişsinizdir. Fakat üretim ilişkileri bakımından mavi yakalılardan farkları yoktur. Şunu demek istiyorum ki bir imalat sürecinde fiilen üretimde bulunanlarla fiilen üretime katılmayanlar bazı yönlerden birbirinden farklı olabilirler. Fakat üretim ilişkileri yönünden ihtisaslaşmaları ve özellikleri ne olursa olsun aynı yerde dururlar aynı sınıfın insanlarıdırlar. Bütün araştırma ve çözümlemelerde bu iki orta tabakanın, yani yüksek düzeyde ihtisaslaşmış mühendis gibi kimselerle, beyaz yakalılar gibi anılan katip - idarecilerin sınıfsal konumları gözden kaçırılmamalıdır derim.

Bugün Türkiye'de bütün bir ondokuzuncu yüzyıl deneyimi geçtikten sonra ancak 1960'larda ticaretteki sermaye birikiminin başka tarz bir üretime yatması olasılığı belirdi. Ondan öncesinde tarımda ne varsa bizim toplulumuzun dışına aktı ve orada sanayiye dönüştü. Oradan buraya mamul madde olarak geldi. Aradaki kanal ithalat ihracat 1950'lerde toplum içinde en etkin durumunu kazandı. Burada dış dinamikle ilk defa tarımda artı - ürün artışı başladı. İlk defa birim topraktan yani girdilerle belirgin miktarda daha fazla ürün alınmağa başlandı. Bu yeni servet bazı ellerde birikti ve başlangıçta sadece tüketime gitti (tıpkı 13 - 15. yy. Kuzey - Batı Avrupası'ndaki gibi). İkinci aşamada taşınmaz mallara, yapılara yatırıldı. Üçüncü aşamasında sanayiye yatabilir mi soruları ile birlikte siyasal çalkantılar başladı. 1860'ların sorunda tarımdan kazanılan artı - üründen biriken anamal etkin bir tarzda büyük sanayiye yatmağa ve zanaatkar üretimini temelinden yıkmağa yöneldi. Kısaca Batıdaki değişme, sanayileşme ve zanaatkarlığın kayboluşu birden gökten inmediği gibi bizde de şimdi oluşuyorsa bizdeki süreçleri izlemek ve yeniden düşünmek gerekir. Kooperatif - korperasyonlar geç sanayileşmenin sonucu, eski örgütlerini kaybetmiş zanaatımsı üreticilerle elitin yapay üst yapısal kurumlaştırma çalışmalarıdır. Ve önce değişmeyi olumsuz etkilediğini sonrada ne olursa olsun gene de kaybolacağını düşünmek gerekir. Türkiye en büyük aşamasını tarımsal - artı - ürün artışı ile 1950'lerin ortasında yaptı. Temelden bir değişme başladı. Giderek 1970'lerde bu tarımsal olmayan üretime sanayiye de ulaştı. Şimdi biz durumu gördükten sonra zanaatkarlığın ne zaman nasıl kaybolduğunu, orta çaplıların nasıl oluşup değiştini ya da büyükçe sanayide nelerin nasıl olduğunu süreçler içerisinde düşünmek mecburiyetindeyiz. Teşekkür ederim.

İlber ORTAYLI : Ben Mübeccel Hanım'a önemli bir konuya tekrar dokunduğundan dolayı teşekkür edeceğim, tabii ne de olsa, rahle-i tedrisinden geçtim, terbiyeden dolayı değil de, düşünce birliğinden pek ters şeyler söylemeyiz. Aslında bizim talebeliğimiz zamanında, ilişkiler daha çok usta - çı-

rağa benzerdi. Çırak meselesine değinildi, hakikaten bu güvence denen clay, çok önem'idir. Şimdi bunu bir de 'ryth'leri içinde almak lazım. Yani bir feodal toplum dediğiniz zaman, zaten bir ritler toplumu anlaşılmalıdır. Bir takım seremonilerin, bir takım mitosların, bir takım törenlerin toplumudur ve bu, aslında bu güvenceler sistemini besleyen, bir yerde onun göstergesi olan şeydir. Yoksa, bir çok tarihçilerin, özellikle kültür tarihçilerinin yaptığı gibi, bunları başlı başına bir dönem gibi ele alıp, yorumlayıp, ayrı toplum türleri türetmek (Weberien'lerin yaptığı gibi) tehlikelidir. Onun için üzerinde durmak istiyorum. Hakikaten güvence toplumudur, ama sırf çıraklar için değil.. Herkes için bu vardır, ana ile baba oğluna güvenir. Bilir ki, ihtiyarken, iyi - kötü onlarla yaşayıp ölecektir o... Medresedeki evlenmemiş, çoluğa - çocuğa kavuşamamış sarıklı veya işte manastırdaki papazın güvencesi de bellidir. Hayatı boyunca o hücrede yaşayacaktır, önüne fodlası gelecektir, ne fazlası, ne eksiği, ama odur o. Bir bakıma geçiş toplumu en kötü toplum tipidir. Yani bu güvencenin hakikaten sizin dediğiniz gibi kaybolduğu, yerine modern ilişkilerin, anonim ilişkilerin ve anonim güvencenin de gelemediği bir toplumdur. Bir geçiş toplumu, ben her zaman derim, buluğ çağı toplumudur. Bir çok simptomlar, Türkiye'nin buluğ çağı bebesi olduğunu gösterir. Ne çocuktur, ne adam, yani müesseseleri oturmamıştır. Mesela bu çıraklar işte, çok önemli, bunlar artık anonim ilişkiler içinde, Sanayii Çarşısı'na baktığınız zaman görün, Siteler'e baktığınız zaman görün. Bunlar artık dayak yemez ustasından eskisi gibi, o olay ka'kmış Siteler'de. İşine son verilir, gönderilir. İşini öğrenip, dükkan sahibi olacağı şüphelidir ve o kanaat da kaybolmaktadır günden güne. 10 sene evvel ben çocukken, böyle şeylere dikkat ediyordum, hepsi ileride usta olacakları ümidi ile gece 11'e kadar çalışıp, dayak yiyorlardı ve bir çoğu. usta oldular da o zaman tanıdık'arımdan. Ama şimdikiler için o güvence de yok. Yani bu, onun için önemli ve bu ritler de kaybolmuş tabii, o el öpmeler, kalfa olunca tören yapmalar falan kaybolmuş. Mesela doçent olunca bile bugün, cübbe giydiriyorlar adama, o eskiden kalfanın peştemal kuşanmasıydı, yani on'ar oynı şeylerdi, benzer şeylerdir.

Bir ikincisi, bu dokunduğumuz sınıflama meselesi feodal toplumda. Şimdi biz sınıflamayı kendimiz yaparız, o çok önemlidir. Yani üreten ve kontrol eden grup deriz. Güzel bir ayırımdır bu, modern bir sosyoloji ile. Fakat klasik ayırımlara bakmamızda yarar vardır. Ne için vardır? Bazı abartmalardan kaçınmak için. Osmanlı toplumunda, ticaret sermayesini, hiç değilse geçiş döneminin başladığı 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar abartmaya kimsenin hakkı yoktur. Bunu açıkca söyleyeyim, 18. yüzyılda artık abartmaya başlayabilirsiniz, hakkınız vardır ama oraya kadar abartamazsınız. Doğu toplumunda olsun, batı toplumunda olsun (mesela Muhammed-ül Şeybanî tüccarlara iyi bir yer veriyor ama), umumiyet'e Osmanlı müverrihleri, doğu

müverrihleri, batı müverrihleri, tüccarları hiç sevmezler, eski Rusya müverrihleri falan. Mesela Mustafa Ali, tüccarları hep alta koyar, çünkü karanlık işlerle uğraşan gruptur, zor işlerle uğraşan gruptur, mekan farklılığından yararlanarak para kazanan, zaman farklılığından yararlanarak para kazanan bir gruptur. Colbert teoremi hakimdir feodal ticarette, hiç bir zaman arz ile talebin kesişmesi söz konusu değildir. Belirli mal onun için her zaman depolanır, taşınır. Bu, klasik literatüre de onun için aksetmiştir, tüccarı daima reaya dedikleri köylü ile zenaatçının altına koyarlar, karanlık iş diye. Bu yüzden ticareti abartmayız, nitekim 16. yüzyılda bir sancak beyinin yıllık geliri 12.000 - 15.000 dika altını idi. Bursa'nın en zengin tüccarı, Edirne'nin en zengin tüccarı öldüğü zaman 4 - 5.000 altın çıkıyor terekesinden, bu da bir fikir verebilir bu toplumda ticaretin yeri hakkında.

Sonra bu ıslah-ı sanayi meselesini ele aldık. Burada esnafın yok edilmesi gibi bir olay söz konusu değildir, benim bildiğim, Osmanlı dönemi boyunca. Daha yakınlarda Yıldız Arşivi'nde bulduğum, Abdülhamit dönemine ait bir ıs'ah-ı sanayi raporu, (Müze Müdürü Osman Hamdi de var heyetin içinde); şunu, şunu ,şunu tavsiye ediyorlar, tekstilde, düşünün sanayileşmenin birinci aşaması olan tekstilde bile fabrikalar kurulması, Zaat-ı Maarif Vaye-i Hazret-i Şeh-ün Şahi'ye tavsiye edilmezmiş, çünkü bu işle uğraşan tezgah sahipleri ve zenaatkar müşkil vaziyette kalırmış. Onları o şekilde himaye etmeliymiş ki... Tabii gerisi artık laf-ı güzaf. Yani o küçük üretimi yıkmaya esareti yok Osmanlı düzeninin, ıslah-ı sanayi raporlarında, II. Abdülhamit devrinde görünüyor ve bunun popüler düşünde de temeli vardır. Arkaik bir yazar olarak Musahipzade Celal, lonca ideolojisini, esnaf ahlakını, esnaf üretimini savunur, 1900'lerin II. Meşrutiyet'in tipik bir yazarıdır o. Ve Gedik meselesine gelince, bunu ben Zafer'e hakikaten sormak isterim. Gedik benzeri midir, Gedik'in kendi midir? Çünkü Gedik'ler hakikaten kaldırılmıştır Tanzimat'ta. Yani kanunen lağvedilmiştir. 1878'de de Ticaret Odaları kuruluyor. O zaman o Gedik benzeri şeyler ve lafı ortada dolaşırsa, demek artık orada bir kalıntı var, bir tortu var, onun üzerinde düşünmemiz gerekiyor o zaman. Yani bu kaldırılmıştır ve işlemez. Ben Gedik'in artık İstanbul'da, İzmir'da işlediğini zannetmiyorum. Hamallar arasında işler bir mekanizma, o başka bir şeydir. Bugün bile toptancı halinde benzeri şeyler görülür. Yani kimse oraya gidip hamallık yapamaz öyle kolay kolay. O başka bir mekanizmadır artık, onun üzerinde durmak gerekir zannediyorum. Teşekkür ederim.

İlhan TEKELİ : Ünal'ın değindiği loncaların ve gediklerin Tanzimatta kalkması sorununu biraz açmak istiyorum. Tanzimatta loncaların kaldırılması olayını sadece Osmanlı toplumunun içindeki evrime bakarak açıklama olanağı yok. Bazı dış etkenler üzerinde de durmak gerekir.

Bu gelişmelerin ortaya çıkışında Mehmet Ali Paşa'nın Mısırdaki sanayileşme girişimlerinin etkileri görülebilir. Aslında 1838 İngiliz Osmanlı ticaret anlaşmasını anlıyabilmek için de, Mısırdaki bu girişimleri bilmek gerekir. Mehmet Ali Paşanın Mısırda denetimini kurduktan sonra, tarımdaki artı ürünün denetimi artırarak ve dış ticaret üstünde tekeller oluşturarak ciddi bir birikim sağlamış ve bu birikimle önemli bir sanayileşme deneyine girmiştir. Tersaneler, tekstil fabrikaları vb. kurmuştur. Ve sanayisini iç pazarda korumuştur. Mehmet Ali Paşanın Ordularının, Kütahya önlerine kadar gelebilmesinin gerisinde böyle bir ekonomik temel vardır.

Osmanlı İmparatorluğunda II. Mahmud'un tehlikeye düşmesi, Mehmet Ali Paşanın karşısında, Osmanlı ve İngiliz çıkarlarını birleştirmiştir. 1838 Ticaret anlaşması böyle bir çıkar birliğinin sonucudur. II. Mahmut İngiliz desteğini sağlıyarak İmparatorluğunun bütünlüğünü sağlıyacak, böyle bütünlüğü sağlanan İmparatorlukta Ticaret anlaşması uygulanınca Mehmet Ali Paşanın sanayi girişimleri çökecektir. Ekonomik temelini kaybedince Mehmet Ali Paşa uzun dönemde de sorun olamıyacaktır. Mehmet Ali Paşanın bu anlaşmanın uygulanmasının altı ay geçiktirilmesi isteğine karşı çıkan İngiltere değil, II. Mahmut olacaktır.

Tanzimat sonrasında gelen loncaların kaldırılması aslında 1838 anlaşmasındaki esprinin bir uzantısıdır. Osmanlı toplumunun kurumları, her sanayi öncesi toplum gibi kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesini önleyicidir. Bu kurumların kaldırılması Osmanlı İmparatorluğunun açık pazar haline gelmesi için gereklidir. Loncalar da bunlardan biridir.

Yasal olarak, kalkan bu kurum, bazı işlevleriyle gerçekte sürdü. Çünkü bu tür üretim ya da hizmetlerin önemli bir kesimi varlığını koruyordu.

İttihat ve Terakki içinde özellikle 1912 sonrasında tekrar önem kazandılar ve örgütlendiler. Bu örgütlenmenin ekonomik nedenleri de olmakla beraber temelde siyasal nedenleri vardır. İttihat ve Terakki içindeki güç dengelerinin kurulmasında işlevi olmuştur.

Burada ilginç bir nokta ortaya çıkıyor. İttihat ve Terakkinin ilk çıkışındaki ideolojisinde memur, subay, ticaret kesimi gibi ortasınıfların özlemleri hakim iken, zamanla geleneksel yönelimli esnaf türü ortasınıf ideolojileride yer almaya başlıyor. Orta sınıfın iki kesiminin ideolojisi yaklaşıyor, bir bütünlük kazanıyor. Sanıyorum Bahattin arkadaşımız bildirisinde bu soruyu soruyor. Zafer Toprak'ın bildirisinde bu konuda bazı ipuçtan bulunabilir.

İki kesimin ideolojilerinin İttihat ve Terakki içindeki yakınlaşmasında, Parti içi dengeleri ve farklılıkları gözönünde tutmakta yarar var. I. Dünya Savaş içinde İstanbul'da, Orduya dayanan Enver Paşa ve İsmail Hakkı Paşanın gücü artıyor. Partinin sivil kesiminin şehir içinde askerlere karşı

dengeyi koruyabilmesi için bir güce ihtiyacı var. Onlarda Kara Kemal etrafında güçlü bir esnaf örgütlenmesine gidiyorlar. İttihat ve Terakkinin sivil kesimi içinde Cavit Bey. Karasu grubu ise Ticaret Odaları ile bütünleşmiş esnaf kesiminin güçlendirilmesine karşı.

Bu çatışma içinde İttihatçılar İstanbul'da etkin bir esnaf tabanı oluşturuyorlar. Nitekim Kurtuluş savaşı sonrasında, Cumhuriyet yöneticileri eski İttihatçıların güçlerini kurmaya çalıştıkları 1925 yıllarında Esnaf cemiyetlerinin denetimlerini şehremanetinden alıp, çatışma içinde oldukları Ticaret ve Sanayi odalarına veriyorlar. Ben daha fazla konuşmadan sözü Ünal arkadaşımıza vereyim.

Ünal NALBANTOĞLU : Benim çok kısa iki yanıtım olacak. Birincisi Mübeccel Hanım'a, teorisizm ile ilgili yaptığı eleştiriye, yanıt : Biz de tabii Mübeccel Hanım'ın rah'e-i tedrisinden geçtik ama, kendileri hiç de Ionca ustaları gibi bir feodal anlayışla bizi yönetmedi. Bir eleştiri ahlâkını aşılamıştır, şimdi bu eleştiriyi yöneltelim. İkincisi de, İlber Ortaylı'nın tüccarlarla ilgili yorumuna bir karşı yanıt olacak.

Ben, kendi payıma burada bir «teorisizm» izlenimi yarattıysam, gerçekten üzülürüm. Benim bütün vurgulamak istediğim mesele, ayrıntılarda materyel fetişizmi içinde boğulmaksızın, belirli alanın katkısını, ilgisini araştırmak idi. Bunu araştırmak da, salt belgeler içinde boğulmaksızın, bir problematikten hareketle mümkün görülüyor. Bunu da hiç de fazla soyut boyutlar içinde hapsolmuş teorilerde değil, bir toplum yapısına ilişkin tartışmalardan esinlenerek ve sadece de bir denence olarak buraya taşıdım. Ve öte yandan da, kendi yaptığım incelemelerde, belgelerden süzdüğüm bilgilerde de buna bir paralellik olabileceğini ihsas etmeye çalıştım. Özetle, sunmak istediğimi bu idi.

İlber'in tüccarlarla ilişkin söylediğine geliyorum : Tüccarların pozisyonunu abartmayalım. Bir çok klâsik metinde ve halk arasında bu, kişilerin —sözünü ettiğim tefecilik niteliğinden ötürü— sevilmeyen bir biçimde tanıtıldığını görürüz. Doğrudur, ama diğer hangi toplumsal sınıf, soylu sınıfın özünde çok makbuldür ki? Örneğin, Katip Çelebi'yi bakarsanız; toplumdaki sınıfları organizmanın ama bileşkenlerine benzeştirirken, (mühlis), pis bir sınıf olarak tanımlar. Bizzat reayanın koyun kelimesiyle bağdaştırılması da ona karşı soylu sınıf tarafından gösterilen mesafenin derecesini bize açıklamaktadır. Kaldı ki onların o toplum içindeki çıkar mücadelelerinde, sınıf mücadelelerinde, sınıf mücadelelerinde bulundukları pozisyon ve kudretleridir asıl önemli olan. Artık Osmanlı meselesine eski gözlüklerle bakamıyoruz. Yeni teorik boyutlar geldi, yeni yeni veriler var elimizde; bu ikisi arasındaki bireşimi sağlayalım. Teşekkür ederim.

Sina AKŞİN : Ben İttihat ve Terakki'nin esnaf loncaları ile olan ilişkinin ne tür bir ilişki olmadığına, yani, İttihat ve Terakki, esnaf loncalarını benimsemiş ise, esnafçılık, ya da loncacılık yapmak istediği için değil, bunları daha çok bir manipülasyon aracı olarak kullandığını sanıyorum. Meseia, Avusturya - Macaristan, Bosna - Hersek'i ilhak etmiştir. Avusturya - Macaristan mallarına karşı boykot yapılacaktır, bu boykotu yürütmek için mavnacılar kullanılır. Mavnacılar, hammallar, Avusturya - Macaristan mallarını taşımazlar. Burada bir manipülasyon aracı vardır, yoksa İttihat ve Terakki'nin, mavnacılığın ve hammallığın devam etmesi için herhangi bir davası olduğunu sanmıyorum. İttihat ve Terakki yönetenler, yani, subay ve memur sınıfının partisidir. İdeolojisi de burjuva ideolojisidir. Amacı burjuvaziyi yaratmaktır, onun için İttihat ve Terakki'nin bir sanatçılık davası varsa, bu sırf dediğim gibi, bir manipülasyon, bir siyasi destek sağlama amacına yöneliktir. Böyle loncalar, böyle bir esnaf olduğu için, onlardan bir destek alınmasını öngörmüştür. İlhan'ın de değindiği, asker - sivil kanat rekabeti meselesi de tabii çok önemli. Sivil kanat, askeri kanada karşı yani, Kara Kemal, Enver ve onun takımına karşı bu esnaf loncalarından yararlanmak üzere onları benimsemiştir. Yoksa, bunu sürdürmek falan söz konusu değil tabii, İttihat ve Terakki i erici bir partidir.

Zafer TOPRAK : Ben Sina'nın getirdiği yaklaşıma itiraz edeceğim ve doğrudan doğruya 1919'da Kara Kemal'ın elinden çıkmış, yani o dönemde ittihat ve Tarakki'nin içerisinde, daha doğrusu, (Müteceddit) Fırkası içerisinde çok önemli bir yer işgal eden bir kişinin elinden çıkmış bir kaç satırı okuyacağım :

İttihat ve Terakki Cemiyeti iptida, yani başlangıçta, askere, sonra memurlara istinad etti, dayandı. Askerin siyasetle iştigali doğru bir şey olmadığı bütün cihanca müsellem olduğundan, bundan er geç el çekileceği tabiidir. Memurlara gelince, onlara hangi fırka bol maaş ve yüksek memuriyet vaadederse, o tarafı tercih ettiği görülüyor. Askerle memura istinad etmenin mahzuru bu suretle anlaşılınca, esnaf cemiyetleri teşkili ile, onlardan (ahzı) kuvvet edilmesi düşünüldü. Ve filhakika bu cemiyetlerin başına ikame edilen katip-i mes'uller vasıtasıyla, esnafı arzu edilen tarafa imale tahtı imkana alındıysa da, bu kuru kalabalıktan ibaret olan esnaf, ancak sokak mümayişlerinde işe yaramaktadır. Şu halde İttihat ve Terakki Cemiyeti, bunlardan da istifade edemiyor. Binanaleyh, sair memalik-i mütemeddinede olduğu gibi, memleketimizde de bir burjuva sınıfı meydana getirerek, İttihak ve Terakki Cemiyeti'nin bu sınıf sayesinde idame-i mevcudiyetine çalışmak icap etmekte ve bu maksatla Cemiyet, milli şirketler teşkiline, bir milli banka güşadına ve müslüman esnaf ve tüccarların birer cemiyet hatinde birleşmelerine gayret eylemektedir.

Şimdi, o dönemde İttihat ve Terakki'nin örgütlediği esnaf birliklerinin bir çok yöneticisi, daha ileriki yıllarda yine İttihat ve Terakki'nin denetiminde kurulan anonim şirketlerde fiilen başı çekmiş'erdir. Örneğin, gene İttihat ve Terakki'nin kurduğu Milli İktisat Bankası'nın yöneticileri tamamen bu esnaf örgütlerinden gelen kişilerdir. Yani esnaf örgütlerinde kahyalık, büyük ölçüde İttihat ve Terakki'nin ilerideki iktisadi kuruluşlarında görev almak için birer mektep, birer okul niteliği kazanmıştır. Ve esnaf örgütlerinin, özellikle İttihat ve Terakki Selanik'ten İstanbul'a geldikten sonra, esnaf örgütlerine sahip çıkmak ve aynı zamanda esnaf örgütleri de İttihat ve Terakki'den güç kazanarak, bir ölçüde Sina'nın da belirttiği, bir dizi boykotaj hareketine girişmek, ki bu, büyük ölçüde o dönemdeki esnafın lehinedir bu tür girişimde bulunmak büyük ölçüde bir eklemlemeye, bir bütün'enmeye gitmiştir. İttihat ve Terakki'nin de esnafa dayanması da ayrıca onun ilerici olmadığı anlamına da gelmemesi gerekir, çünkü, gerçekten bu esnafçılık hareketi büyük ölçüde uluslaşmayla birlikte yürümüştür. Çünkü, bir burjuvazi, üzerine inşa edilecek bir burjuvazi yoktur, o dönemde. Daha doğrusu, milli ya da yerli nitelikli bir burjuvazi yoktur. O yüzden, tek üretici, kentlerde özellikle tek üretici güç olarak büyük ölçüde esnaf örgütleri vardır. Ve bunlara dayanmak, tek bir çıkar yoldur. Bunun dışında bir çıkar yol olacağını da zannetmiyorum. Ve tabii İttihat ve Terakki, son kertede ilerici bir örgüttür, bunda hem fikirim. Yani özellikle bir Cumhuriyet oluşum sürecinde, İttihak ve Terakki'nin getirdiği önemli katılımlar vardır. Ama benim özellikle vurgulamak istediğim, uluslaşma süreci aynı zamanda, aynı anlamda demokratikleşme süreci anlamına da gelmiyor. Özellikle uluslaşma süreci giderek otoriter bir dönemi de gündeme getirmiştir.

Sanayide Küçük Üreticiler ve İdeoloji

Bahattin AKŞİT*

Sanayideki küçük üreticiler, kent küçük burjuvazisinin bir bölümüdür. Kent küçük burjuvazisi, bir toplumun kentsel ve kırsal kesimlerindeki tüm küçük burjuvazinin bir bölümüdür. Kırsal küçük burjuvazi sorununu, yani köylülük sorununu burada ele almıyoruz. Kentsel küçük burjuvazinin önemli bir bölümü sanayideki küçük üreticilerdir; diğer önemli bir bölümü de devlet bürokrasisinde ve diğer resmî ve özel örgütlerde çalışan maaşlı memurlardır. Ticaret, ulaştırma, özel hizmetler ve benzeri kesimlerdeki küçük «üreticileri», ürettikleri şeyin mal değil hizmet olduğunu akılda tutarak sanayideki küçük üreticiler ile birlikte düşünebiliriz. Sanayi, ticaret, ulaştırma, özel hizmetler ve benzeri kesimlerdeki küçük üreticilerin hepsine birden «kentsel küçük mülklüler» veya «kentsel küçük sermaye sahipleri» diyebiliriz.

Küçük burjuvazinin yukarıdaki gibi bölümlenmesi burjuva toplumunu varsaymaktadır. Nasıl bir burjuva toplumunu varsaymaktadır? Tekelci kapitalizmin hakim olduğu, yani büyük burjuvazinin hakim olduğu, orta burjuvazinin var olduğu ve küçük üreticiliğin tasfiye edilmediği bir burjuva toplumunu. Burjuva toplumunun, yani kapitalist üretim biçiminin hakim olduğu

* ODTÜ Beşeri İlimler Bölümü Öğretim Görevlisi.

toplumsal kuruluşun iki ana sınıfı vardır: Sermayenin sahipliğini ve denetimini elinde tutan burjuva sınıfı ve işgücünü bir ücret karşılığı satan işçi sınıfı. Küçük burjuvazinin konumu kapitalist toplumun bu iki ana sınıfı arasındaki yerde belirlenir. Küçük burjuvazinin iki ana sınıf arasındaki konumu, kapitalizme geçişin neresinde olunduğuna göre, dünya kapitalist sisteminin tarihsel aşamalarına göre, söz konusu toplumun dünya kapitalist sisteminin çevresinde mi, merkezinde mi veya yarı-çevresinde mi olduğuna göre, yani söz konusu toplumun gelişmiş kapitalist ve azgeliş kapitalist ülkelerin birbirleriyle olan ilişkilerinin neresinde olduğuna göre değişir. Bu konular diğer bildirilerde tartışıldığı için burada ele alınmayacaktır.

Bu bildiride kentsel küçük burjuvazinin ve onun bir bölümü olan küçük sermaye sahiplerinin siyasal ve ideolojik konumları incelenecektir.

I.

Kentsel küçük burjuvazinin en az iki ana bölüme ayrılabileceğini, fakat bu bölümlemeye rağmen bir bütün oluşturduklarını söylüyoruz. Fakat bu sorunlu, tartışmalı olabilecek bir konu. Sanayi, ticaret, ulaştırma, özel hizmetler ve benzeri kesimlerdeki küçük sermaye sahipleri ile devlet ve özel girişim bürokrasilerindeki maaşlı memurların bir araya getirilip küçük burjuvazi bütünlüğünü oluşturdukları söylenebilir mi?

Devlet bürokrasisinde ve diğer resmî veya özel örgütlerde çalışan maaşlı-memurlar, sermaye sahibi olmayışları ve bilgi ve hünerlerini satarak geçinmeleri bakımından işgücünü satarak üretimde bulunan işçi sınıfı ile aynı konumdadırlar. Fakat bu açıdan aynı konumda oluş, maaşlı-memurların (diğer bir deyimle beyaz yakalıların) işçi sınıfı ile aynı ideolojik ve siyasal konumda olmaları için belirleyici etken olamamaktadır. Devlet bürokrasisinin ve diğer resmî, özel örgütlerin burjuva toplumundaki konumları ve fonksiyonları, bu örgütlerde çalışan memurları işçi sınıfından ayırmakta ve burjuvaziye yaklaştırmaktadır. Sermaye sahibi olmayışları ve çalıştıkları örgütlerin karar verme konumlarında olmayışları da memurları burjuvazinin bir bölümü olmaktan alakoymaktadır.

Öte yandan, sanayi, ticaret, ulaştırma, özel hizmetler ve benzeri kesimlerdeki küçük mülklüler, kendi işlerinde kendileri de çalıştıkları için, yani işgüçlerini kullanarak mal ve hizmet üretiminde bulundukları için işçi sınıfının konumuna yaklaşmaktadırlar. Fakat küçük sermaye sahibi oluşları yanlarında aileden, akrabadan kişiler çalışmaları ve bazen çırak veya kalfa statüsünde işçi çalıştırmaları onları işçi sınıfından ayırmakta ve burjuvazinin bir bölümü olmaya doğru götürmektedir. Fakat bu kesimlerdeki küçük üreticilerin hepsinin orta ve büyük burjuvazi saflarına yükselmeleri olanaksızdır. Orta ve büyük burjuvazinin gelişmesi ve genişlemesi küçük üreticileri kendilerine doğru yaklaştırmak şöyle dursun daha küçültmek veya yok

etmek yönündedir.[x] Böylece bu kesim de küçük burjuvazinin bir bölümünü oluşturmaktadır.

Peki ne diyebiliriz? Kent küçük burjuvazisinin bu iki ana bölümü ayrı birleşemez, bütünleşemez bölümler midir, yoksa bütünleşmiş bir sınıf mıdır? C.W. Mills bu iki bölümü tarihsel bir aşamalandırma içinde ve bir araya getirilemiyecekmiş gibi ele alıyor[1]. Mills, devlet bürokrasisinde ve diğer resmi ve özel örgütlerde çalışan maaşlı memurlara «yeni orta sınıf» veya «beyaz yakalılar» diyor. Küçük üreticilere de «küçük iş adamları» veya «eski orta sınıf» diyor. Poulantzas, kent küçük burjuvazisinin, iki ana bölümden oluştuğunu kabul ediyor, fakat bu iki ana bölümün ortak özellikleri olan ve bütünleşmiş bir sınıfın iki ana bölümü olduğunu söylüyor[2].

II.

Kent küçük burjuvazisinin kendine özgü bağımsız bir ideolojisi ve siyasal çizgisi var mıdır? Bu soru üç şekilde yanıtlanabilir diye düşünüyorum.

1. Bir toplumda tek bir egemen ideoloji vardır. O da egemen sınıfının, burjuvazisinin ideolojisidir. İşçi sınıfı bile kendi bağımsız ideolojisini kolay kolay oluşturup sürdürememektedir. Bu durumda küçük burjuvazinin ideolojisinden söz etmek olanaksızdır.

2. Kapitalist bir toplumda iki bağımsız ideoloji vardır. Bunlar, iki ana sınıfın, burjuvazinin ve işçi sınıfının ideolojileridir. Küçük burjuvazinin bağımsız bir ideolojisi yoktur. Burjuva veya işçi sınıfı ideolojilerinden birisini benimser.

3. Burjuvazinin tek ve bütünleşmiş bir ideolojisi yoktur. Egemen burjuva ideolojisi içinde görevli bağımsız alt ideolojiler vardır. Ve bu alt ideolojiler, burjuvazinin değişik bölümleri tarafından savunulur. Aynı şekilde işçi sınıfı ideolojisi de tek ve bütünleşmiş değildir. Onun içinde de göreli bağımsız alt ideolojiler vardır. Böyle olunca, küçük burjuvazinin de tek ve bütünleşmiş

x Bulgar mizahçısı N. Haytov'un «Dünya Poturunu Çıkarıyor» adlı hikâyesi bu durumu çok güzel anlatıyor. Bir gün kasabaya «Bakiş» ayakkabı fabrikasının ürünlerini satan pabuçcular geliyor. Kunduracıların pazarları yavaş yavaş ellerinden çıkıyor. Kunduracılar buna direnmek için pabuçcuları yakalayıp dereye atmaya kalkıyorlar. Buna karşı yaşlı bir kunduracı şöyle diyor : «Ustalar, iş kundurada ya da pabuçta değil. İş dünyada. Eğer dünya pabuçları çıkarmaya başladıysa karşı koymaya imkân yoktur. Eğer dünya poturlarını çıkarıyorsa, çıkaracaktır. Pabuçcularа sataşmayın. Genç olanlarınız yemeniyi bırakıp pabuç yapmaya bakın» (Haytov, N., **Dünya Poturunu Çıkarıyor,** Türhçesi N. Yılmaer, Ankara : Bilgi Yayınevi, 1972, ss. 8-9).

1 Mills, C.W., **White Collar,** New York : Oxford University Pres, 1951.

2 Poulantzas, N., **Fascism and Dictatorship,** London : NLB, 1974, ss. 236-258

bir ideolojisinin olduğunu söyleyemeyiz. Küçük burjuvazinin farklı bölümleri tarafından savunulan küçük burjuva ideolojileri vardır. Bu ideolojiler, burjuva ve/veya işçi sınıfı ideolojileri tarafından etkilenmiştir. Fakat onlara indirgenemez.

Bu yanıtların altında yatan tezler birbirlerini tamamlayacak bir biçimde geliştirilebilir gibi geliyor bana. Daha doğrusu, kapitalizmin geilşme aşamalarına göre, bir toplumun kapitalist dünya ekonomisindeki yerine göre, söz konusu toplumun kendine özgü tarihsel kalıtımına göre ve somut konjonktürdeki duruma göre bu tezlerden birisi veya öbürü geçerlilik kazanabilir. Bu yanıtların altında yatan tezleri her zaman için doğru genellemeler olarak almak yanlış bir kuramsal tavırdır.

III.

Buraya kadar sorduğumuz iki soruyu, yani küçük burjuvazinin bütünleşmiş, bağımsız bir sınıf oluşturup oluşturamadığını ve küçük burjuvazinin kendine özgü ve bağımsız bir ideolojisinin olup olmadığını bir başka sorunun kuramsal çerçevesi içinde tartışmak gerekiyor. Bu soru da sınıf ile ideolojinin arasındaki ilişkinin ne olduğu yönündedir. Bilindiği gibi bu soru değişik kuramsal tavırlar ve yorumlar çerçevesi içinde yanıtlanmıştır.

1. Bir kuramsal yoruma göre sınıflar ekonomik düzeyde belirlenmiştir ve ideoloji sınıfsal durumun yansımasıdır veya gölge olayıdır. Bu pozitivist-ekonomist yorumdur.

2. Bir ikinci kuramsal tavra göre; «kendi içinde sınıflar» ekonomik düzeyde belirlenir. «Kendi için sınıfın» ortaya çıkabilmesi için siyasal örgütlenmenin ve ideolojik gelişmelerin tamamlanması gerekmektedir. Sınıflar ideolojilerini yaratır ve ideolojiler sınıfların sınıf olarak belirlenişlerini ve bütünleşmelerini sağlar. Bu tarihselci-diyalektik yorumdur.

3. Üçüncü bir kuramsal tavra göre, ekonomik, siyasal ve ideolojik düzeylerdeki pratiklerin sonucu olarak sınıflar ve insan-özneler belirlenir. İdeoloji, ideolojik düzeydeki söylem çerçevesi içinde üretilir. İdeolojik düzeyin diğer düzeylerden göreli bağımsızlığı vardır. İnsanlar ve sınıflar ideolojik yapıların öznesi değil taşıyıcısıdırlar. Bu yapısalcı-kuramsalcı yorumdur.

Bu üç farklı kuramsal ve epistemolojik tavır başka bir yerde ayrıntılı olarak tartışılmıştır[3]. Burada bizim için önemli olan kent küçük burjuvazisinin ideolojisinin hangi kuramsal çerçeve içinde ele alınarak en verimli bir biçimde incelenebileceğidir.

3 Akşit, B., **«Toplumsal Değişme Kuramları ve Azgelişmişlik : Epistemolojik ve Kuramsal Bir İnceleme»**, Yakında Basılacak, 1978

Peki doğru kuramsal tavır hangisidir? Bence bu üçünün bütünleşmiş bir bileşimidir. Her bir tavrın ağırlığı ve öne çıkışı, incelediğimiz nesneye göre değişecektir.

Kent küçük burjuvazisinin ideolojik ve siyasal çizgilerini incelerken ekonomik düzeydeki durumunu ele alarak bunun ne tür ideolojik tavırlara yol açabileceğini incelemeliyiz. Ekonomik düzeydeki konumunun mekanik olarak ideolojiye tekabül ettiğini düşünmemeliyiz. Siyasal örgütlenme ve sınıfsal savaşımı, nasıl bir ideoloji üretileceğinin belirlenmesinde rol oynayacaktır. Kent küçük burjuvazisinin ideolojisinin içeriğinin ve biçiminin oluşmasında ve değişmesinde, ideolojik düzeyin göreli bağımsızlığını da unutmamalıyız.

Buraya kadar sürdürdüğümüz tartışmaların ışığında şöyle bir soru sorabiliriz : Kentsel küçük burjuvazinin toplum içindeki yeri ve konumu hangi tür özelliklere ve ideolojik yönsemelere yol açmaktadır?

Bu özellikleri ve yönsemeleri şöylece sıralayabiliriz.

1. **Kopukluk ve yalnızlık** : Kentsel küçük mülklüler ve bütün küçük burjuvazi birbirlerinden kopuktur ve yalnızdır. Aralarındaki iletişim iğretidir. Veya hatta birbirleri ile rekabet durumundadırlar. Marx bu durumun kırsal küçük üreticilik için geçerli olduğunu belirtmiştir[4]. Fakat bu özellikler kentsel küçük mülklüler içinde geçerlidir.

2. **Örgütlenemeyişlik** : Kopukluk, iletişim eksikliği, rekabet ve kapitalist üretimin ve pazarın kargaşalığı kentsel küçük sermaye sahiplerinin ekonomik, demokratik ve siyasal örgütlenmelerini engellemektedir. Küçük sermaye sahiplerinin mekânda yansıması olan küçük ve orta büyüklükteki kentler ve hatta büyük kentler küçük mülklülerin örgütlenemeyişlerinin örnekleridir. M. Kıray'ın «Örgütleşemeyen Kent» kavramı bu durumu çok iyi yakalamaktadır[5]. Esnaf ve sanatkâr dernekleri küçük mülklülerin örgütlenme durumlarının son sınırı gibi görünmektedir.

3. **İktidarsızlık duygusu** : Kopukluk, yalnızlık ve örgütlenemeyişlik küçük mülklüleri kendilerini etkileyen yapıları, güçleri ve ilişkileri denetleyememeye ve yönlendirememeye götürmektedir.

4. **Devletçilik** : Kendi kendine örgütlenemeyen küçük burjuvazi devlete sahip çıkmak ister. Devletin de kendisine sahip çıkmasını ister. Kendisinin sa-

4 Marx, K., **Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i**, Türkçesi S. Belli, Ankara : Sol Yayınları, 1976

5 Kıray, M., **Örgütleşemeyen Kent**, Ankara : Sosyal Bilimler Derneği, 1972

hip çıktığı tarafsız bir devletin büyük burjuvaziye ve işçi sınıfına karşı kendisini korumasını ister.

5. **Yetkecilik (Otoriterlik)** : Küçük sermaye sahipleri içinde bulundukları örgütlenememişliğe, kargaşalığa ve iktidarsızlık duygusuna karşın hiyerarşik bir yetkinin düzeni sağlamasını ister. «İktidar fetişizmi» küçük üreticiliğin içinde bulunduğu kopukluk durumunun yol açtığı bir olgudur.

6. **Düzleyicilik** : Küçük mülklüler, bir toplumdaki bütün sınıfların küçük mülklülükte düzlenmesini isterler. Marx, Bentham'ın bütün insanları küçük dükkân sahipleri olarak gördüğünü belirtir. Küçük mülklüler, burjuvazinin ve işçi sınıfının ve bütün insanların küçük mülklükte buluşmasını ister.

7. **Kapitalist Kapitalizme - Karşılık** : Küçük sermaye sahipleri, sermayenin yoğunlaşmasına, merkezileşmesine ve tekelleşmesine karşıdırlar. Bu anlamda kapitalizme karşıdırlar. Kapitalizmin gelişmesinin getirdiği haksızlıkları, ezmeleri ve sömürüyü yok etmek isterler, fakat bunu kapitalist düzeni değiştirmeden yapmak isterler. Özel mülkiyet ve mülklülük yok olmasın isterler. «Bu düzen değişmelidir» derler ama kapitalist düzen kalsın isterler. Düzen değişmeden bir takım değişmelerin olmasıdır istedikleri. Bu evrimleşemeyen - karmaşıkçılıktır.

8. **İdeolojicilik** : Küçük mülklülerin kopukluğu, yalnızlığı ve örgütlenememişliği onları dinsel veya laik ideolojilere sarılmaya iter. Hayatlarını çevreleyen kargaşalıklardan ve tehlikelerden bu yolla kurtulmak isterler.
Bunlar kentsel küçük sermaye sahiplerinin özelliklerinin ve ideolojik yönsemelerinin bazılarıdır. Devlet bürokrasisindeki ve diğer resmi ve özel örgütlerdeki maaşlı-memurların toplum içindeki yerini ve konumunu düşünerek bu yukarıdakine çok benzeyen özellikler ve ideolojik yönsemeler çıkarabiliriz. Beyaz yakalıların örgütlenebilirliği küçük mülklülerden biraz daha fazla olabilir. Fakat, bu örgütlenebilirlik işçi sınıfının örgütlenebilirliğine yaklaşamamıştır. C. W. Mills, beyaz yakalıların sendikalaşamamasını, örgütlenememesini onların en büyük eksikliği olarak görmektedir[6].

V.

Küçük ve orta büyüklükteki kentlerin, tarım - dışı küçük mülklülerin mekânda yansıması olduğunu daha önce belirtmiştik. Kentsel küçük burjuvazinin özelliklerinin ve ideolojik yönsemelerinin incelenmesi kasaba ve orta kent araştırmaları ile birlikte gitmiştir.

C. W. Mills, 1940'larda Amerikan Orta Kentlerinde yaptığı araştırmalara dayanarak kentsel küçük burjuvazinin toplumsal özelliklerini ve ideolojik yön-

6 Mills, C.W., a.g.y.

semelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Mills'in bulgularına göre küçük mülklüler, ekonomik olarak olduğu gibi siyasal, örgütsel ve ideolojik olarak da burjuvazinin etkisi ve denetimi altındadır. Küçük mülklüler, büyük burjuvaziye karşı zayıf bir eğilim göstermektedir. Fakat bu açığa çıkmamış ve tutarlı bir siyasal ve ideolojik oluşuma girmemiştir. İşçileşme korkusu içinde olan küçük mülklüler, geleceğe güvenle bakamamakta ve devletin kendilerine destek olmasını beklemektedirler. Mills'e göre beyaz yakalı küçük burjuvazinin siyasal ve ideolojik olarak örgütlenememişliği küçük mülklülerden daha fazladır. Genel olarak küçük burjuvazinin bir bölümü olan beyaz yakalılar kendilerini siyasal ve ideolojik düzeyde gösterememektedirler.[7]

M. Kıray, İzmir'de yaptığı araştırmanın bulgularına dayanarak yirminci yüzyıl esnafının ve küçük imalâtçısının onsekizinci yüzyıl esnafı ile hiçbir ilişkisi olmadığını açıkça belirtmiştir. Bu benzersizlik yalnızca ekonomik ve toplumsal işlevler açısından değil, aynı zamanda tutum, görüşler ve ideolojik yönsemeler açısındandır. Feodal toplumun esnafı loncalarda örgütlenmiştir, kanaatkârdır ve üstün nitelikli el işi ürünleri üretmektedir. Azgelişmiş kapitalist toplumun esnafı oto ve traktör parçaları yapımcısı ve onarımcısıdır, gömlekçidir, pidecidir, sütçü ve yoğurtçudur, pastacıdır v.b. Büyük tüccara karşı bir işçi sınıfı eylem biçimi olan «grev'e gitmek»ten söz etmektedir. Fakat aynı zamanda kendini «patron» olarak da görmektedir. Fakat tam olarak kapitalist patron olmadığını da bilmektedir. Örgütleşememiştir, ihtisaslaşamamıştır. «Örgütleşemeyen Kent» kavramı azgelişmiş kapitalizmin kentinin yapısını ve bu kentteki küçük sermaye sahibi esnafın durumunu anlatmaktadır[8].

1967-68 yıllarında E. Gürkan, Ü. Nalbantoğlu, F. Kardam ve S. Tüzün ile birlikte yaptığımız Kırıkkale-Keskin araştırmasında küçük esnafın, küçük sanayicilerin ve maaşlı memurların toplum içindeki yerinin nasıl değerlendirildiğini de araştırdık. Biz bu araştırmada maaşlı memurları büyük ve küçük memur olarak, mülklü küçük burjuvaziyi de küçük sanayici kapitalist, küçük tüccar ve zanaatkâr olarak bölümlemiş ve anket verdiğimiz aile başkanlarına bunları «alt», «orta» ve «üst» olmak üzere nasıl değerlendirdiklerini sormuştur. Verilerin analizi sonucunda, zanaatkâr ve küçük tüccarların tarım işçilerinin ve küçük toprak sahibi köylülerin hemen üstünde ve endüstri işçilerinin ve küçük memurların hemen altında değerlendirildikleri görülmüştür. Büyük sanayici kapitalistler, toprak ağaları ve büyük bürokratlar tabakalaşma hiyerarşisinin en üstüne konulmuştur. Küçük sanayici kapitalistler, doktor ve mühendislerin hemen altında, küçük memurların üstünde olarak

7 Mills, C.W., **Power, Politics and People**, New York : Oxford University Press, 1963, ss. 281-291

8 Kıray, M., a.g.y., ss. 79-82

değerlendirilmiştir. Örneklemdeki tüm aile başkanlarının değil de tabakaların kendilerinin kendilerini değerlendirmesi istendiğinde tabakalaşma hiyerarşisinde küçük bir değişiklik olmuş ve esnaf ve zanaatkârlar kendilerini çiftçilerin ve sanayi işçilerinin üstüne, memurların ve tüccarların biraz altına koymuşlardır[9]

Kırıkkale ve Keskin arasında farklılıklar olmasına rağmen bu iki kentteki ideolojik yönsemeler Kırıkkale fabrikalarının etkisi altındadır. Bu kentlerdeki küçük mülklüler kendilerini Kırıkkale fabrikalarında çalışan işçilere, köylülüğe ve büyük tüccarlara göre belirlemişlerdir. Bu bölgedeki küçük mülklüler tefeciliğe ve büyük tüccarlara karşı çıkmakta ve devletin kendilerine sahip çıkmasını istemekteydiler. Küçük mülklüler, işçi sınıfı ideolojisi ve demokrasi yönünde olduğu kadar yetkeci ve faşist-baskıcı yönde de gidebilecek durumda idiler. Bu, 1967-68'deki durumun saptanmasıdır. Bugün, 1978'deki durum, yeniden araştırılmalı ve değerlendirilmelidir. Bu araştırma yapılırken Kırıkkale'deki sanayi işçilerinin köylülükten tam olarak kopmamışlığı da dikkate alınmalı ve küçük mülklüler ile işçiler arasındaki ilişki ve ortaya çıkan ideoloji bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir.

1973 ve 1974 yıllarında bir orta büyüklükteki kent olan Çorum'da yaptığım araştırmada siyasal ve ideolojik ayrışmaların toplumsal ve sınıfsal temelleri üzerinde durdum ve ücretli işçileri, küçük mülklüleri ve maaşlı memurları karşılaştırmalı olarak inceledim. İzmir, büyük sanayi ve ticaret burjuvazisinin egemen olduğu bir kenttir ve küçük mülklülerin ekonomik, siyasal ve ideolojik durumu, büyük burjuvaziye ve işçi sınıfına karşı belirlenmiştir. Kırıkkale'de küçük mülklülerin durumu, kamu iktisadî teşebbüsü olan Kırıkkale fabrikalarında çalışan sanayi işçilerine, köylülüğe ve tüccarlara karşı belirlenmiştir. Çorum'da küçük mülklüler, köylülükten kopmuşluk ve sanayileşememişlik çerçevesi içinde ele alınmak durumundadır. Biz çerçevede egemen olan süreç ve mekanizmaları «ticarî evrimleşemeyen karmaşıklık» olarak nitelendirdik[10]. Köylülükten kopan nüfus kente gelmektedir, fakat hızlı bir sanayileşme ve kentsel örgütleşme olmadığı için köylülükten kopanlar esnaf ve zanaatkârlaşmakta ve küçük üretimde ve ticarette şişmeye neden olmaktadır. Bu süreç ve mekanizmaların işlerlikte olduğu bir orta kentte küçük mülklüler bir yanda, maaşlı memurlara öte yanda yeni yeni gelişmekte ve sendikalaşmakta olan işçi sınıfına karşı ele alınmak durumundadır. Sanayileşme çok yavaş ve düşük düzeyde olduğu için işçi sınıfı sayısal olarak azdır, sendikalaşmış olmasına rağmen siyasal ve

9 Akşit, B., **«Two Turkisch Towns : A Study of Social Change, Class Structure, Commercial Involution and Industrial Underdevelopment»**, Basılmamış master tezi, Şikago Üniversitesi, 1971

10 Akşit, B., **«Social Change and Cleavage in a Middle-sized Turkish City»**, Basılmamış doktora tezi, Şikago Üniversitesi, 1975, ss. 52-91

ideolojik etkinlik gösterememektedir. Fakat yine de küçük mülklüler dünyasından bir ölçüde ayrılmıştır. Bu durumda, küçük mülklüler maaşlı memurlara karşı ele alınacaklardır.

Çorum'daki maaşlı-memurlar, Mills'in beyaz yakalıları gibi örgütsüzdür. Fakat, eğitim düzeylerinin yüksekliği ile, kitle haberleşmesine yoğun katılımla, lâik ve sol gazeteler okumakla ve lâik, çağdaş ve Atatürkçü tutum ve değerleri benimsemekle küçük mülklülerden ve ücretli işçilerden ayrılmaktadırlar. Küçük mülklüler, sağ gazeteler okuma, meslek örgütlerine görece yüksek düzeyde katılma ve geleneksel ve dinsel tepki içinde olmakla maaşlı-memurlardan ayrılmaktadır[11]. Bu durum, farklı partilere oy verme biçiminde yansıyacaktır. Fakat, biz örnekleme giren aile başkanlarına hangi partilere oy verdiklerini soramamıştık. Onun için mahalleler düzeyindeki 1973'deki oy dağılımlarını kullandık ve gördük ki küçük mülklülerin mahalleler düzeyi yüzdeleri ile Millî Selâmet Partisi'nin mahalleler düzeyindeki oy yüzdeleri arasında doğru orantılı bir ilişki vardır (Ekolojik korrelasyon katsayısı 0,76). Küçük mülklüler yüzdesi ile Cumhuriyet Halk Partisi oyları arasındaki ilişki ters orantılıdır (-0,75). Mahallelerdeki maaşlı-memurlar yüzdesi ile CHP oy yüzdeleri arasındaki ilişki doğru orantılı (0,81), MSP oy yüzdeleri ile ise ters orantılıdır (-0,72). Ücretli-işçilerin mahallelerdeki yüzdesi ile MSP oy yüzdeleri arasında düşük ve ters orantılı (0, 32), CHP oy yüzdeleri ile ise düşük ve doğru orantılı (0,25) ilişkiler vardır[12]. Bu ilişkiler neyi göstermektedir? Küçük mülklülerin yoğun olduğu mahallelerde, sağcı ve dinsel siyasal ve ideolojik yönsemeleri olon bir partinin oy oranlarının yüksek olduğunu, ve solcu ve lâik siyasal ve ideolojik yönsemeleri olan bir partinin oy oranlarının düşük olduğunu; ve maaşlı-memurların yoğun olduğu mahallelerde de bunun tam tersi bir durumun söz konusu olduğunu. Ücretli işçilerin yoğun olduğu mahallelerde sol ve lâik partinin oy oranlarının yüksek olmasına doğru zayıf bir eğilim vardır. Bilindiği gibi İstanbul, İzmir ve Ankara gibi işçi sınıfı örgütlülüğünün kuvvetli olduğu kentlerde bu zayıf eğilim çok kuvvetlenmiş olarak ortaya çıkmaktadır.

VI.

Türkiye'de işçi sınıfının siyasal ve ideolojik yönsemeleri ile kentsel küçük burjuvazinin maaşlı-memur bölümünün siyasal ve ideolojik yönsemeleri birbirine yakınlaşma eğilimi içindir. Burada hangi sınıf diğer sınıfı kendisine doğru çekmekte ve onun ideolojisini ve siyasal çizgisini kendi ideolojisi ve siyasal çizgisi yönünde kurmaktadır? Bazı bakımlardan memur küçük burjuvazi işçi sınıfının ideolojisine doğru çekilmiş gibi görünmektedir. Fakat, işçi sınıfının bütünleşmiş siyasal çizgisini güçlü olarak ortaya koyamamış

11 Akşit, B., a.g.y., ss. 96-164

12 Akşit, B., «Türkiye'de Siyasal ve İdeolojik Görüşlerin Toplumsal ve Sınıfsal Belirleyicileri», ODTÜ, **Gelişme Dergisi, No. 13** (Güz 1976), ss. 12-16

olması, işçi sınıfını ve memur küçük burjuvaziyi sosyal demokrat bir partinin çerçevesi içinde çözümler aramaya itmiştir. Kentsel küçük burjuvazinin küçük mülklü bölümünün ideolojisi ve siyasal çizgisi sağcı, dinsel, yetkeci, kapitalist kapitalizme karşıcı bir çerçeve içinde kurulmuştur. Küçük burjuvazinin bir bütün olarak işçi sınıfı ideolojisi ve demokrasi yönünde bir ideolojik ve siyasal çerçevede mi kurulacağı, yoksa faşist bir yönde mi kurulacağı kuramsal ve pratik önemi büyük bir sorudur[13]. Kentsel küçük burjuvazinin hiç bir koşula bağlı olmadan, bir bütün olarak burjuvazinin yanında olacağı, veya otomatik olarak yetkeci, baskıcı, bir faşist rejimin kitle tabanını oluşturacağı veya her zaman işçi sınıfının yanında olacağı doğru değildir. Bunlardan hangisi yönünde bir gelişmenin olacağı, kapitalizmin gelişme aşamasına, burjuvazinin değişik bölümleri arasındaki egemenlik ilişkilerine, işçi sınıfının siyasal ve ideolojik gelişmişlik ve bütünleşmişllk düzeyine, siyasal ve ekonomik bunalım koşullarının mı, yoksa normal koşulların mı geçerli olduğuna bağlıdır. Kentsel küçük burjuvazi, onyedinci yüzyılda, İngiltere'de, feodalizmden kapitalizme geçiş döneminde «düzlemecilik» ideolojisini geliştirmiştir. Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda, Fransa'da radikal demokratik bir hareket olan Jakobanizmi oluşturmuştur. Yirminci yüzyılda, Almanya ve İtalya'da tekelci burjuvazi ile birlikte faşist ideolojiyi ve devleti kurmuştur. Türkiye'de ulusal kurtuluş savaşında etkin rol oynamış ve devletçilik deneyini ve Atatürkçü ideolojiyi yaşamıştır. Sovyetler Birliği'nde ve Çin'de kırsal küçük burjuvazi ile birlikte işçi sınıfının ve devrimin yanında yerini almıştır. Küçük burjuvazinin bir bütün olarak veya bazı bölümleri ile demokrasi cephesinde yer alıp almayacağı, işçi sınıfının siyasal ve ideolojik çizgisinin gelişmişliğine, bütünleşmişliğine, olgunluğuna ve toplumdaki demokratik güçleri kendi ideolojik ve siyasal çerçevesi içinde kuracak kadar güçlü olup olamayacağına bağlıdır. Bunu açık olarak böylece belirtmek gerekiyor.

13 Laclau, E., **Politics and Ideology in Marxist Theory,** London : NLB, 1977, ss. 81-142

KAYNAKLAR

B. Akşit, «**Two Turkish Towns : Study of Social Change, Class Structure, Commercial Involution and Industrial Underdevelopment**», Basılmamış master tezi, Şikago Üniversitesi, 1971.

— «**Social Change and Cleavage in a Middle-sized Turkish City**», Basılmamış doktora tezi, Şikago Üniversitesi, 1975.

—, «Türkiye'de Siyasal ve İdeolojik Görüşlerin Toplumsal ve Sınıfsal Belirleyicileri», ODTÜ, **Gelişme Dergisi**, Sayı 13 (Güz 1976) : 1-21.

—, «**Toplumsal Değişme Kuramları ve Azgelişmişlik : Epistemolojik ve Kuramsal Bir İnceleme**», Yakında Basılacak, 1978.

P. Berger, B. Berger and H. Kellner, **The Homelles Mind**, New York : Vintage Books, 1973.

N. Haytov, **Dünya Poturunu Çıkarıyor**, Türkçesi N. Yılmaer, Ankara : Bilgi Yayınevi, 1972.

M. Kıray, **Örgütleşmeyen Kent**, Ankara : Sosyal Bilimler Derneği, 1972.

E. Laclau, **Politics and Ideology in Marxist Theory**, London : NLB, 1977.

G. Lukacs, **History and Class Consciousness**, London : Merlin Press, 1971.

K. Mannheim, **Ideology and Utopia**, New York : Harcourt, Brace and World Inc. 1936.

Ş. Mardin, **Ideoloji**, Ankara : Sosyal Bilimler Derneği, 1967.

K. Marx, **Louis Lonaparte'ın 18 Brumaire'i**, Türkçesi S. Belli, Ankara : Sol Yayınları, 1976.

I. Meszares, **Aspects of History and Class Consciousness**, New York : Routledge and Kegan Paul Ltd., 1971.

C. W. Mills, **White Collar**, New York : Oxford University Press, 1951.
—, **Power, Politics and People**, New York : Oxford University Press, 1963.

N. Poulantsaz, **Political Power and Social Classes**, London : NLB, 1975.
—, **Fascism and Dictatorship**, London : NLB, 1974.

Küçük Sanayinin Kredi Sorunu

TÜM İKTİSATÇILAR BİRLİĞİ

İmalat sanayiinde küçük üretimin kredi sorununa eğilmekten amaçladığımız, küçük sanayiin günümüz koşullarındaki genel niteliklerini özgül bir sorun çerçevesinde değerlendirmektir.

Küçük sanayiin kredi sorununa eğilmeden önce, bu sorunu daha sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek için, kredi mekanizmasının kapitalist üretim tarzındaki işlevini irdelemek gereklidir.

Artık - değer yaratma özelliğine sahip olmayan (üretim sürecine giremeyen) para - sermaye bankalarda toplanarak krediye dönüşür. Bu anlamda bankalar nakdi sermayenin kâr sağlayan aktif sermayeye dönüşmesinin aracılarıdır. Bu işlevlerini de her çeşit para gelirini toplayıp, kapitalist sınıfın emrine vererek yerine getirirler.

Kredinin kapitalist üretim sürecine girmesiyle, şu olgular ortaya çıkar :

— Bireysel kapitalistin artık - değer oranını yükseltmesi,

— Bireysel kapitalistin devir sayısını arttırarak kâr oranını yükseltmesi,

— Bireysel kapitalistin ölçeğini büyüterek üretti̇ği malın miktarını arttırması,

— Pazar mekanizması içinde dolaşımın hızlanması.

Bu olguları biraz daha ayrıntıları ile açmak yerinde olacaktır :
Kredi, kapitaliste makinalarını ve iş organizasyonunu yetkinleştirerek emeğin üretkenliğini arttırabilme olanağını sağlar. Bu da artık - değer oranını yükselten bir etkendir.

Aynı zamanda, kredi, bireysel kapitaliste iş organizasyonunun ve makinaların yetkinleşmesiyle birlikte, devir zamanının kısaltılabilmesi olanağını sağlar; dolayısıyla bir üretim süresi içerisinde sermaye daha fazla devir yapabilir. Devir sayısının arttırılması da kâr oranının yükseltilmesinde bir etkendir[1].

Bireysel kapitalist sağladığı kredi ile daha fazla makina ve işgücü satın alma olanağına kavuşur. Bu artan makina ve işgücüne karşılık hammadde gereksinimini de kredi aracılığıyla karşılar. Ölçeğin bu şekilde genişletilmesiyle birlikte bir üretim süresi içinde ürettiği malın miktarı artar.

Kredinin bir diğer işlevi de malların gerçekleşmesini kolaylaştırmasıdır. Kredi miktarının artması malların dolaşımını hızlandırır. Malların gerçekleşme zamanının bu şekilde kısalması üretimin de hızlanmasını etkiler.

Kapitalist kredi sisteminin diğer bir boyutu da ticari sermaye sahibine spekülasyon yapabilme olanağını kazandırmasıdır. Spekülasyon, mal-

1 Ek : Devir için gerekli süre dolayısıyla sermayenin tümü üretimde aynı anda kullanılamaz : Bir kısım sermaye daima atıl durur. Dolayısıyla artık - değerin yaratılması ve ele geçirilmesi işinde yer alan sermaye, bu atıl kısım kadar noksan olur. Bu oranda da yaratılan ve ele geçirilen artı - değer az olur. Devir süresi ne kadar kısa olursa, sermayenin atıl kalan bölümü bütününe oranla o kadar küçük ve dolayısıyla diğer her şey aynı kalmak koşuluyla ele geçirilen artık - değer o kadar büyük olur.
Devir etkisini göstermek için iki sermaye, A ve B'yi ele alalım. (Diğer bütün koşulların aynı olması gerekir; artık - değer oranı, işgünü, yüzde bileşimi)
A ——— 80c + 20v = 100C
artı - değer oranı : % 100
Yılda iki devir yapar
Bu durumda : Yıllık ürün ——— 160c + 40v + 40s
Kâr oranını bulmak için 40s'yi devreden sermaye değeri 200'e değil, yatırılmış sermaye 100'e oranlarız. ——— p' : % 40 olur.
B ——— 160c + 40v = 200C
artık - değer oranı % 100
Yılda bir devir yapar
Bu defa 40s yatırılmış sermaye olan 200'e oranlanır. p' = % 20 olur.
Sonuç olarak daha küçük miktarda fakat daha hızlı devir yapan sermaye, daha fazla miktarda daha az devir yapan sermayeden daha yüksek kâr oranına sahiptir.
(Marx, **Kapital**, Odak Yay., Cilt III, ss. 104-114)

larını dolaşımının, dolayısıyla üretimin hızlanmasını engelleyici bir özelliğe sahiptir. Bu noktada, kapitalist kredi sisteminin hakim sınıflar arasındaki çelişkileri derinleştiren etkenlerden biri olduğunu gözlemleyebiliriz.

Kapitalist kredinin bu işlevlerini göz önünde bulundurduğumuzda kredi sağlayabilen kesimlerin sermayelerini daha hızlı yoğunlaştırma olanağına sahip olduklarını söyleyebiliriz. «Büyük işletmeler, özellikle bankalar, küçük işletmeleri sadece yutmakla kalmazlar; onların sermayelerine «katılarak», hisse senetlerini satın alarak ya da değişerek, kredi sisteminden yararlanarak, onları kendilerine «bağlarlar», ..., yedeklerine alırlar»[2].

Böylece kapitalist üretim tarzında kredi sistemi, bir yanda sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması, diğer yanda ise hızla artan mülksüzleşme şeklinde ortaya çıkan çelişkiyi derinleştiren etkenler arasındadır.

Emperyalizm döneminde banka sermayesi ile sanayi sermayesinin bütünleşmesi ile mali sermayenin oluşması, bankaların ve dolayısıyla kredi sisteminin kesinkes tekellerin denetimi altına girmesine yol açar. Kapitalizmin rekabetçi döneminde, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesiyle mülksüzleşme şeklinde ortaya çıkan çelişki, tekellerin kredi üzerindeki denetimi ile daha da derinleşir.

Sonuç olarak, kapitalist sistemin kendini yeniden üretmesinde önemli bir işleve sahip olan kredi, aynı zamanda sistemin çelişiklerini derinleştiren **bir etken olarak** sosyalizme geçişin koşullarını hazırlar.

Kapitalist üretimde kredinin işlevine değindikten sonra Türkiye'deki dışa bağımlı kapitalistleşme süreci çerçevesinde kapitalist kredi sisteminin gelişimini özetlemek yerinde olur.

TÜRKİYE'DEKİ KAPİTALİST KREDİ SİSTEMİ VE DIŞA BAĞIMLILIK

Türkiye'nin geri bıraktırılma sürecinin ikinci dönemi II. Paylaşım Savaşı'ndan sonra başlar. II. Paylaşım Savaşından sonraki dönemde, daha önce emperyalizmin işbirlikçisi durumunda olan burjuvazi emperyalistlerle bütünleşerek gelişmiş ve ülkemizin sosyo-ekonomik ve politik gelişimine damgasını vurmaya başlamıştır. Bu dönemde, emperyalizm Türkiye için içsel bir olgu olmuştur. Ülkemizde, yerli tekelci burjuvazinin güçsüzlüğü, büyük tüccar ve toprak ağaları ile sınıfsal ittifakı zorunlu kılmıştır. Buna rağmen, bu zorunlu ittifak içinde banka kredilerinin denetimi ağırlıkla tekelci burjuvazinin elindedir.

Yukarıda kısaca açıklanan çarpık gelişim, Türkiye'deki kredi sistemini de çarpık bir yapıya sokmaktadır.

2 Lenin, **Emperyalizm**, Sol Yay., s. 38.

ÇİZELGE I

BANKALARIN VERDİĞİ TOPLAM KREDİNİN SEKTÖREL DAĞILIMI

Sektörler	1963	%	1967	%	1970	%	1974	%
Sanayi-Maden	2.141	18.0	5.121	21.9	10.217	27.6	21.346	28.8
Tarım	2.477	20.8	5.742	24.6	9.473	25.6	15.638	21.1
Küçük sanat	202	1.2	585	2.5	1.108	3.0	2.034	2.7
Konut, İmar, İnşaat	2.527	21.3	3.385	14.5	4.255	11.5	7.261	9.8
Dış Tic., Tur.	1.648	14.2	2.649	11.3	4.064	11.0	6.897	9.3
Mali Kur.	0.46	0.4	22	0.1	7	0.0	48	0.6
Dağı. Hiz.	2.809	23.6	5.864	25.1	7.881	21.3	20.686	27.9
TOPLAM	**11.886**	**100.0**	**23.268**	**100.0**	**37.009**	**100.0**	**73.910**	**100.0**

KAYNAK : «Kredi Sistemi ve Hakim Sınıflar», TİB Aylık Bülteni, Ekim 1975.

Sanayi ve ticaretteki kredilerin yerli tekelci burjuvazinin mali kurumları tarafından yönlendirilmesi ve bunun yarattığı çarpık sanayileşme diğer sektörlere de yansır. Bunun en açık göstergesi, üretimle doğrudan hiç bir ilgisi bulunmayan hizmetler sektörünün toplam krediden aldığı büyük payda görebiliriz. Hizmetler sektörüne bu kadar büyük olanaklar verilmesiyle beklenen, üretilen malların pazar bulma sorunuyla ilgilidir. Kâr amacıyla malların alıcı bulduğu her yere ulaştırılması istenir.

Kredi Veren Kurumlar

Ülkemizde kredi sistemini oluşturan kurumlar;

1 — Örgütlenmemiş kredi kurumları,
2 — Örgütlenmiş kredi kurumları

Sistemin tümünü oluşturan bu iki kurumdan ilki, genellikle kırsal kesimde yaygındır. Kapitalist ilişkilerin ağırlıklı olarak yerleşmediği bu kesimde, hangi yollarla sağlanmış olursa olsun, sermaye, yüksek faiz oranları ile ve feodal yapıdan kaynaklanan - kredi karşılığı ürünün önceden kapatılması, ürünün değişik oranlarda paylaşılması vb. gibi - özel koşullarla, özellikle küçük üreticilere kredi olarak verilmektedir. Küçük üreticileri tefecilere iten olgular arasında, bankaların kredi vermede uyguladığı yöntemler önemli rol oynamaktadır. Bankaların uyguladığı yöntemler, çoğu zaman tefecilerin işine yaramakta, bankadan alınan kredi, küçük üreticilere tefeciler tarafından yukarıda belirtilen koşullarla verilmektedir.

Örgütlenmiş kredi kurumları ise, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesine

koşut olarak her geçen gün tüm ülkede yaygınlık kazanmakta, kapitalist ilişkilerin gelişmesini hızlandırmaktadır.

Örgütlenmiş kredi kurumları genel olarak

a — Bankalar,

— Devlet bankaları

— Özel sermayeli bankalar

b — Kooperatifler,

c — Sosyal güvenlik kurumları,

d — Dernekler ve diğer kuruluşlar

olarak dört temel kısma ayrılabilir.

Bu yapı içinde en büyük ağırlık bankalara düşmekte, kredilerin çok büyük bir bölümü bankalarca verilmektedir. Hatta kredi veren diğer kuruluşlar çoğu kez bir çeşit aracı durumunda kalmakta, verdikleri kredilerin kaynağını kendi yarattıkları fonlar değil, bankalardan sağlanan krediler oluşturmaktadır.

Çok eski yıllardan beri mali kurum olarak çalışmalarına rağmen, yeterli kaynak yaratamamış olmalarından dolayı kooperatifler kredi vermede bir aracı olmaktan öteye gidememektedir. Kooperatiflerce verilen kredilerin kaynağı çoğu kez Ziraat Bankası, Halk Bankası ve Merkez Bankası'dır. Kooperatiflerce verilen kredilerin miktarı genellikle küçük kalmakta, ayrıca önemli bir bölümü kapitalist tarımsal işletmeciler, eşraf ve yönetimde bulunan etkin kişiler ile onların işbirliği yaptığı kişilere gitmektedir. Diğer iki kısmın verdiği krediler ise oldukça önemsiz miktarlardadır.

Kredi Kaynakları

Türkiye'de verilen kredilerin kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz :

1 — Devlet kaynakları,

2 — Halktan sağlanan kaynaklar,

3 — Dışardan sağlanan kaynaklar.

Bankalarca verilen kredilerin önemli bir bölümü emekçilerin tasarruflarından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi banka kredilerinin temel kaynağı mevduattır ve Türkiye'de toplam banka mevduatının yaklaşık % 70'ini tasarruf mevduatı oluşturmaktadır. Bu tür mevduatın göz ardı edilmeyecek bir kısmı da vadesiz olan küçük tasarruflardır.

Devletçe verilen krediler ise Merkez Bankası, Hazine ve dışardan sağlanan kredilerden kaynaklanmaktadır. Anlaşılacağı gibi devlet kaynaklarının bir bölümünü de halk sağlamaktadır.

Türkiye'nin dışardan kaynak sağlamasının iki temel nedeni vardır :

a — Finansman sorunu : Yatırımların gerçekleştirilmesi için ülkede yeterli sermaye birikiminin olmaması nedeniyle dışardan kaynak aktarımına gerek duyulmaktadır.

b — Dış ticaret sorunu : İthalatın yapılabilmesi için dövize gereksinim vardır ve bu, dış borçlanma ile sağlanmaktadır.

Özetle, kredilerin kaynağının büyük bir bölümünü emekçi kesimler sağlamakta, buna karşın verilen kredilerin çok büyük bir kısmından ise tekelci sermaye ve onunla ittifak içinde olan kesimler yararlanlanmaktadır.

Küçük sanayie verilen kredilerin niteliğine geçmeden önce, Türkiye'deki küçük sanayinin yapısına kısaca değinmek gerekir.

TÜRKİYE'DE KÜÇÜK SANAYİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Türkiye'de küçük sanayinin genel özelliklerini sıralayabilmek için küçük sanayinin tanımlanması gereklidir. Bu tanımlamayı yapabilmek için kapitalizmin gelişme süreci içinde zanaatkârlık, manüfaktür ve sanayi dönemlerine bakmak zorunludur, çünkü günümüzde küçük sanayinin sınırlarını belirtlemek için kullanılacak niteliksel ölçütler, zanaatkârlık ve manüfaktür dönemlerindeki üretim süreçlerinin çözümlenmesiyle ortaya çıkacaktır.

«Sanayi üretiminin tarihini, ortaçağdan bu yana üç döneme ayırıyoruz : 1 — küçük usta zanaatçının, kalfaları ve çırakları ile birlikte (çalıştığı - ç) ve her işçinin nesnenin bütününü ürettiği zanaatçılık (dönemi - ç.); 2 — çok sayıda işçinin, topluca ve büyük bir işyerinde, nesnenin bütününü işbölümü ilkesine göre ürettiği; her işçinin, işlemin yalnız bir kesimini yaptığı ve bundan ötürü ürünün ancak ardarda hepsinin elinden geçtikten sonra tamamlandığı manüfaktür (dönemi - ç.); 3 — ürünün (herhangi bir - ç.) güçle işletilen makinalarca üretildiği, işçinin işinin, mekanik aracın çalışmasını denetlemekten ve düzeltmekten ibaret olduğu modern sanayi (dönemi - ç.)»[3]. Zanaatçılık döneminde emekçi üretim araçlarının ve ürününün mülkiyetine sahipti ve onları denetleyebiliyordu. Ve her emekçi nesnenin bütününü üretmekteydi. Manüfaktürde, üretim araçları ve üreticiler büyük yapımevlerinde toplanmaya başladılar. Emekçi üretim aracını yine denetleyebiliyordu, ancak emeğinin ürünü ve üretim araçları yapımevi sahibinin mülkiyetindeydi. Bu dönemde emekçi, nesnenin bütününü üretmek yerine nesnenin belli parçalarını üretiyordu. Bu süreçte üretim, bireysel işlemler olmaktan çıkıp toplumsal işlemler haline dönüşmekteydi. Sanayi döneminde ise, üretici ne üretim araçlarının ne de ürünün mülkiyetine sahiptir. Ayrıca işçi

3 Engels, **Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm,** Sol Yay., ss. 22 - 30.

üretim araçları üzerindeki denetimini de kaybetmiş, makinanın basit bir uzantısı haline gelmiştir. Sanayi, zanaatçılıktan ve manüfaktürden niteliksel olarak farklıdır. Çünkü üretim sürecinde makina emekçiden kopmuştur ve onu denetlemeye başlamıştır.

Görüldüğü gibi, günümüzde küçük sanayinin tanımını yaparken, modern sanayi döneminin üretim süreci çözümlemelerini olduğu gibi kullanmak yanlıştır. Küçük sanayi, kullandığı teknolojinin niteliği gözönünde bulundurulursa, üreticinin üretim araçları üzerindeki denetimini henüz tamamen yitirmediği bir biçimdir. Üretici, nesnenin bütününü ya da bir parçasını üretmekte ve bu üretimi belli oranlarda denetleyebilmektedir.

Meseleye mülkiyet ilişkileri çerçevesinde baktığımızda, genel bir mülkiyet ilişkisi tanımlamak yanlıştır, çünkü küçük sanayide mülkiyet biçimleri çeşitlidir, hem zanaatkârlık dönemine hem de sanayi dönemine ilişkin mülkiyet ilişkileri görülmektedir. Örneğin, tek bir halı tezgâhında ailece çalışan üretim birimini de, 10 - 15 kişinin işçi - işveren ilişkileri çerçevesinde çalıştığı üretim birimini de küçük sanayici kapsamına alabiliriz.

Küçük Sanayinin Yasalardaki Tanımı

Gerek yasalarda gerekse de küçük sanayie ilişkin çalışma yapan kuruluşların tanımlarında, sayısal ölçütlere ağırlık verilmektedir. Küçük işletmeler, 10'dan daha az işçi çalıştıran ve 10 beygir gücünden küçük «muharrik kuvvet» kullanan işyerleri olarak tanımlanmaktadır. Türkiye Halk Bankası ise kredilendirme faaliyetlerinde küçük sanayii 5 - 25 kişinin istihdam edildiği işyerleri olarak tanımlamaktadır.

Araştırmamızın, Türkiye'ye ilişkin sayısal veriler üzerinde yoğunlaştığı noktalarda, küçük sanayi konusundaki niteliksel ölçütlerden vazgeçilmek zorunda kalınmıştır, çünkü elimizdeki istatistiklerde niceliksel ölçütler kullanılmıştır.

Türkiye'de küçük sanayinin genel özellikleri iki açıdan ele alınmalıdır: Emperyalist - kapitalist sistemin mülk sahibi sınıfları yaşatmaya yönelik politikası ve diğer taraftan tarihsel bir zorunluluk olarak küçük mülk sahiplerinin tasfiye olmaları olgusu.

Ülkemizde burjuvazi iç dinamiğiyle gelişmediğinden, yeterince güçlü değildir. Bu yüzden varlığını sürdürebilmek için diğer sömürücü sınıflarla ittifak yapmak zorundadır. Bunun yanısıra, toplumsal muhalefeti bastırabilmek için proleterleşmeyi bir ölçüde engellemesi ve mülk sahibi sınıfları elde tutmaya ve hatta yaygınlaştırmaya çalışması söz konusudur. Ayrıca, küçük sanayide sendikalaşma olanaklarının kısıtlı olması yüzünden ucuz işgücü kullanma olanağının varlığı, küçük sanayii korumaya yönelik politikanın

bir başka nedenidir. Küçük sanayie yönelik kredi politikasına baktığımızda bu çabayı açıkça görmekteyiz. Halk Bankasının küçük üreticilere yönelik kredi fonlarının büyük bir bölümü emperyalist-kapitalist sistemin yan örgütlerinden olan AID (Agency of International Development-Uluslararası Kalkınma Örgütü) tarafından karşılanmaktadır[5].

Öte yandan, küçük sanayi kapitalist gelişmenin temel yasasının dışında değerlendirilemez. Bir yanda proleterleşme ve mülksüzleşmenin hızla ilerlediği diğer yanda ise mülkiyetin çok az sayıda kişinin elinde toplandığı kapitalist toplumda küçük üreticiler zorunlu olarak silinmektedirler. Bugün, küçük sanayi, finansman, pazarlama, hammadde alımı, kredi sorunlarıyla karşı karşıyadır ve bu sorunları çözememektedir. Tüm bu sorunların yanısıra, ekonomik kriz dönemlerinden en fazla etkilenen bu kesimdir. Kriz dönemlerinin sonunda çok sayıda küçük sanayicinin iflas ettiği gözlemlenebilir. Tekelci sermayenin güçlendiği, yaygınlaştığı ölçüde küçük sanayiin tasfiye olma süreci hızlanacaktır, Ancak bu tasfiye oluş mutlaklaştırılmamalı, küçük sanayiin bir önceki sürece oranla öneminin azalması anlamında ele alınmalıdır.

ÇİZELGE II

SEKTÖRLERİN BANKA KREDİLERİNDEN ALDIKLARI PAYLAR

	1971	1972	1973	1974
Sanayi	28.5	30.1	30.2	28.6
Tarım	24.6	20.4	19.0	20.7
Dış Ticaret ve Turizm	10.3	9.8	10.4	8.8
Konut	11.7	12.4	10.6	9.7
Mali amaçlı krediler	0.0	0.0	0.1	0.1
Dağıtım ve hizmetler	21.8	24.2	26.8	29.3
	100.0	**100.0**	**100.0**	**100.0**

KAYNAK : Tuncay Artun, (Banka Kredilerini Sektörel Dağılımı), Banka ve Ekonomik Yorumlar, Aralık 1975, sayı : 12, s. 68.

Görüldüğü gibi, 1974 yılında toplam kredilerde sanayiin payı % 28.6 ve hizmetler sektörünün payı % 29.3 iken küçük sanat - esnaf kesiminin payı sadece % 2.8'dir.

4 Geniş bilgi için bkz : **1) Esnaf ve Sanatkârların Sosyal ve Ekonomik Sorunları** Araştırması, DPT Yayınları, Cilt : 1, Mayıs 1971, Ek II,s.3.
2) Türkiye Halk Bankası ve Mesleki Krediler, Küçük Sanayi Kredileri Müdürlüğü, No : 12, ss. 46 - 52.

Ancak yukarıda belirttiğimizle gelişmeler mutlaklaştırılmamalıdır. Küçük sanayi konusunda sağlıklı bir analiz ancak sektörlerin tek tek ele alınıp özgül niteliklerinin değerlendirilmesiyle mümkündür.

Küçük sanayiin **günümüzdeki** genel özellikleri açısından imalat sanayii üç grupta incelenebilir :

1 — Küçük sanayiin yaşamayacağı sektörler,

2 — Küçük sanayiin, tekellerin denetiminde ya da tekellerin gelişmesine paralel olarak geliştiği sektörler,

3 — Küçük sanayiin yaşama olanağı bulabildiği sektörler.

Bu bildirge çerçevesinde her sektörü tek tek ele almak yerine, yukarıda yaptığımız gruplamaya örnekler vermekle yetineceğiz.

1 — Küçük sanayiin yaşamayacağı sektörler :

Kimya Sanayii : Bu sektöre damgasını vuran; boya, ilaç, sabun, deterjan ve sentetik-suni elyaf sanayilerindeki uluslararası tekelci sermaye ile bütünleşmiş yerli tekellerdir (Bayer, DYO, SASA, Unilever). Kimya sanayii son yıllarda geliştirilen bir sanayi olduğundan kullanılan teknoloji yenilikleri kapsamaktadır. Teknolojinin yoğun ve ileri olmasından, ayrıca tekellerin varlığından dolayı bir sektörde küçük sanayiin yaşayabilme olanağı yoktur.

Elektrik makinaları ve aletleri sanayii : Bu sektörde uluslararası tekelci sermaye ile ortak yatırımlar şunlardır : Tekfen (Phillips), General Electric, Profilo, Electrometra (Schaub-Lorenz). Tekelci sermayenin güçlü olmasından, yoğun sermaye ve teknoloji kullanımının gerekliliğinden dolayı bu sektörde küçük sanayiin yaşama olanağı yoktur.

2 — Küçük sanayiin tekellerin denetiminde ya da tekellerin gelişmesine paralel olarak geliştiği sektörler :

Taşıt araçları ve malzemesi sanayii : Bu sektörde küçük sanayiin gelişmesi tekellere bağlıdır. Küçük işletmeler temel üretim girdilerinden bir kısmının üretimi işlevini yüklenmişlerdir. Nihai ürün Tofaş, BMC, OYAK-Renault, M.A.N. gibi tekellerden çıkmaktadır. Aynı şekilde bu sektörle bağlantılı görülebilecek otomobil tamirhaneleri de söz konusudur. Otomobil tamirhane sayılarının artması dışa bağımlı montaj sanayiin gelişmesine paraleldir. Ancak, uzun dönemde değerlendirilirse bu durum değişebilir. Tekellerin güçlenmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte bu sektördeki küçük sanayiin ortadan kalkması olasıdır.

3 — Küçük sanayiin yaşama olanağı bulabildiği sektörler :

Gıda maddeleri sanayii : Bu sektördeki üretim, ileri teknikler ve büyük yatırımlar gerektirmediğinden küçük sanayi yaşayabilme olanağı bulmakta-

dır. Ancak bazı üretim kollarında gelişmekte olan tekeller gözardı edilmemelidir. Süreç içinde tekellerin etkinliklerini arttırmaları ve küçük sanayiin üretimdeki yerini daraltmaları söz konusudur.

Konfeksiyon sanayii : Hazır giyim sanayii henüz ileri bir teknoloji ve yoğun sermaye gerektirmediğinden küçük işyerlerinin çok yaygın olduğu bir kesimdir. Bu sektör, küçük sanayiin toplam üretimdeki payının en yüksek olduğu sektördür. Ancak, süreç içinde değişim bu sektör içinde söz konusudur.

Sektörler İtibariyle Küçük Sanayi :

ÇİZELGE III

İMALAT SANAYİİ ÜRETİMİNDE KÜÇÜK SANAYİİN PAYI

Sanayi Grupları	İmalat Sanayii Üretimi Toplam	Küçük Sanayii	Küçük Sanayii Payı %
1. Gıda Maddeleri Sanayi	6668	1484	22,3
2. İçki Sanayii	456	65	14,3
3. Tütün Mamulleri Sanayii	1693	29	1,7
4. Dokuma Sanayii	5081	442	18,5
6. Ağaç ve Mantar Mamulleri Sanayii	788	530	67,3
5. Kundura ve Konfeksiyon Sanayii	861	760	88,3
7. Mobilya ve Mefruşat Sanayiii	191	151	79,2
8. Kağıt ve Kağıttan Mamul Eşya San.	461	68	14,8
9. Basım Sanayii	364	121	33,3
10. Kürk ve Deri Mamulleri İmali	321	186	57,8
11. Kauçuk Mamulleri İmali	222	48	21,8
12. Kimya Sanayii	1261	187	14,9
13. Petrol ve Kömür Mamulleri İmali	1056	4	0,4
14. Seramik - Toprak - Çam Sanayii	836	158	19,0
15. Madeni Eşya Sanayii	2858	920	45,5
16. Makina İmali	524	88	16,8
17. Elektrik Makinaları İmali	512	139	27,3
18. Taşıt Araçları ve Malzemeleri İm.	775	198	25,6
19. Çeşitli İmalat Sanayii	344	244	70,9
TOPLAM	**25272**	**6322**	**25,0**

Kaynak : 50 Yılda Türk Sanayii, Sanayii ve Teknoloji Bakanlığı, s. 427.

Tabloda görüldüğü gibi, küçük sanayiin toplam imalat sanayii üretimi içindeki payı % 25 tir. Bu pay ilk anda yüksek görünebilir, ancak gerçekçi bir yorumlamaya gidebilmek için imalat sanayiindeki küçük sanayii iş yerlerinin toplam iş yerleri içindeki payını göz önünde bulundurmak gerekir.

ÇİZELGE IV

BÜYÜK VE KÜÇÜK SANAYİİ KARŞILAŞTIRMASI

Sanayii Grubu	İşyeri Sayısı	%
Büyük Sanayii	3012	1,9
Küçük Sanayi	157759	48,1

Kaynak : **50 Yılda Türk Sanayii,** Sanayii ve Teknoloji Bakanlığı, s. 427.

Görüldüğü gibi küçük sanayiin toplam üretimdeki % 25 lik payı 157759 işyeri arasında dağılmaktadır. Oysa büyük sanayiin % 75 lik payı ancak 3012 işyeri tarafından paylaşılmaktadır. Bu açıdan küçük sanyiide birim başına üretimin çok düşük olduğu görülmektedir.

IV. KÜÇÜK SANAYİE VERİLEN KREDİLER

A. Genel İçindeki Payı

ÇİZELGE V

KREDİ ÇEŞİTLERİNİN GENEL KREDİLER İÇİNDEK PAYLARI (%)

Krediler	1963	1964	1966	1968	1970	1972	1974
Ticari ve sair	66,29	46,32	53,11	50,44	45,53	56,49	48,91
Zirai	18,64	14,83	14,85	17,86	18,61	15,06	21,76
İpotek mukabili	10,86	8,16	6,35	5,21	5,30	4,52	3,21
Mesleki	1,56	1,22	1,39	1,86	2,15	2,14	1,99
Kalkınma ve yatırım	2,65	29,42	24,30	24,63	28,41	21,79	24,13
Genel toplam	**100,—**	**100,—**	**100,—**	**100,—**	**100,—**	**100,—**	**100,—**

Kaynak : Rıza ÇOLPAN, **Mevduat ve Kredilerin Dağılımı ve Gerice Yörelerin Durumu (1963 - 1974)**

Türkiye'de 1950'lerden sonra başlayan ve 1960'lardan sonra hız kazanan dışa bağımlı kapitalistleşme sürecinin kredi mekanizmasına yansıyışı yukarıdaki tablodan izlenebilir. Tabloda, 1964 yılında görülen mesleki kredilerdeki % 0,34 lük düşüş, Ankara, İstanbul ve İzmir'deki Halk Sandıklarının kapanması ve T. Halk Bankası'nın meslekî kredi veren tek kuruluş olarak kalmasındandır. 1964 ten sonraki artışlar ise önemsenecek miktarlarda değildir. Buna karşılık kalkınma ve yatırım kredilerinde 1963'ten 1964'e

% 26,77 gibi büyük bir artış görülmüştür. Kalkınma ve yatırım kredileri 1974'e kadar toplam krediler içindeki payını aşağı yukarı korumuştur. Bu sayısal verilerden anlaşılacağı gibi, büyük işletmelere verilen kredilere karşılık küçük sanayiin toplam kredi içindeki payı çok düşüktür.

B. Küçük Sanayie Kredi Veren Kurumlar

Türkiye'de esnaf ve sanatkarlara kredi sağlamak amacı ile Cumhuriyet döneminden öncede çalışmalar yapılmış; Memleket Sandıkları (1863), Ziraat Bankası (1888) gibi kuruluşlar bu görevi yerine getirmişlerdir.

1929 dünya ekonomik buhranı Türkiye'yi de etkilemiş, bu etkileme sonucu krediler pahalılanmış, büyük şehirlerde toplanmış olan bankaların faiz oranları % 38'e kadar yükselmiştir. Bu yüksek faize rağmen maddi teminat yetersizliği ve kefil aranması nedeniyle bankaların kredi politikası dışında kalan esnaf ve sanatkarlar ayda % 110'a varan faiz oranlarıyla tefecilerin eline düşmüşlerdir.

Bu nedenlerle, esnaf ve sanatkarların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Halk Bankası'nın kurulması önerisi 1933'te kanunlaştırılmış ve 1938'te banka faaliyetine başlamıştır. Banka, faaliyetlerini şu şekilde sıralamaktadır :

— Esnaf ve küçük sanatkarlara ve bunların ilgili bulunduğu kooperatiflere her türlü kredi açmak,

— Küçük esnaf ve sanatkarların kurdukları mesleki kuruluşlardan, tüzüklerinde ortaklarına kredi temin edebileceği, bu hususta kefalet verebileceği açıklanmış bulunanlara kredi vermek,

— Esnaf ve küçük sanatkarların kurdukları kuruluş ve kooperatiflerin çalışmalarının geliştirilmesi gibi mesleki faaliyetlerde bulunmak,

— Yabancı kaynakların yukarıda belirtilen faaliyet konularına tahsisi yanında diğer her çeşit kredi açmak ve bankacılık hizmet ve muamelelerini yapmakta da kullanılması,

Bu son madde, Halk Bankası kredilerinin küçük sanayii dışındaki kesimlere kaymasına olanak tanımaktadır.

Halk Bankasının verdiği kredileri ticari krediler ve mesleki krediler olmak üzere iki bölümde inceleyebiliriz.

Mesleki kredilerin kaynağını T.C. Merkez Bankası'ndan sağlanan reeskont kredisi, mevduat, blokeler oluşturmaktadır. Mesleki krediler üç ana başlık altında incelenebilir.

1) **Kooperatif Kredileri** : Esnaf Kefalet Kooperatifleri aracılığıyla dağıtılan kredilerdir. Esnaf Kefalet Kooperatifleri'nin temel görevi kooperatife or-

tak olan esnaf ve sanatkarların mesleki faaliyetlerine yarayacak krediyi sağlamak için kefil olmaktır, ve bu kefaletin karşılığında % 3 lük pay almaktadırlar. Esnaf Kefalet Kooperatifleri aracılığıyla kredi alan ortaklar aldıkları kredileri bireysel olarak kullanmak zorundadırlar. Ancak alınan kredinin miktarı özellikle bireysel kullanımlarda çok yetersiz kalmaktadır. Kooperatifler, küçük sanat erbabı ve esnafların zorunlu gereksinimlerini karşılamaktan uzak kalmakta, buna karşılık plasmanlarının arttırılması talebinde bulunmaktadırlar. Bu artık talebinin bir nedeni de kooperatiflerin kendilerine ayırdıkları payı arttırmak istemeleridir.

Esnaf Kefalet Kooperatiflerinin Halk Bankası'ndan kredi kaynağı sağlaması belli yasalara bağlı değildir. Bu yüzden, hangi bölgelerdeki kooperatiflere ne kadar kredi verileceği siyasi iktidarın ekonomik ve politik tercihlerine bağlı kalmaktadır. Aynı şekilde kooperatiflerin kimlere kredi vereceği de kesin kurallara bağlı olmadığından burada da politik tercihler önemli rol oynamaktadır. Bu yüzden kooperatifler aracılığıyla Halk Bankası'ndan sağlanan krediden çok az sayıda küçük üretici yararlanabilmektedir. Kredi alanların sayısının oldukça yüksek olduğu 1967 yılında kooperatif kredisi alanların sayısı tüm ortakların % 1,63 ünü geçmemiştir[6].

2) **Sanayii Kredileri** : Halk Bankası tarafından, sanayi kredilerinin küçük sanayicilerin ülke ekonomisindeki ağırlıklarının artması yönünde tahsis edildiği öne sürülmektedir. Ancak kredi karşılığında istenen teminatın yüksek olması nedeniyle bu krediden ağırlıkla orta ve büyük ölçekli işletmeler yararlanabilmektedirler.

3) **Fon Kredileri** : Gerek Bakanlık bütçelerinden, gerekse diğer kuruluşlardan sağlanan olanaklar dahilinde kullanılan Fon Kredileri'ndeki gelişmemeler, ilgili Bakanlık bütçelerinde yer alan ödeneklerin Halk Bankası'na tevdi edilmesine bağlı bulunmaktadır. Kredilerin büyük bir bölümü için Halk Bankası sadece aracılık etmektedir. Bu nedenle kredideki artışlar, ya da kredi kullandırma olanakları T. Halk Bankası'nın dışında gelişmektedir.

— Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı

Bakanlığa bağlı Küçük Sanayi Geliştirme Şubesi tarafından küçük sanayii sitesi kuracak kooperatiflere ve belediyelere kredi tahsis edilmektedir. Ayni iş kolunda faaliyet gösteren, maddi imkanları zayıf, daha çok kendi gayret ve maharetleriyle atölyelerini çalıştıran küçük sanayicilerin yerleşme sorunlarını halletmek, bunları bir araya toplamak, meslek dayanışmalarını sağlamak amacıyla ve ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikte modern dükkanlardan oluşan küçük sanayi sitelerinin inşası için genel bütçeden ayrılarak Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı bütçesine konulan tahsisatlarla «Kü-

6 **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması,** DPT-SPD, Cilt 3, s. 24

çük Sanayi Çarşı ve Siteleri Koruma Fonu» adı altında bir fon kurulmuştur. Bu fon 1964 yılında Maliye Bakanlığı bütçesinde 10 milyon TL. ile kurulmuştur. 1968 yılına kadar Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı bütçesine konan meblâlarla sürdürülen fon, bu yıldan itibaren «Geliştirme ve Teşvik Fonları» içerisinde ele alınmıştır. Bu fon 1973'te 284.917.000 TL. erişmiştir.

ÇİZELGE VI

YILLARA GÖRE KREDİ TAHSİSİNİN GELİŞİMİ

Yıllar	Fon Toplamı	Fondan Yıllık Tahsis
1964	10	—
1965	25	4,950
1966	25	8,843
1967	58,755	22,985
1968	60,755	15,554
1969	84,899	26,875
1970	138,517	43,200
1971	194,917	56,350
1972	284,917	82,650

Kaynak : Rıza Çolpan, **Mevduat ve Kredilerin Dağılımı ve Gerice Yörelerin Durumu (1963-1974)**

Tablodan açıkça görüldüğü gibi fondan yıllık tahsis tutarı toplam fona oranla çok küçük kalmaktadır. Bu da küçük sanayicilerin haklarını örgütlü bir şekilde savunmaktan yoksun oluşlarının bir göstergesidir. Varolan örgütler de sınıfsal nitelikleri yüzünden tutarlı bir politika izleyememektedirler.

Ayrıca küçük sanayi siteleri ve kredi yardımı fonundan yararlanabilmenin şartları arasında «sitenin kurulacağı şehir ya da kasabada gelişmiş ya da gelişmeye müsait bir sanayi potansiyeli bulunması» bulunmaktadır. Bu konuda gerekli açıklığın getirilmemiş olması, bu koşulun özellikle büyük sanayiin gelişmesi için gerekli olacak yan sanayilerin desteklenmesi amacıyla konduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Küçük Sanat Kooperatifleri Kredisi :

Ortakların mesleki faaliyetleri için ihtiyaç duydukları ham ve yarı mamul maddelerin temini, gerektiğinde üretilen mamullerin pazarlanması yanında kalitesini yükseltici tesislere sahip olmalarını sağlamak için aynı sanat kolunda çalışan sanatkarların ortak oldukları sınırlı sorumlu küçük sanat koeperatiflerine Genel Bütçe'den ayrılarak Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı büt-

çesine konan tahsisatlardan oluşan fonlardan Bakanlığın talimatı üzerine tesis ve işletme kredisi olarak tahsis edilmekte ve kullandırılmaktadır.

AID (Uluslararası Kalkınma Örgütü) Küçük Sanayi Kredisi :

AID'den sağlanan kaynaktan küçük sanayicilere verilen işletme veya tesis kredileridir. ABD ile Türkiye arasında ekonomik işbirliği konusunda yapılan anlaşma çerçevesinde AID, Maliye Bakanlığı ve Halk Bankası'nca imzalanan proje gereğince sağlanan fonlardan oluşurlar. Bu projenin şu iki maddesi dikkate değerdir.

— Hükümet AID'nin isteği halinde her türlü bilgiyi her zaman verecektir. Ve onun her türlü denetleme hakkını kabul etmiştir. Fonun anlaşmaya aykırı kullanılması halinde derhal ödenmesini kabul eder. Her üç ayda bir, ay içinde konu ile ilgili bir rapor verir.

— Bu fonlarda yapılacak ödemeler ancak anlaşmada belirtilen mal ve hizmetlerin temini için kullanılır ve sosyalist ülkeler için ödeme yapılmaz[7].

Bu maddelerden çok açıkça görüldüğü gibi, AID fonları, küçük sanayiin belirli sektörlerini emperyalizmin çıkarları doğrultusunda geliştirmeye yöneliktir ve bu denetimi sağlamanın aracısı durumundadırlar.

Bağ-Kur :

a) Toplu İşyeri Kredisi; 1975 yılında uygulanmasına başlanmıştır. En az 15 Bağ-Kur sigortalısının kurmuş oldukları kooperatifler krediden yararlanabilmektedir.

b) Toplu Konut Kredisi : Bu uygulama 1975 yılında başlamıştır. Bağ-Kur ile T. Halk Bankası arasında imzalanan protokol gereğince Bağ-Kur'a sigortalı olarak iki tam yıl prim ve kesenekleri ödeyen en az 15 üyeden meydana gelen Sınırlı Sorumlu Yapı Kooperatifleri'ne verilmektedir.

Türk-Alman Fonu Tesis ve İşletme Kredisi :

Türkiye Cumhuriyeti ile Federal Alman Cumhuriyeti arasında, Federal Almanya'da çalışan Türk işçilerinin Türk ekonomisine mesleki bakımdan uyumlarını kolaylaştırmak için 7.12.1972 tarihinde imzalanan anlaşmayla yürürlüğe giren ve T. Halk Bankası sorumluluğunda yürütülen bir kredidir.

7 **Türkiye Halk Bankası ve Mesleki Krediler, s. 46.**

ÇİZELGE VII

FON KREDİLERİNİN YILLARA GÖRE TAHSİS TUTARLARI VE ARTIŞLAR

(Milyon TL.)

Kredi Türü	1974	Artış	1975	Artış	1976	Artış
Küç. San. Sit. Yap. Krd.	500	197	697	311	1.008	1.292
Org. San. Böl. Yap. Krd.	147	9	156	349	505	1.195
Küçük. San. Koope. Krd.	8	4	12	3	15	—1
Küç. San. Mak. İm. Krd.	6	—3	3	—	3	—2
Küçük. San. Krd. (AID).	31	—6	25	—6	19	1
Bağ-Kur Konut Kredi.	—	12	12	195	207	243
Bağ-Kur Top. İşy. Krd.	—	—	—	102	102	68
Türk-Alman Fon Krd.	—	—	—	30	30	10
Türk-Holla. Fon. Krd.	—	—	—	—	—	—
Toplam	**692**	**213**	**905**	**984**	**1.889**	**2.806**

1977 (T)	Artış	1978 (P)
2.300	1.200	3.500
1.700	500	2.200
14	6	20
20	—10	10
1	—	1
450	150	600
170	80	250
40	30	70
—	56	56
4.695	**2.012**	**6.707**

Yıllar	1974-1975	1975-1976	1976-1977	1977-1978
Artış Oranları	30.8	108.7	148.5	42.9

Kaynak : **1978 Yılı Çalışma ve Plasman Programı,** Halk Bankası

Mesleki kredilere yapılan tahsislerin toplam krediler içindeki payının 1977 yılında % 79, 1978 yılında ise % 81 e ulaşacağı sanılmaktadır. Ancak özellikle son yıllardaki uygulamalar ticari kredilerdeki artışın mesleki kredilere oranla daha büyük olduğunu göstermektedir. Bu duruma ticari kredilerin daha kârlı olması yol açmakta ve böylece banka amacını yerine getirmekte yetersiz kalmaktadır. Halen Halk Bankası, mevduatla sağladığı kaynakların çoğunu ticari kredilere tahsis etmektedir. Bu durum III. Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlık çalışmalarında belirtilmiş ve esnaf kredilerinin arttırılması istenmiştir.

ÇİZELGE VIII

TÜRKİYE HALK BANKASI KREDİLERİNİN TİCARİ - MESLEKİ KREDİLER OLARAK AYRIMI (TL)

Yıllar	Mesleki Kredi	Ticari Kredi	Toplam
1959	103,625,643	25,046,231	128,671,874
1960	107,087,666	24,115,811	144,203,479
1961	158,650,702	30,741,077	189,391,779
1962	183,164,606	25,110,260	208,274,866
1963	202,499,759	21,755,216	224,254,475
1964	246,674,763	33,923,450	280,548,213
1965	312,372,261	99,414,588	411,786,849
1966	426,728,331	189,654,979	616,383,310
1967	385,333,691	258,404,177	843,637,688
1968	777,365,074	338,731,997	1,116,097,071
1969	970,802,376	376,978,130	1,347,780,506
1970	1,107,868,396	362,005,774	1,469,880,170
1971	1,457,500,000	450,000,000	1,907,008,000

Kaynk : **Türkiye Halk Bankası**

Mesleki krediler kooperatif ortağı esnaf ve sanatkarlara, kooperatif dışında kalan sanatkar ve küçük sanayici niteliği taşıyan şahıs ve şirketlere kullandırılmaktadır.

Kooperatif ortağı kredi talebini önce kooperatife yapmakta ve durumu kooperatifçe incelenerek, karara bağlanmakta, alınan kararlar ve belgeler şubeye gönderilip orada incelendikten sonra genel müdürlük onayına sunulmaktadır, Görüldüğü gibi kooperatif aracılığı ile kredi almak oldukça uzun işlemler sonucu gerçekleşmekte, ayrıca kooperatifin kefalet ettiği meblağın % 3 ü oranında senelik komisyon alması ve alınan kredinin 1/10'i oranında bir sermaye payının kooperatiflerin bloke hesabına yatırılması yüzünden kooperatif ortağının eline geçen kredi miktarı azalmaktadır. Bu durumda şube olarak kredilendirme daha kolay ve ucuz olmaktadır. Çünkü şube müşterisinden bloke ve komisyon alınması söz konusu değildir. Bu da kooperatif aracılığı olmadan kredi alabilecek durumda olan işletmelerin yararına olmakta ve bankanın kredi sistemi doğrultusunda çalışmamaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye'de küçük esnaf ve sanatkarlara yönelik kredilerin büyük bir kısmını veren ve diğer fonlardan sağlanan kaynakların da küçük sanayie verilmesinden aracı olan Halk Bankası da küçük sanayiin kredi gereksinimini tam anlamıyla karşılamaktan uzak kalmaktadır.

SONUÇ

Türkiye'de kredi mekanizması, emperyalist, kapitalist sistemin denetimi altındadır. Bu açıdan, küçük sanayie yönelik kredilendirme politikası, küçük sanayiin bir yandan tasfiye olurken, diğer yandan da sistemin tampon mekanizması olarak korunması şeklinde gelişen sürece uygundur. Ancak, bu tasfiye olma - korunma ikilemiyle açıklanamayacak bazı durumlar da söz konusudur. Kredilendirme faaliyetlerinin kesin yasalarla sınırlandırılmamış olması ve mevcut yasaların da sırasında uygulanmaması siyasi iktidarların zaman zaman kısa dönemli çıkarları uğruna küçük sanayicilere vaadlerde bulunmalarına ve bu vaadleri bir ölçüde gerçekleştirmelerine olanak sağlamaktadır.

Küçük sanayiciler, iktidar bloku içinde yer almamakla birlikte, zaman zaman yerel yönetimlerde siyasal etkinlik göstermektedirler. Ancak zaten yetersiz olan örgütlenmelerinin sınıfsal bir temele dayanmayışı yüzünden genellikle çıkarlarını savunmakta güçsüz kalmaktadırlar.

Küçük sanayicilerin, tasfiye olma süreçleri göz önünde bulundurulursa, varolan sistemle ve özellikle bazı sektörlerde tekelci sermaye ile belli bir sınıfsal çelişkileri vardır. Bunun yanısıra, mülk sahibi olmalarından dolayı siyasal düzeyde anti-komünist ideoloji ile şartlandırılma potansiyelini taşımaktadırlar. Bu iki olgunun bileşkesi sonucunda, genelde küçük üreticilerin faşizmin kitle tabanını oluşturmaları söz konusudur. Bu durumda devrimcilerin görevi, küçük üreticilerin sistemin tümüyle olan çelişkileri temelinde onları, halkın devrimci mücadelesine yönlendirmektir.

Tartışma

Ünal **NALBANTOĞLU**: Benim özellikle Deniz Hanım'ın tebliğinden son derece esinlendiğim bir nokta var : Kendisinin eğer elinde veri var ise, bazı noktaları açım'amasını rica edeceğim.

Birincisi, bıçakçılardan bahsetti, Bursa'da bazı tüccar sermayesi, bıçakçılara sipariş sistemi, yani «Verlag» ya da «putting-out» denilen sistem üzerine sipariş vermekte ve onları örgütlemektedir. Bu tüccar sermayesi ile - ki, Bursa, Osmanlı tarihçilerinin yakın zamanlardaki sentetik çalışmaları için bir laboratuvar oluşturmuştur - 16 - 17. yüzyılda çözülmeye giden pre-kapitalist sistem içindeki tüccar sermayesinin artizanlarla olan ilişkisine benzer bir ilişki. Şu farkla ki, bugün işleyen tüccar sermayesinin, (yani bıçakçıları örgütleyen, muhtemelen onlara kredi veren, onların mallarını pazara süren tüccar sermayesinin) dünya kapitalist sistemi bağlamında bulunan Türkiye'deki konumu nedir, hiyerarşideki konumu nedir? Yani bunlar bu hiyeraraşi içinde, mütevazi bir tüccar sermayesi midir, onu bir öğrenmek istiyorum. Şüphesiz ki, bu tüccar sermayesi ile çözülen bir pre-kapitalist sistemdeki tüccar sermayesi arasında niteliksel bir fark da vardır; her şeyden önce, bugünkü Türkiye'de ne kadar çarpık olduğu, hacminin batıdakine kıyasla ne kadar dar olduğu söylenilirse söylenilsin, bir iç pazar oluşmuştur.

İkinci mesele şu : Bugünkü modern küçük üretici, örneğin Bursa'daki bıçakçının «lejitimasyonu» nedir? Çünkü artizanlar, eğer ideal bir tip düşünecek olursak pre-kapitalist bir sistemde özellikle dini öğeleri kendi sınıfsal konumuna, kendi sınıfsal çıkarına uygun bir yorumla (Fütüvvet, ahîlik gibi) identitesini sağlayan bir meşrulaştırma mekanizması olarak kullanmaktadır. Ama genellikle biliyoruz ki, iç pazarın oluştuğu bir sistemde, yani prekapitalist ilişkilerin çözüldüğü bir sistemde, aynı zamanda dinin lejitimasyon fonksiyonu işlevi ortadan giderek kalkıyor. Eğer ben yanlış anlamadıysam, bugünkü küçük üreticilerin genellikle heterojen bir nitelik arzettiğini söyledi. Bu konuda biraz daha ayrıntıya acaba inebilir mi?

Üçüncü soru da, kısa kesiyorum, tüccar sermayesine bağlılık sadece bıçakcılarda görülen bir ilişki sistemi midir? Yoksa, başka artizanal üretimden arta kalmış iş kollarında veya yeni iş kollarında benzer bir «Verlag» sistemi, «putting-out» sistem görülüyor mu? Sosyal psikolojinin kategorilerini çok az tarihte kullandık bugüne değin. Eğer koluyla diyetini veren artizanın romantik imajını bir kenara atacak olursa, ciddi olarak bir Muzaffer Şerif'in ve diğer sosyal psikologların bulguları bugüne değin tarihe, özellikle sınıf ilişkileri tarihine uygulanmadı; hele Osmanlı İmparatorluğu için hiç. Bunu görmek açısından, yani sırf öğrenmek amacıyla Deniz arkadaşımdan bu identite meselesini, bu küçük üreticilerdeki identite meselesini biraz daha açıklamasını, biraz daha bizi aydınlatmasını rica edeceğim. Teşekkürler.

Emre KONGAR : Efendim ben üç noktayı belirtmek istiyorum kısaca. Bir tanesi, hem Bahattin'in, Deniz'in tebliğ'erinde ortaya çıkan bir ideoloji meselesi. Küçük esnaf, küçük üretici, küçük burjuvanın ideolojisini belirleyicl öğeler nelerdir? Önce bir noktayı belirteyim, burada bu üç terim, yani küçük üretici, küçük esnaf ve zenaatkar ve küçük burjuva sürekli kullanıldı, birbirlerinin yerine kullanıldı. Tabii belirtmeye gerek yok, bunların aralarında bazen nüansı da aşan önemli farklar olduğunu. Benim üzerinde durmak istediğim grup, her üçünü de kapsayabilir, yani hem küçük üretici denen terimi de kapsayabilir, küçük burjuva denen bu beyaz yakalı kesimi de ve esnaf ve zenaatkarı da. Şimdi bu ideolojik belirlemede şu öğeyi belirlemek istiyorum; gelecöğe ilişkin beklentiler çok önemli bir yer işgal ediyor, insanların ideolojisinin belirlenmesinde. Bunu çıktık bir ara Deniz ile konuştuk. Deniz'in modelinde, o aradaki belirleyici mekanizmalar modelinde, beklentiler almış, ama vakti olmadığı için burada söylememiş, onu belirtmemi istedi. Yani bu beklentiler çok basit beklentiler. Maaşı ne olacak, ileride ne nasıl bir iş sahibi olmayı düşünüyor, geliri ne olacak? Yahut küçük üretici ise, çocuğuna nasıl bir eğitim sağlayabilecek, mülk sahibi olabilecek mi gibi. Yani yaşamdan çok basit biçimde bekledikleri. Bu yetmiyor yalnız, ideolojisini belirlemek için. Bu beklentilerin gerçekçiliği çok önemli oluyor. Yani bek-

lentilere sahip olduktan sonra, bu beklentileri gerçekleştirmenin olasılığının yüksekliği, ya da düşüklüğü, bu beklentilere sahip olan küçük üreticinin bir ideolojiye bağlanmasına yol açıyor. Şimdi bu ikisi de buraya kadar soyut laflar. Ben bunları somuta indirgemek ve günümüze getirmek istiyorum. Burada hepimizin bildiği bir şey var; bu grupların beklentileri son derece yüksek. Bütün ülkede ve özellikle bu küçük üretici, küçük esnaf, küçük burjuva dediğimiz kesimde çok büyük beklentiler var. İşte tüketim toplumu koşullandırmaları belli. Bunların gerçekleşme olasılıkları ise, zannedildiği kadar yüksek değil. Zannedildiği kadar yüksek değil, hatta bilinen bir biçimde de oldukça da düşük. Yani artık bu beklentilerin pek gerçekçi olmadığı biliniyor.

Şimdi burada devletin rolü ortaya çıkıyor. Devlet de demiyelim de, soyut anlamda kullanmıyorum çünkü, devleti ele geçirmenin rolü ortaya çıkıyor. Eğer bu çerçeve içerisinde, yani bu yüksek beklentilerde bunların düşük gerçekleştirme olasılıkları içerisinde siz, bir siyasal parti veya bir ideolojik grup olarak devletin olanaklarına el koyabilirseniz, ya da bir kısmına el koyabilirseniz, kendinizden yana bir grup yaratmada ve bu grubu sıcak eylem içinde kullanmakta fevkalâde başarılı oluyorsunuz. Çünkü ortam orada; yüksek beklentiler ve bunların gerçekleştirme olasılıklarının son derece düşük oluşu (ikinci noktam zaten onunla ilgilidir), insanların güdümlenmesinde çok etkili oluyor. Örneğin, MHP'nin ve MSP'nin güçlenmeleri ve 300.000 den 900 000'e, % 300 oy patlamasının altında yatan olay bu. Aslında, çok basit bazı maddi yaşam beklentilerinin (ki bu kaçınılmaz bir şey, bütün Türkiye'de var), gerçekleştirilme olasılıkları düşük olduğu için, insana çeşitli fırsatların bir ideolojik paket içinde verilmesi, bu ideolojik paketin tümüyle kabul edilmesine yol açıyor. Yani bu beklentilerin gerçekleştirme olanağını, olasılığını yükselttiği için, insanın ideolojik paketi tümüyle alması ve ondan sonra parmağı tetikte veya çeşitli biçimlerde sıcak eyleme gitmesi, olayların altındaki temel eğilim. Bu, sanıyorum fevkalâde önemli, yani ideolojinin hem geleceğe dönük bir biçimde bir beklentiler açısından değerlendirilmesi, hem de devlet aygıtını ele geçirme veya devlet aygıtlarını ele geçirenlerin bunu, bu ideolojik belirleyicilikte kullanmaları. Böylece Bahattin Akşit'in, ideoloji kendi başına sınıflar açısından bir belirleyici olabilir dediği bir yanıt vardı: O, tabiî, teorik olarak çok güçsüz bir yanıttı ama pratikte Türkiye'de son derece güçlü bir yanıt. Yani bugün Türkiye'de ideoloji paketleri, maddi koşullar, ekonomik koşullar kadar belirleyici roller oynuyorlar, birinci nokta bu idi.

Çok kısa iki nokta daha söyleyeceğim. İkinci nokta (bu arada Sevil Atauz Hanım'ı burada görüyorum); biz Altındağ'da bir araştırma yapmıştık. Bu araştırmada dikey hareketlilik aradık. Altındağ'ı seçmemizin sebebi, biliyorsunuz en eski gecekondu bölgesidir Altındağ, Ankara'da. Buraya gelenler,

başka gecekondu bölgelerinden buraya gelmişlerdir veya uzun yıllar, 40 yıl yahut orada doğmuş olanlar vardır. Baktık buradaki dikey harekete. Yani bir adam düz işçilikten kalifiye işçiliğe, kalifiye işçilikten esnaflığa, ki kullandığımız kategoriler de bunlardı, işte küçük esnaflıktan büyük esnaflığa, oradan ticarete veya memuriyete atlamış mı diye. Şimdi rakam yanımda değil, fakat istatistiksel olarak anlamsız bir rakımdı, çıkan hareketlilik rakamı. Yani yok. Fiilen o hani sırtında 18 saat pamuk balyası taşıyarak, ondan sonra banka kuran adam yok, Ankara'da yok, Altındağ'da yok. Belki de var, biz bulamadık, beceriksizliğimizden ama bizim bulgularımız bunun olmadığı gösteriyor. Bunu söylemenin nedeni; o birinciyi kanıtlıyorum, yani o açık toplum, serbest toplum, son derece toplumsal hareketliliği olan toplum şarkılarıyla beslenen ideolojik beklentilerin yüksekliği aslında büyük bir düş kırıklığı, büyük bir yabancılaşma getiriyor.

Üçüncü bir nokta; bir soru : Bilmiyorum Bahattin mi cevap verir, Deniz mi? Bu mimar ve mühendisler, küçük burjuva gibi adamlar. Bunlarda iki şey görüyoruz; birincisi, MSP bunlarda büyük bir taban buldu, hem de daha su yüzüne çıkmamışken, yani Adalet Partisi'nin içindeyken siyasal parti olarak. Bir de, bunların ideolojik bakımdan son derece bilinçli olduklarını, hatta yani sınıf bilinci de demeyeceğim, çünkü kendi sınıflarının bilincinde değil, işçi sınıfının bilincine sahip olduklarını görüyoruz. Bunu nasıl açıklıyorlar acaba? Böyle bir soru, teşekkür ederim.

A. S. AKAT : Benim çok küçük iki sorum var. Birincisi belki eleştiri olarak da kabul edilebilir. Özellikle Bahattin'in söyledikleri ile ilgili, ama Deniz için de geçerli. Daha sanki ideoloji kavramını iktisadi menfaat ile eş kabul ediyoruz gibi geldi. Daha önce, ideoloji tanımını verirken sanki Emre de aynı şeyi yaptı. İktisadi çıkarları farklı olan insanların otomatikman ideolojileri de farklı olur varsayımı bence yanlış. İdeolojiyi dar anlamda iktisadi çıkar ile tanımlamağa hakkımız olmadığını düşünüyorum. Benim bildiğim kadarıyla, maddeci açıdan ideolojinin tanımı hiç bir zaman böyle değildir. Ünlü tarihçi Vilar'dan bir örnek vermek istiyorum. Yanılmıyorsam 15. yüzyılda, Amerikaya altın talanına gidecek bir seferin düzenlenmesi için pek te hevesli davranmayan şehrin tüccarları, kısa süre sonra Kudüs'ün müslümanlardan geri alınması için açılan bir Haçlı seferine büyük paralar verirler. Bu davranışı tüccarların çıkarları ile açıklayamayacağımız, ancak ve ancak tarım toplumlarında dinin bir ideoloji olarak özgün yerini bularak anlayabileceğimiz çok açıktır. Nitekim, toplumda iktisadi çıkarları birbirinden çok farklı 30, 40 belki daha fazla zümre ya da sınıf bulabilirsiniz ama aynı sayıda ideolojiyi boş yere ararız. Kapitalist toplumda, çıkarlarındaki zıtlıklara rağmen, ithalatçısıyla, ihracatçısıyla, sanayicisiyle, bankacısıyla, serbest meslek erbabı ile burjuvaji liberal ideoloji çevresinde toplanırken, başta işçi sınıfı olmak üzere başka kesimlerin de (ister sosyal demokrat

ister sosyalist ve ister komünist) toplumcu bir ideolojiyi oluşturduklarını görüyoruz.

İkinci sorum Deniz'le ilgili. Bu kalıcılık konusunun fiilen ne ölçüde önemli olduğu konusunda şüphelerim var. Küçük üreticilerin güvencesi açısından çok daha önemli olan o kesime giriş kolaylığı oluyor. Bir kesime giriş kolaylaştıkça, gelirin düşmesi tehlikesi de artacaktır. Ayrıca, Türkiye gibi, bir yandan nakdi talebin hızla yapısı değişen ve yılda % 7 büyüyen bir ekonomide her mala ve hizmete olan talep hızla artıyor demektir. Ne kadar bıçak fabrikası kurulursa kurulsun, üretim kapasitesi daima talebin çok altında olduğu için, Bursa'daki bıçakçılar, etkinlikteki büyük farklara rağmen yaşayabilecekler demektir. Ayrıca, sınıf bilinci kavramında da, öznel olaylardan çok yabancılaşma gibi, Mübeccel Hanım biliyorum benimle hemfikir değil ama maalesef kendisi burada yok, daha nesnel süreçlere bakmak belki de daha yararlı olabilir. Teşekkür ederim.

Bahattin AKŞİT: Emre Kongar, «küçük üretim», «esnaf-zanaatkar» ve «küçük burjuvazi» gibi kavramların karıştırıldığını, bunların ne anlama geldiğinin açık olmadığını söyledi. Doğrudur. Gerçekten bu kavramlar karıştırılıyor Türkiye'de. Ben küçük burjuvazi kavramını genel olarak alıyorum ve önce kırsal küçük burjuvazi ve kentsel küçük burjuvazi olarak ikiye ayırıyorum. Sonra kentsel küçük burjuvaziyi iki ana bölüme ayırıyorum. Birisi, beyaz yakalılar dediğimiz, bürokrasideki, resmi ve özel örgütlerdeki maaşlı memurlar. Ötekisi, küçük sermaye sahipleri veya küçük mülklüler. Küçük sermaye sahipleri de ayrıca alt bölümlere ayrılıyorlar; sanayideki küçük üreticiler, küçük büro sahipleri, hizmetlerdeki küçük üreticiler, ticaretteki küçük dağıtıcılar, küçük ulaştırmacılar vb. Böyle bir genelden özgüle veya soyuttan somuta ele alışın kavram karışıklığını önleyeceği kanısındayım.

İkinci olarak bildirimde olan fakat sunarken eksik bıraktığım bir noktadan sözedeceğim. Küçük burjuvazinin tarihte hangi ideolojik konumlara girdiği önemli bir sorun. Onyedinci yüzyılda, İngiltere'de «düzlemecilik» ideolojisini benimsedi küçük burjuvazi. On dokuzuncu yüzyılda, Fransa'da «Jakobenizm» ideolojisini. Yirminci yüzyılda, Türkiye'de, Kurtuluş Savaşında ve sonrasında «Kemalizm» ideolojisini benimsedi. Sovyetler'de ve Çin'de ise işçi sınıfı ile birlikte oldu. Bu örnekleri verirken bunların dışında olan önemli bir örneği unuttum. O da TİB'in biildirisinin sonunda vurgulandı. Yirminci yüzyılda İtalya'da ve Almanya'da küçük burjuvazinin hem beyaz yakalılar hem de küçük mülklüler kesimi tekelci burjuvazi ile birlikte faşist hareketi ve faşist devleti oluşturdu. Bu hiç gözden ırak tutulmamalı. Ama öbür örnekler de gözden ırak tutulmamalı.

Üçüncü olarak Asaf Savaş Akat'ın değindiği bir noktayı ele alacağım. Ben bildirimde, ideolojiyi ekonomik çıkarla birebirlik bir «tekabüliyet» ilişi-

kisi içinde ele almadım. İdeolojinin ekonomik çıkara indirgenmesi veya ekonomik çıkarın ideolojiye yansıması biçimindeki ele alışın eksik veya hatta hatalı olduğu kanısındayım. Fakat öte yandan da, ekonomik, sınıfsal ve toplumsal konumun belirli ideolojik yönsemeler temelini oluşturduğunu ve bu temel çerçeve içinde değişik ideolojilerin benimsendiğini düşünüyorum. Bu, ideolojinin belirli bir göreli bağımsızlığının varlığını ve fakat ekonomik ve sınıfsal temelin belirleyici olduğunu kabul etmek demektir. Aynı sınıf, değişik tarihsel ve toplumsal konumlarda değişik ideolojileri benimseyebilir. Bu küçük burjuvazi için daha da böyledir. Küçük burjuvazinin ekonomik çıkarları şudur, onun ideolojik yansıması budur diyemeyiz gerçekten. Küçük burjuvazi bir bütün olarak veya önemli bir bölümü ile bazen işçi sınıfının yanında yer alıyor, bazen de karşısında.

Mimar ve mühendislerin bir kısmının işçi sınıfı ideolojisini başka bir kısmının da örneğin MSP ideolojisini benimsemelerini ele alalım. Emre Kongar değinmişti bu konuya. Aşağı yukarı aynı ekonomik ve toplumsal konumda olan bir grubun iki ayrı ideolojiyi benimseyebilmesi ideolojinin ve siyasal örgütlenmenin göreli bağımsız etkinliğini vurguluyor.

MSP, kentsel küçük burjuvazinin özellikle esnaf ve zanaatkar kesiminde ortaya çıkmış olan ideolojicilik veya dincilik eğilimi çerçevesi içinde gelişmiş bir parti. Fakat orada duramıyor. Toplumumuz öylesine hızlı gelişiyor ki MSP «ağır sanayii» diyor. Dün Mübeccel Kıray anlatıyordu. 1940'larda «ağır sanayii» demek veya «fabrika» demek işçi sınıfı demekti. İşçi sınıfı demek işçi sınıfı ideolojisi çerçevesi içinde bir «ihtilâl» demekti. 1970'lerde hem MSP ve hem de MHP «fabrikalar kuran fabrikalardan» söz ediyorlar. Fabrikalardan ve ağır sanayiden söz etmek esnaf ve zanaatkarlara ters düşmek anlamına gelmiyor. Tam tersine onlara düşümsü bir şeyler veriyor ve fakat aynı zamanda tekelci burjuvazinin somut taleplerini dile getirmek demek oluyor.

Emre Kongar «ideolojik paket» kavramını getirdi. Bu kavramı kullanarak MSP ve esnaf - zanaatkarlar ile ilgili şu düşünce ve bulguları dile getirmek istiyorum. Bildiğiniz gibi İmam - Hatip okulları MSP'nin genişletmek, yaygınlaştırmak istediği bir eğitim sisteminin kurumları. Her ilde ve ilçede bir İmam - Hatip okulu. Bu okullarda dinsel bir ideolojik paketin öğrencilere verilmesini amaçlıyor. Klasik liselerde verilen lâik ve sol pakete karşılık dinsel ve sağ paket. Fakat ilginç bir gelişme oluyor bu okullarda. Yaptığımız bir araştırma, İmam - Hatip okullarında verilen ideolojik paketin MSP paketi olmaktan çıkıp, MHP paketi olmağa doğru gittiğini ortaya çıkardı. MSP, toplumumuzda var olan ideolojik yönsemeleri ve özellikle esnaf ve zanaatkarların ideolojik yönsemelerini dile getiren ve yüzde sekizlik gibi belirli bir oyu olan bir parti. Bu parti bu oy tabanının ne kadar kalıcı bir şe-

kilde savunabilecek? Yoksa, İmam - Hatip okullarındaki paket değişikliği gibi burada da MHP'ye oy kaptırması olacak mı? Önemli ve güncel bir soru.

Deniz KANDİYOTİ: Ben önce cevaplayamayacaklarıma, yani katıldığım için veya başka nedenlerden değinemeyeceklerimi kısaca belirtip geçeceğim.

Emre Kongar'ın beklenti düzeyinin önemi hakkında söylediklerine katılıyorum. Ünal Nalbantoğlu'nun istediği ise beş dakika gibi kısa bir zamanda getiremeyeceğim. Dolayısıyla bana doğrudan doğruya yönelen bir soruya, yani kalıcılığın önemli olup olmaması, talep artışından ötürü kalıcılık etkeninin önem kaybetmesi ve esas sorunun mesleğe giriş kolaylığı olması konularına değineceğim. Kuşkusuz mesleği giriş kolaylığı çok önemli bir husus. Korporatif kısıtlamalar kalkınma küçük üretim ünitelerinde hızlı ve denetimsiz bir artış (profilerasyon) söz konusu olabiliyor. Bunun iyi bir örneğini İstanbul'daki kadın berberlerinde görmek mümkün. Mahalle başına düşen kadın berberi adedi hiç bir şehircilik kuralına uymayan boyutlara ulaşmıştı. Şimdi ise bu süreç yer yer tersine dönmeye başlamış, birçok dükkan kapanmak zorunda kalmıştır. Küçük üreticinin güvence sorununu ele alırken iki konuyu birbirinden ayırmak gerekir; birincisi belirli iş kollarının, iş kolu olarak, bir satıcı pazarı içinde alınmasından ötürü tutunmaya devam etmesi, ikinci ise üretim birimi düzeyindeki kalıcılık veya devir (turnover) meselesi. Ben kalıcılık endişesinden ve küçük üreticinin güvence azlığından sözederken birçok küçük üreticinin içinde bulunduğu yoğun rekabet ortamına ve zor kredi koşullarına değiniyordum. Yoksa, küçük üreticinin bağlı bulunduğu işkolunun işkolu olarak pazar içindeki yerini yitirmesinden bahsetmiyorum. İşkolunun genel görünümü kuşkusuz pazarla nasıl bütünleştiği ile belirlenecektir. Örneği, otomotiv sanayi geliştikçe birçok ilgili yan küçük işletmenin ortaya çıkaracağı açıktır ve bu işkolunun talep düşüşünden bir kenara itilmesi sözkonusu değildir. Ancak, küçük üretim ünitesi düzeyine indiğimiz zaman küçük üretici açısından ne gibi güvence mekanizmalarının işin içine girdiği, ne gibi çalışma koşulları olduğu bir sorun olarak ortaya çıkabiliyor. Yani bir işkolunun gelişmesi ile bir işletmenin konumunu birbiriyle karıştırmak gerekir. Daha mikro düzeyde doğru bilgiler edinebilmek için küçük üretim ünitelerinin devir hızına, açılan - kapanan işyerleri oranına (turnover) ve işkolu içindeki hareketliliğe bakmak gerekir. Böylece işkolunun genel görünümünden bireye ve işletme birimine inerken daha hassas ölçüler geliştirilmiş olur. İşkolu kalıcılığı ile işletme düzeyinde kalıcılık arasındaki farkı en iyi bir şekilde aydınlatan örnek konfeksiyon veya hazır giyim sahasıdır. Batıda da görülmektedir ki sanayide ne kadar birikim olursa olsun, konfeksiyonda, özellikle giyim - kuşamın belirli kollarında, küçük üniteler kalıyor ve belirli bir büyüklüğün altında kalıyor. Ne var ki konfeksiyon kalıcı bir küçük işletme ögesi olmamasına karşılık en kıran kırana re-

kabetin olduğu küçük üretim koludur. Dolayısıyla, ünite düzeyine indiğimizde konfeksiyona olan genel talep görünümünün ardında küçük üreticinin içinde bulunduğu ve algıladığı güvence/güvencesizlik durumunu anlamak için daha hassas olmak gerekir. Bu yaklaşım o iş kolunun makro düzeyde içinde bulunduğu konumu yadsımak anlamına gelmez. Şöyle ki, pazar şartlarına uyabilmiş, gelişme ve genişleme aşamasında olan ve dolayısıyla yaşama potansiyeli daha yüksek olan bir işkolunun daha güvenceli küçük işletmelere yol açması doğaldır. Ancak, işkolunun genel durumu ve genel talep eğilimleri küçük üreticinin güvence meselesini anlamaya yeterli değildir.

İktisadi verilerden psiko-sosyal alana inerken bir analitik düzey atlaması söz konusu olduğundan bu bağlantıyı kuracak kavramlara gerek vardır. Denilebilir ki, güvence sorunu bu kadar ayrıntılı bir biçimde anlamaya gerek var mı? Kanımca var, zira küçük üreticide konum ve konum bilincinin karşılıklı ilişkileri öylesine karmaşık bir haldedir bu ilişkiyi anlamaya yarayacak ayrıntılı kavramlara ihtiyaç vardır.

Sanayide Küçük Üretim Birimlerinin Yapısı ve Değişim Örüntüleri Üzerine Bir Örnek

Sezgin TÜZÜN*

Sanayi üretim birimleri; «işçi sayısı», «yatırılan sermaye miktarı», «kullanılan inorganik enerji» nicel ölçümlerine dayalı olarak «küçük-orta-büyük» sanayi kavramlaştırması ile düşünülüyor çoğu kez. Sanayi üretim birimlerinin bir başka ele alınış biçimi de, nitel farklılıklara dayalı karşılaştırmalarla olmaktadır. Örneğin; «modern» ve «geleneksel», «organize» ve «organize olmayan», «formel» ve «formal olmayan», «merkezi ya da temel» ve «marjinal», «kapitalist» ve «kapitalist olmayan ya da pre-kapitalist» gibi. Sanayi üretim örgütleşmesindeki üretim birimlerinin, nitel farklılıklara dayalı ele alınış biçimi işlevsel olmayan boyutları içerirken, nicel ölçümlere dayalı sınıflama da, nitel boyutları gözden kaçıran bir yaklaşım görünümündedir. Sanayi üretim birimlerini «fabrika» ve «fabrika olmayan» kavramlaştırması ile ele alan Bademli'nin[1] yaklaşımı, sanayi üretim örgütleş-

* Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fak., Sosyal Çalışma Bölümü Öğretim Görevlisi.

1 R.R. Bademli **«Distorted and Lower Forms of Capitalist Industrial Production in Underdeveloped Countries : Contemporary Artisan Shops and Workshops in Eskişehir and Gaziantep, Turkey»** adlı doktora tezinde karşılaştırmalı ele alış ve «fabrika-fabrika olmayan» kavramlaştırması üzerinde ayrıntılarıyla durmaktadır.

mesinde üretim birimlerinin nicel ve nitel farklılıklarını içerir bir yaklaşım olarak görünmektedir. Ancak biz bu bildiride karşılaştırmalara girmeyeceğimiz için, nicel ve nitel ölçümlere dayalı sanayi üretim birimleri farklılaşmasına da değinmeyeceğiz.

Bu bildiride, sanayi küçük üretim birimlerinin - araştırmamız kapsamına giren -, Eskişehir'de 1976 yılında alandan anket yoluyla derlenen verilerin[2] bazı yan dağılım tablolarına dayalı olarak betimlemesini yapmaya çalışacağız. Bu betimlemede; sanayi küçük üretim birimlerinin yapısı, «üretim ve üretim tasarımları», «üretimin fiziki teknolojisi», «örgüt ve yönetimin toplumsal teknolojisi» açılarından, ayrıntılara girmeden ortaya konmaya çalışılacaktır.

Araştırmada birim tanımı; «Esnaf ve Küçük Sanatkarlar Dernekleri»ne üye olan, üretim ve onarım çalışmalarında inorganik çevirici güce dayalı bir teknoloji kullanan sanayi küçük üretim birimleri olarak yapılmıştır. Eskişehir'deki 33 «Esnaf ve Küçük Sanatkar» derneği üyeleri bu ölçütlere dayalı olarak incelendiğinde, «Tornacılar ve Oto Tamirciler», «Dökümcüler», «Demirciler», «Marangozlar» dernekleri, heterojen yapılarına karşın yine de bu özellikleri en çok yansıtan üyeleri içermektedir. 1396 üretim biriminden % 95 güven aralığında .05 örneklem hatası ile belirlenen örneklem evreni 302 olarak saptanmış, ve birimler sistematik raslantılı örneklem tekniği ile seçilmiştir. Ağırlık katsayısı 4,6225'dir. Veriler, üretim birimlerinin sahip ve yöneticilerinden anket yoluyla derlenmiştir. Ancak 301 üretim biriminde anket uygulaması gerçekleştirilirken, 1 üretim biriminin sahip ve yöneticisinden yanıt alınamamıştır. Ayrıca araştırma birimi tanımında belirtilen inorganik çevirici güce dayalı teknoloji kullanma ölçütü dışında kalan 17 üretim birimi (% 5,65) araştırmanın kapsamına girmiştir[3].

BAZI YAPISAL ÖZELLİKLER

Araştırmamız kapsamına giren sanayi küçük üretim birimlerinin inorganik çevirici güce dayalı üretim/onarım teknolojilerine göre dağılımı, 10 B.G.'nün altında (% 68,77) bir yığılma vermektedir. Sanayi küçük üretim birimlerinin ancak dörtte biri (% 24,58) 11 ve üstü B.G.'nde inorganik çe-

2 Bu veriler Milli Prodüktivite Merkezi'nde tarafımdan yürütülen bir araştırmanın ham verileridir ve doktora tezimde kullanılmak üzere MPM'den izinle alınmıştır.

3 Yalnızca yan dağılım tablolarına dayalı olarak çözümleme yapma durumunda olduğumuz için, bu üretim birimlerine ilişkin dağılımlar verilerimize yansıyacaktır.

virici güç kullanan teknolojiye sahip olduğunu açıklarken, bu soruya yanıt vermeyenlerin (% 6,65) büyük bir kısımı da -gözlemlerimize göre-, bu ikinci grup içerisinde yer almaktadır.

Sanayi küçük üretim birimlerinde ortalama işçi sayısı 3,06 olarak bulunmuş, bu ortalamaya sahip ve yöneticilerde katıldığında ortalama çalışan sayısı 4,41'e yükselmiştir. Ancak burada belirtilmesi gereken nokta, alan çalışmasının Haziran ayında yapılması nedeniyle mevsimlik üretim özelliği taşıyan bazı üretim dalları açısından ortalama işçi sayısının olduğundan daha düşük görüldüğüdür. Kaldı ki, sigorta-vergi gibi nedenlerle işçi sayısının gerçeğin altında söylenmesi, yadsınmaması gereken bir olgudur. Sanayi küçük üretim birimlerinde sahip ve yöneticilerin ortalama üretim/onarımda çalışanların hesaplanmasında gözönüne alınması, bu birimlerin nitelikleri açısından önemlidir. Çünkü bu üretim birimlerinde yalnızca yönetimle uğraşan sahip ve yöneticilerin sayısı 15, o işletmede çalışmayan ortakların sayısı ise 4'tür. Ayrıca bu 19 kişi, üretim/onarımda çalışanların ortalama hesaplarında gözönüne alınmamıştır.

Eskişehir'de araştırma kapsamına giren sanayi küçük üretim birimlerinin, öncelik sırasına göre yöneldiği pazarlar aşağıdaki tabloda görülmektedir.

	1. Pazar		2. Pazar		3. Pazar	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Bölge İçi	259	86,05	20	14,49	15	19,74
Bölge Dışı	40	13,29	118	85,51	61	80,26
Cevapsız	2	0,66	—	—	—	—
	301	**100,00**	**138**	**100,00**	**76**	**100,00**

Tabloda «Bölge içi» olarak belirtilen alan Eskişehir ve kazalarını, «Bölge dışı» olarak belirtilen alan ise Eskişehir ve kazaları dışında kalan tüm Türkiye'yi içine almaktadır. Üretimlerini bölge dışı alanlara pazarlayanlar, öncelik sırası gözönüne alınmadığında, 219 sanayi küçük üretim biriminin Eskişehir dışına pazar olarak yöneldiği yanıltıcı olgusu ortaya çıkmaktadır. Oysa, ikincil ve üçüncül pazarlar yinelenmeyi içerdiği için sayıyı kabartmakta ve sanayi küçük üretim birimlerinin il alanı ile sınırlı dar bir pazara yönelme olgusunu gözden kaçırmaktadır. Çünkü birincil önem taşıyan pazar, bu üretim birimleri için üretim hacmini de belirlemektedir. Pazar olarak il sınırları dışına açılımı yukarıdaki tabloda sergileyen 40 sanayi küçük üretim birimi vardır. Bu üretim birimlerinin de yarısı, ikinci pazar olarak Eskişehir il sınırları içerisine dönmektedir.

Araştırmamız kapsamına giren üretim birimlerinden ihale ile iş alanlarla (% 10,30), tali müteahhitlik yapanlar (% 13,95) toplam içerisinde kü-

çük bir kesimi oluşturmaktadırlar. Burada gözden kaçırılmaması gereken nokta, ihale ile iş alanlarla tali müteahhitlik yapan sanayi küçük üretim birimlerinin aynı birimler olabileceğidir. Bu durumda, Eskişehir il sınırları içerisindeki ve çok düşük bir oranla il sınırları dışındaki esnek pazarın, söz konusu üretim birimlerinin büyük bir kesiminin (% 80 ve hatta % 85'inin) pazarın gereksinimine bağlı olarak üretim hacimlerinin belirlendiği ortaya çıkmaktadır. Bu esnek pazar aynı zamanda «fabrika» üretiminin de pazarı olmak durumundadır.

Sanayi küçük üretim birimleri, göreli olarak üretim konularını değiştirme kolaylığına sahiptirler. Bu olguya dayalı olarak pazarın daralması ya da yeni pazarların açılması durumunda üretim birimleri, üretim konularını değiştirerek pazara uyum sağlamakta ve giderek sürekliliklerini sağlamak için yeni koşullar yaratmaktadırlar. Araştırmamızın kapsamına giren birimlerden bir kısmı (% 10,63) kuruluşlarındaki üretim konusunu değiştirmiştir. Ayni biçimde, araştırmanın yapıldığı dönemde üretim konusunu değiştirmeyi düşünen (% 23,26) üretim birimlerinin sayısı azımsanmayacak bir oranı oluşturmaktadır. Üretim konusunu değiştirmek, yalnızca üretim biriminin sürekliliğini sağlama girişimi olarak algılanmamalıdır. Çünkü bu olgu aynı zamanda (sürekliliği sağlama konusundaki bir boyutu yansıtıyor da olsa), büyüme için bir atılım anlamını da kazanmaktadır.

Büyüme, sanayi küçük üretim birimlerinin sürekliliğini sağlayan bir yansımayı verir. Araştırmamızda üretim birimlerini büyütmeyi düşünmeyenlerin (% 39,54) ortaya koyduğu nedenler, parasal olanaksızlıklar (% 42,87), yönetim ve işçi sorunlarının ortaya çıkacağı (% 36,97) ya da işyerini kapatacağı gerekçelerine (% 14,26) dayalı olarak ortaya konmuştur. Ortaklık yoluyla büyüme önerisine «hayır» (% 50,50) diyenler ise; ağırlıkla yönetim sorunlarının doğacağını (% 73,68) ve bu nedenle ortaklığa karşı olduklarını belirtmişlerdir.

Yönetimde düşük düzeyli uzmanlaşma sanayi küçük üretim birimlerinin en önemli sorunlarından biridir. Ancak bu nokta; sanayi küçük üretim birimleri büyük bir devingenlik taşıdığı ve işçileşme sürecinde sınıf atlama basamağı olarak da algılandığı için, bir sorun olmaktan çok, bir yapısal özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Araştırmamızda üretim birimlerinin sahip ve yöneticilerinin bu işyerini açmadan önceki işleri, sanayi ve sanayi küçük üretim birimlerinde işçilik (% 75,76) olarak belrlenmiştir. Sanayide işçilik dışındaki alanlarda çalışanlar da, ağırlıkla esnaflık ve memuriyetten sanayi küçük üretim birimleri sahip ve ortaklığına atlamaktadırlar. Memuriyetten gelenlerin önemli bir kısmı, mesleki okulların meslek öğretmenleri arasından olmaktadır.

Üretim birimlerinin sahip ve yöneticilerinin eğitim düzeyi, yönetimdeki düşük düzeyli uzmanlaşmanın açıklayıcı öğelerinden birisi olmaktadır.

	Sayı	Yüzde
İlk öğrenim ve daha düşük öğrenim düzeyi	242	80,40
Orta düzeyli mesleki öğrenim	33	10,96
Orta düzeyli genel öğrenim	21	6,98
Yüksek öğrenim	5	1,66
	301	**100,00**

301 sanayi küçük üretim birimi toplam ortak sayısı 406'dır. Bu 406 ortağın 4'ü, ortak olduğu üretim birimi dışında, 3'ü işyerinde yalnızca üretim/onarım alanında, 15'i de yalnızca yönetimde çalışmaktadırlar. Böylece 301 üretim biriminde 384 ortak hem yönetim, hem de üretim/onarım işlerinde çalışarak yönetimde uzmanlaşma olanağı bulamamaktadırlar. Kaldı ki, yalnızca yönetimde çalışanlar, üretim alanına, çoğunlukla sanayide işçilik dışı işlerden gelenlerdir. Dolayısıyla yalnızca yönetimle uğraşmalarının nedeni uzmanlaşma değil, üretim/onarım işlerinde çalışamamaktır.

Sanayi küçük üretim birimleri, aynı üretim konusunda belirli bir süreklilik göstererek (üretim konusunu değiştirmiş olanlar % 10,63 ve üretim konusunu değiştirmeyi düşünenler % 23,26) büyümeye doğru gelişim gösteren birimler değildir. Genellikle bt üretim birimlerinin sürekliliği, kurucu ya da kurucularının yaşamı, ya da üretim alanını bırakmalarıyla son bulmaktadır. Ancak, araştırmanın bu aşamasında yalnızca yan dağılım tablolarıyla çözümleme yapmak durumunda olduğumuzdan, bu olguyu çapraz tablolarla belgeleme olanağına sahip değiliz. Ne var ki; üretim birimlerinin kuruluş yıllarına göre dağılımına baktığımızda bu olgunun ipuçları ortaya çıkmaktadır.

Kuruluş Yılı	Sayı	Yüzde
1949 ve öncesi	7	2,32
1950 — 1954	22	7,30
1955 — 1959	29	9,63
1960 — 1964	59	19,60
1965 — 1969	66	21,59
1970 — 1974	91	30,59
1975 ve sonrası	27	8,97
	301	**100,00**

Tabloda ortaya çıkan dağılım, daha önce değindiğimiz işyerini büyütmek istememe (% 39,54) ile birlikte düşünüldüğünde daha da anlam kazanmaktadır.

Sanayi küçük üretim birimleri sahip ve yöneticilerinin yaş dağılımı da, işyerini büyütmek istememe ile anlam kazanan bir dağılım ortaya koyuyor.

51 ve üstü yaş grubu genel dağılım içerisinde oldukça küçük (% 12,64) bir oranı oluşturmakta ve bu yaş grubunun yaklaşık olarak yarısı (% 45,93), işyerini kapatmayı düşündüklerini belirtmektedirler. Bu olguda, bağımsız çalışanların da sigorta kapsamına alınmalarının etkisi olduğunu gözönüne almak gerekir.

Araştırmamız kapsamına giren sanayi küçük üretim birimlerinin bazı yapısal özelliklerini yukarıda genel bir çerçeve ile sergilemeye çalıştık. Bu çerçeve; dar bir pazara açılan, üretim konusunun değişimine kolaylıkla olanak sağlayan düşük düzeyli geri bir teknolojiyi ve az sayıdaki işçiyi, uzmanlaşmamış yönetim örgütleşmesini betimleyen bir yapıyı ortaya koymaktadır.

DEĞİŞİM ÖRÜNTÜSÜ ÜZERİNE

Sanayi küçük üretim birimleri, içiçe geçmiş iki boyutlu bir değişim örüntüsünü yansıtmaktadırlar. Bu boyutlardan birincisi; sınıf atlama çabalarına yönelik girişimleri, ikincisi ise; sanayileşme sürecindeik evrimleşme (daha doğru bir deyimle evrimleşememe) boyutunu ortaya koymaktadır. Sanayi küçük üretim birimlerinin sınıf atlama aracı olarak kullanılmasında iki farklı biriktirim öne çıkmaktadır. Birinci biriktirim, bilgi birikimini ve üretim/orarım alanındaki göreli uzmanlaşmayı içermektedir. Genel olarak sanayide işçilikten, küçük üretim birimi sahipliğine atlama öncelikle kazanılan beceriye giderek sermaye birikimini de ekleyerek burjuvalaşma sürecine girmeyi tanımlamaktadır. İkinci biriktirim, esnaflık ve memuriyette oluşturulan sınırlı sermaye biriktirimine dayalıdır. Amaç, sanayi küçük üretim biriminin kurulmasına olanak sağlayan bu sınırlı biriktirimden hareketle sermaye biriktirimini büyütmek ve giderek burjuvalaşma sürecinde yerini almaktır. Özünde her iki biriktirimde saptadığı hedef bir noktada kesişmektedir; bu kesişme noktası burjuvalaşmaktır.

Sanayi küçük üretim birimlerinin evrimleşme süreci, yukarıda betimlenen sınıf atlama çabalarının düğüm noktasını oluşturmaktadır. Bu düğüm noktası sanayi küçük üretim birimlerinin büyüyerek «fabrikalaşıp - fabrikalaşamamalarıyla» betimlenebilir.

Sanayileşme sürecinde evrimleşme boyutu; «küçük-orta-büyük» sanayi kavramlaştırmasına dayalı bir büyüme olgusunu yansıtmaktadır. Ancak işleyen mekanizma bu evrimleşme çizgisini değil, sanayileşmenin yapısına ve gelişme örüntülerine bağlı, yok olma ve yeni küçük üretim alanları yaratma sürecini ortaya koymaktadır. Sanayi küçük üretim birimleri pazara bağımlı olarak büyük bir devingenlik göstermektedir. Sanayi küçük üretim birimlerinin pazarına giren fabrikalar, birçok küçük üretim birimini yok ederken, fabrikalara bağlı yan sanayiler, ya da fabrikaların artıklarına yok

yalı yeni sanayi küçük üretim birimleri ortaya çıkmaktadır. Burada üzerinde durulması gereken en önemli nokta, sanayi küçük üretim birimleri fabrikalaşmaya doğru sıçrama yapamadıkları durumda - ki bu olanak sanayi küçük üretim birimleri için hemen hemen yok gibidir - süreklilikleri **genellikle** kurucularının yaşam süreleriyle (yeni bir olanak olarak emeklilikleriyle) belirlenmektedir. Uzun erimde sanayi küçük üretim birimleri, sanayileşmenin genel gelişimine bağlı olarak, bugünkü anlamda yapılarıyla yok olmak, bir diğer deyişle **nitelik değiştirerek** gelişmiş sanayi toplumsal örgütleşmesi içerisinde göreli varlıklarını sürdürmek durumundadırlar.

ÖN BULGULARA DAYALI BİR ÖZETLEME

«Esnaf ve Sanatkar Dernekler» içerisinde örgütleşmiş, üretim/onarım sürecinde belirli bir inorganik çevirici güce dayalı teknoloji kullanan sanayi küçük üretim birimlerinin yapısı ve değişim örüntüsü ilk bakışta şu genel özellikleri sergilemektedir :

1. Üretim/onarım teknolojileri düşük düzeyli ve geri bir yapıyı betimlemektedir,
2. Üretim/onarım teknolojileri, üretim/onarım konularının kolaylıkla değişmesine olanak sağlamaktadır,
3. Üretim/onarım konuları dar bir pazarın istemlerine bağlı olarak belirlenmektedir. Belirli pazar daralma ve genişlemeleri üretim/onarım konularının değişmesine, bu yyolla da sürekliliğin sağlanmasına çalışılmaktadır,
4. Yönetimde uzmanlaşma yoktur, ya da çok düşük bir uzmanlaşma vardır,
5. Yönetimde uzmanlaşma olmaması ile üretimin dar pazara büyük oranda bağlılığı nedeniyle üretim planlamasının yapılamaması, neden-sonuç ilişkileriyle birbirine bağlıdır,
6. Üretim planlamasının yapılamaması ile ham madde - işçi - kredi - pazar sorunları, neden - sonuç ilişkileriyle birbirine bağlı kısır döngü sorun alanı yaratmaktadır[4],
7. Fabrikalaşmaya doğru sıçrama yapamayan üretim birimlerinin süreklilikleri genellikle kurucularının yaşam (emeklilik) süreleriyle belirlenmektedir,
8. Genel sanayileşme sürecinin yapısı, sanayi küçük üretim birimlerinin yapısını ve niteliğini belirlemektedir.

4 Eskişehir sanayi küçük üretim birimleri sahiplerinin öncelik sırasına göre belirttikleri sorunlar sırasıyla; ham madde (% 58,47), işçi temini ve sürekliliği (% 44,52), kredi (% 43,19) ve pazar — pazarlama (% 25,91) sorunlarıdır.

Kayseri'deki Küçük ve Orta İşletmelerin Karakteristikleri — Süreçler

Leo Van VELZEN*

ZENAAT VE MANİFAKTÜR İMALATINDAKİ SÜREÇLERİN DEGERLENDİRİLMESİ (KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ İŞLETMELER)

Çeşitli göstergelerin ağırlıklarına göre ve Kayseri'deki üretim yapısındaki yerleri açısından, işletmeleri beş kategori içinde (Bölüm 3) toplamıştım. Bu ayırımda dayandığım temel, çeşitli açılardan üretim sürecindeki işbölümünün derecesi olmuştur. Ayırımda şu sınıflamaları saptamıştım :

Zenaat erbabının yaptığı üretim	Küçük ölçekli işletmeler
Küçük imalat	Küçük ölçekli işletmeler
Büyük imalat	Küçük - orta ölçekli işletmeler
Küçük sanayi	Küçük - orta ölçekli işletmeler
Büyük sanayi	Büçük ölçekli işletmeler

İncelemem, belirttiğim bu listeye başlık olan üç kategori çerçevesi içinde olmuştur. Bu, sanayideki gelişmeleri hesaba katmadığım anlamına alınmamalıdır.

* Yazarın **Kayseri'de Çevresel Üretim - Türkiye** adlı çalışmasının «Değerlendirme ve Genel Bakış» bölümünden alınmıştır.

Bu değerlendirme bölümünü yazarken önümdeki ilk sorunun, Kayseri'nin zenaat sanayi sektöründe son yıllarda gerçekleşmiş bulunan değişmelerin en önemlilerinin neler olduğu saptamak olduğunu düşündüm. Bu soruya verilecek cevap, herşeyden önce, küçük işletmelerdeki kantitatif büyümenin gözönünde tutulmasını gerektirmektedir. Bu tür işlerdeki gelişme, daha çok, pencere, kapı, metal işçiliği, mobilya vs. gibi işleri kapsamaktadır. Bunların gelişmeleri, inşaat ve ev eşyaları alanındaki hızlı gelişme ve yenileşme ile çok yakından ilgilidir. Keza, oto tamirhaneleri de hızla çoğalmışlardır. Bu süreç, statik bir büyüme olarak mütalaa edilebilecek olan kantitatif değişmelerce karekterize edilmektedir. Bu işletmelerin ne içsel ve ne de dışsal yapılarında bir değişiklik olmaktadır.

İçsel yapı, çeşitli üretim faktörlerinin işletme içinde ne şekilde örgütlenmiş bulunduğudur. Bu konuda gördüğümüz, bir işletmeden diğerine hiçbir temel farklılığın görülmediği son derece elementer bir teknoloji kullanımıdır. Bu teknoloji kullanımında son yıllardan bir yana önemli bir değişiklik de olmamıştır. Emek, büyük oranda kökleri üretimde çırak, serbest zenaatkar ve işyeri sahibi ustadan oluşan lonca üretimine dayanan çıraklık sistemi içinde istihdam olunmaktadır. Girişimcilik de, kendi içinde çalışan ustaların, kendi çalışmalarının ürünü olarak oluştukları lonca tarzı üretim sürecindeki durumları izlemektedir.

Değişiklikler geçirmiş bir ekonomik durum içinde çırak ve usta sistemine temel teşkil eden bu koşullar çoktan beridir demode oldukları halde, zenaat erbabınca yapılan imalatta hala bu modası geçmiş biçime yönelme durumu söz konusu olmaktadır. Bu yönelmede, belki, de, her bakımdan ve her amaç açısından kendi içinde kapalı bir sanayi çarşısı şeklinde himaye içinde bir merkezde çalışmakta olmanın da etkileri bulunmaktadır. Bu işletmeler içinde sermaye birikimi, önemli derecede, kendi dışsal yapıları tarafından önlenmektedir. Bu işletmeler, mamüllerinin satışı için, üretimlerinde kullanmakta oldukları hammadelerin sağlanması için ticaret erbabına bağımlı durumdadırlar. Kredi almakta da durumları elverişsizdir. Saptayabileceğimiz bir takım kalitatif değişmeler de bulunmaktadır. Bu devlet kuruluşları ile yakınlık kurabilmeleri de pek zayıftır.

Saptayabileceğimiz bir takım kalitatif değişimler de bulunmaktadır. Bu değişmeler, hem küçük, hem de büyük işletmelerin geleceğini ilgilendirecek niteliktedirler. Büyük orta-ölçekli işletmeler olarak, özellikle Avrupa ülkelerindeki Türk işçilerinden sağlanan sermaye ile kurulmuş bulunan anonim şirketleri gösterebilirim. Araştırmam, konu olarak direkt bunlarla ilgili olmadığı için, ben bu kategoride doğrudan doğruya küçük orta ölçekli işletmelerin veya büyük manifaktörün ortaya çıkışını işaret etmek istiyorum. Bu kategoride yeralan işletmelerin tanımının bunların, üretim süreçlerinin kü-

çük işletmelerin, özellikle zenaat erbabının üretim süreçlerinden hangi bakımlardan farklılık göstermekte oluşu açısından yapılması gerekmektedir İçsel yapıları bakımından da, birçok bakımdan olduğu gibi, bunlardaki üretimin tek bir büyük salonda yapılmakta olması, resmen planlanmış sanayi dışında yeralmaları bakımından farklılık göstermektedir. Mal sahipleri de, müteşebbisler de fabrikadaki fiili çalışmadan uzaklaşmış bulunmaktadır.

Çok mütezavi ve taklide dayanan şekilde de olsa, bir takım teknolojik değişimler benimsenmiştir. Küçük-orta işletmelerin dışsal yapıları küçük işletmelerin yapılarına hiç benzememektedir. Küçük orta ölçekli işletmeler daha geniş tüketici piyasasına erişmek istemekte (ve bunu başarmakta) oldukları için, bunlar azçok istikrarlı bir üretim yapabilmekte ancak bir derecede de olsa mevsimlik azalma, çoğalma bunlarda da olmaktadır. Ek olarak, bunlar ticaret erbabına bağımlı bulunmamakta; tam tersine, kendileri bizzat ticaret faaliyetinde de bulunabilmektedirler. Hem imalatçı, hem de satıcı rollerini ifa etmeleri sayesindedir ki, bu işletmeler sermaye birikimi yapabilme durumuna gelebilmekte; amaçları ister malzeme satın almak, isterse nihai ürün -mamüllerini- satmak olsun, gerektiğinde kredi alabilmekte, geniş piyasa ilişkileri kurabilmektedirler.

Bu değişmelerin anlamı nedir? Yukarda işaret edilen bu kalitatif değişmelerin üretim yapısında yeterli derecede bir büyüme sağlayabileceği; böylece küçük ve orta ölçekli işletmelerde bir sınaileşme sürecini başlatabileceği ileri sürülebilir mi? Bu kalitatif değişmelerin önemli oldukları tartışma bile götürmez. Fakat bu değişmelerin üretim yapısının içsel ve dışsal yanlarında değişmelere yolaçacağını; Kayseri'de sanayileşmeye neden olabileceğini söylemek için vakit henüz erkendir. Herşeyden önce, belirtilen bu değişmelerin üretim üzerindeki etkilerinin boyutlarını saptamamız gerekmektedir.

Bunu yapabilmemiz için de, herşeyden önce, kalitatif bir değişimden sözedebilmekte kullanılacak olan kriterimizin ne olduğundan söz etmemiz gerekmektedir. Ne de olsa, yerel üretim yapısının sınıflandırılması, büyük ölçüde üretim yöntemlerindeki farklılıklara dayanan bir sınıflandırma esas alınmış bulunmaktadır. Bu bakımdan, sanayileşmenin form ve temposunu bütünüyle başka faktörlerin belirlemekte olabileceği de gözönünde tutulmalıdır.

Bu değişmelerin değerlendirilmesini kolaylaştırmak için üç ana düşünceyi (Bölüm 1) temel alıyorum.

1. Transfer :

Teknoloji, girişimcilik, emek ve sermaye açısından, üretim süreci içindeki farklı kategoriler arasında ne derece ve hangi koşullar altında cereyan eden bir akış bulunmaktadır.

2. Karşılıklı bağımlılık ve Kayseri'nin daha geniş bir bütündeki yeri :

Herbir kategori, diğerlerinin gelişmesini hangi koşullar altında ve ne dereceye kadar etkilemektedir? Bu noktada, farklılaştırılmış işletme kategorileri arasındaki dolaysız bağımlılık ilişkilerinin ve kıt üretim olanaklarına eşitsiz sahip olabilmenin yol açtığı dolaylı eşitsizlik ilişkilerini ele almamız gerekmektedir.

3. Üretim yapısı içindeki değişimin dinamiği :

Çeşitli işletme kategorileri içinde, bunların kendi gelişmeleri yönünde enerji sağlayan bir gücün varlığını ne derece saptayabilmekteyiz, bu güç hangi koşullar altında ortaya çıkabilmektedir.

1.1 TRANSFER

Bu transfer, üretm araç ve olanaklarının küçük işletmeden büyük işletmeye, veya zenaat erbabı üretimden manifaktüre ve sanayi dönüşümüyle ilgilidir. Üretim güçlerinin organizasyonu bir zenaat erbabı imalat biçimine, ne dereceye kadar manifaktür veya sanayie dönüşme olanağı verebilir? Bu bakımdan bizim için ilgilenilmesi gereken, sermayenin, organizasyonun girişimciliğin, teknolojinin, emeğin kullanımı ve bunların üretim yapısı üzerindeki etkileridir.

a. SERMAYE

Sermayenin kullanımı sözkonusu olduğunda, hem sermaye birikiminin kökeni hem de sermayenin yönelimi (oryantasyonu) ile ilgilenmemiz gerekmektedir. Kayseri'deki sermaye formasyonunu ifade etmek için «primer birikim» terimini (Bölüm 7) kullanmıştım. Bu terimin anlamı, sermaye birikiminin kapitalist üretim sürecinin ürünü o'arak oluşmamasıdır. Sermaye oluşumu, daha ziyade, üretimin başka form'ları içinde oluşmakta, ticaret kârları, spekülasyon, tefecilik, mülk sahibi olmak ve bunlara ilişkin fenomenler şeklinde tezahür etmektedir.

Bu belirleme; sermayenin birikiminin bu şekilde tanımı sadece onun oluşum kökenini ifade etmekte; yönelimini açıklamamaktadır. Sorun, bu şekilde oluşan sermaye birikiminin, sınai kapitalizmin oluşmasına katkıda bulunabilecek yeni bir üretim tarzı için gerekli baz'ı oluşturup oluşturamayacağıdır.

Sermaye formasyonunun yönelimini incelerken, sorunu şu iki kavram açısından düşünmemiz gerekmektedir :

DİKEY BİRİKİM :

Bu tür bir birikim yeni bir üretim tarzının oluşumu için sıçrama tahtası

özelliği taşımakta, artizan imalatının manifaktüre ve sanayie dönüşmesi için yararlı olmaktadır.

YATAY BİRİKİM :

Bu tür birikim, mevcut üretim tarzından ayrılmayı gerektirmemektedir. Kapitalist sistemlerin getirilmesini de gerektirmez. Bunlar, sermaye birikiminin ticaret, tefecilik, mülk sahipliği, kira geliri gibi «uzak» kaynaklarıdır. Bunlar, yeni bir üretim tarzının alınması (adaptasyonu) için, hiçbir yeni kaynak da oluşturmazlar.

Bu terimler çerçevesinde soruna baktığımızda, geniş spekülatif faaliyetler yönünden, Kayseri'de yatay sermaye birikiminin bugün de önem taşıdığını görmekteyiz. Hatta ticaret kârları açısından bakıldığında, bu kârlar bile kapitalist üretim sistemi içinde elde edilmiş normal kâr olmayıp, daha ziyade, geleneksel güç ilişkilerine dayanan kârlar olarak değerlendirilmek durumundadır. Bununla beraber, son on yıl içinde Kayseri'de dikey birikim de önem kazanmıştır. Bu gelişme küçük orta ölçekli işletmelerin gelişmesine yol açmış; bu gelişme ise, yeni bir üretim tarzına yöneltici nihai gelişmeyi başlatmıştır. Ama bu, ortada Avrupa'dakine benzer bir sınai kapitalizmin var olduğu anlamına alınmamalıdır.

b. GİRİŞİMCİLİK

Belirtmemiz gerekir ki, bugünkü girişimciler arasında başat grup ticaret erbabı arasından çıkmaya ve ticaretle bağlarını sürdürmeye devam etmektedir. Küçük zenaat erbabı, düpedüz, işlerini bırakıp, ticarete yönelmektedirler. Bütün bu çalışmamız boyunca verdiğimiz örnekolaylarda sık sık karşılaştığımız olgu, zenaat sektöründen çıkıp da, küçük orta ölçekli işletmelerin girişimcileri olabilen vasıflı işçilerin çok az olduğudur.

c. TEKNOLOJİ

Bu kesimin içeriği olarak, herşeyden önce, geleneksel zenaat sektöründen alınan ve diğer işletmelere giren teknoloji üzerinde duracağız. Kayseri'nin içinde bulunduğu durumdan ortaya çıkmış bağımsız teknolojik gelişmelerden örnek vermek olanaksız. Teknoloji bütünüyle total bir ithalattır; bu nedenle de taklitçi teknoloji dışında birşey söz konusu değildir (Bölüm 4). Kayseri dışından alınan teknoloji yerel olarak uygulanmaktadır. Maliyet etkinliği gösterir göstermez, başkaları da, getirilen teknolojiyi kopya etmeye başlamaktadır.

d. EMEK

İşçiler, manifaktür ve sanayie düzara zenaat faaliyetlerinden gelmemektedirler. Çırak işçilerin zenaat erbabı imalathanelerinden ayrılmak zorunda ol-

maları, bunların küçük orta ölçekli işletmelerce özümsendiğini kanıt'amamaktadır. Çok daha önemlisi, üretim yapısı içinde bir sektörden diğerine işgücü akımının, kırsal bölgelerden kente iş aramaya gelen işsizlere dayanmakta oluşudur (Bölüm 6).

1.2. BAĞIMLILIK

Bağımlılığı da nedenlerine göre kendi içinde ayırmak zorundayız. Bu nedenle :

— Üretim faktörlerinin bir sektörden diğerine dolaysız transferi veya,

— Kıt üretim faktörlerine eşitsiz sahip olma olanağıdır.

Bağımlılık farklı düzeylerde de gözlemlenebilir. Kayseri'deki gelişmeler açısından bağımlılığı üretim yapısının Kayseri'de bugünkü durumu açısından olduğu kadar, Kayseri'nin başta Türkiye ekonomisi ve daha da uzakta Ortak

Pazar ekonomisi olmak üzere dış ekonomiler ile ilişkisi açısından ele alınması mümkündür.

a. Kayseri'deki üretim yapısı içinde bağımlılık ilişkileri

Bu sorunun ardında, hem bağımlı hem de bağımsız sektörün oluşumunun nedeni olan, eşitsizlik ve bağımlılık durumunun söz konusu olduğu bir üretim yapısı hipotezi bulunmaktadır.

Baskı altında kalan sektörün varlığı fakat azgelişmiş olarak kalması başat sektörün gelişebilmesinin hem sonucudur, hem de zorunlu koşuludur. Böyle ifade edildiğine de bu formül, mikro-düzeyde ne geçerliliğinin, ne de yanlışlığının kanıtlanması imkân olan bir formül olarak kalmaktadır. Küçük işletmeler orta işletmeler sektörü arasında direkt bir sermaye akıntısı (sifonlaması) yoktur. Bu iki sektörün arasında ve ikisine de egemen olan ticaret sektörü bulunmaktadır. Fakat, bu kere sermaye de dahil olmak üzere, kıt üretim olanaklarına eşitsiz sahip olabilme durumu açısından bakıldığında, dolaylı bir bağımlılık oldukça önemli boyutlara varmaktadır. Kredi olanaklarından yararlanmakta zenaat erbabının imalatı hiçbir şey alamamakta; küçük orta işletmeler ise bundan rahatça yararlanmaktadır.

Tüketici piyasalarına erişebilme bakımından da soruna baktığımızda gene burada da dolaylı bağımlılık zenaat imalatı ile küçük orta işletmeler arasında açıkça ortaya çıkmakta; fakat burada da ticaret sektörünün büyük bir önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Birçok belirli zenaat işletmeleri çok özel tüketici piyasasına sahip oldukları için ve bunlar aynı kişiye, aynı aileye, aynı köyden olmaya dayanan yakınlıkları temel almakta olduğu için daha büyük işletmeler ile kıyasıya rekabete girişme durumunda bulunmamaktadırlar (Bölüm 7).

Artı işgücü bulunduğu için, işgücü sağlanması konusunda karşılıklı bağımlılık söz konusu değildir. Bu, işgücü kıtlığı başlayınca söz onusu olabilecektir. O zaman, işçiler en yüksek ücreti veren ve diğer sektörleri de ya bu düzeyde ücret vermeye ya da üretimlerini durdurmaya mecbur edecek olan sektörlere yöneleceklerdir. Mutlaka bir işgücü sunum fazlasının bulunduğu günümüzde ise, çeşitli ücret ve istihdam ilişkileri sistemleri yanyana ve birlikte varolabilmektedir (Bölüm 6).

b. Kayseri'nin dış dünyaya bağımlılığı

Kayseri'nin ekonomik gelişmesi için çok daha önemli olanı - içsel bağımlılık ilişkilerine oranla - kentin Türkiye'deki daha büyük sanayi merkezlerine ve dışarıya bağımlılığıdır. Bu bağımlılık, Kayseri'deki üretim sistemi içinde oluşan değişimin çerçevesini meydana getirmektedir. Daha önceki sayfalarda, tekrar ve tekrar, Kayseri dışından alınan teknolojinin nasıl getirildiğine değinmiştim. Hammadelerin sağlanması ve tüketici piyasası açısından da bağımlılık söz konusu olabilmektedir.

Kayseri'nin hammadde ve pazar konusundaki bağımlılığının bir sonucu olarak çok sayıda eski girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu lastik fabrikası kurulması girişimi, örneğin, hükümet sahneden çekildiği için, lastik piyasasında tekel kurmuş satıcılar ile başa çıkamadığı için, başarı kazanamamıştır. 1968-69'da kontraplak fabrikası için büyük yatırımlar yapılmıştır; getirilen teknoloji oldukça yüksek olmuştur. Fakat burada da, Türkiye'nin batısındaki kereste fabrikalarının rekabeti karşısında rekabet sürdürülememiştir. 1968'de büyük bir demir-çelik dökümhanesi kurulmuştur.

Azımsanmayacak yatırım yapılmıştır. Burada tek sebeb hammadde tedarikindeki rekabet olmamakla beraber, bu tesis de potansiyelini realize edememiştir. Daha önce, inşaat işlerinde kullanılabilecek çelik çekme tesisinden sözedilmişti. Bunun da tüm makina'arı ithal edilmiş, fakat fabrika iki yıldır atıl durmaktadır. Son olarak, ilginç bir örnek de, 1933 yılında kurulmuş bir bakır levha imâli fabrikasının, alüminyumun bakırın yerini alması ve Batı illerinde iki büyük alüminyum tesisinin kurulması ile birlikte ,kapanmış olmasıdır. Kısacası, Kayseri'de umut kırıklığı ile sonuçlanmış bu gibi girişimler hiç de az değildir. Bu girişimler, üstelik, önemli derecede sermayeye yatırımı ve önemli teknolojik yenilikler şartıyla yapılabilmişlerdir.

Kayseri'deki girişimciler, yakın civarda ekonomik bakımdan fizibilitesi olan şeylerin sınırının nereden başlayıp nerede bittiğini herkesten önce fark edebilmektedirler. Bugün için ellerindeki sermaye ile, ulusal pazarda nerede bir boşluk görürlerse, oraya yönelecek yatırımlar yapmaktadırlar. Bunun sonucu olarak, küçük orta ölçekli işletmelerdeki gelişmeler aşırı derecede basit teknolojilere dayanmakta, oransal olarak küçük yatırımlarla yürütül-

mektedir. Bununla beraber, başarılı olduğu anlaşılan yatırım pattern'lerinde taklit yolu ile, birçok değişimler olmuştur.

1.3. DİNAMİK

Bu kesimde, son bir kez daha, daha önce yeni üretim tarzının getirilmesini gerektirici nitelikte diye tanımladığımız ve küçük orta işletmelerin gelişmesinde görülen kalitatif değişimlerden sözetmek istiyorum. Bu gelişmelerin ardında nasıl bir güç bulunmaktadır? Bu değişmeler, kendi kendini harekete geçiren bir süreç mi oluşturmaktadır? Yani, bunlar kendi işlerliğini sürdüren, hızlandıran, yaygınlaştıran; kendi kendini oluşturabilen süreçler midir? Bu süreci belirleyen faktörler nelerdir, sürecin başlangıcı nerededir.

Kısacası, değişmelerin ardında yeralan ve onun karekteristiklerini oluşturan dinamik üzerinde durmaktayız.

Aşağıda dinamik terim için dört anlam önermekteyim. Bunlardan herbiri, olabilecek farklı sınaileşmelerin karakteristikleridir.

a. «Dinamik» bir endüstrinin zincirleme etkileri ile birlikte büyüme potansiyeli anlamına gelmektedir. Burada, sektörler arası ilişkilere dayanan bir büyüme eksen ile karşı karşıyayız. Büyüme, belirli bazı işletme kategorilerinin gelişmesi (zorunlu olarak bazılarının gerilemesi) değil, üretim yapısının total transformasyonu demektir. Bu bakımdan, dinamiğin planlı veya plansız bir gelişme ekseni spontane sınaiieşmesi olup olmaması bir fark göstermemektedir.

b. «Dinamik» kesiksiz bir talep ile canlı tutulabilen, hem zenaat imalatında ve hem de sınai üretimde büyüme potansiyelidir. Burada olduğu gibi, sınai gelişme, ekonominin talep kesimince; yani, tüketim kesimince harekete geçirilmektedir.

c. «Dinamik» ekonominin arz tarafında bir gelişme potansiyeli anlamı da taşımaktadır. Potansiyel gelişmenin buradaki görünümü çeşitli üretim faktörlerinin - teknoloji, sermaye, girişimcilik, emek - kul'anılma ve örgütlenme biçimini kapsamaktadır.

d. «Dinamik» diğer yandan, sınaileşmenin istihdam yaratma, gelir dağılımı, kendine güvenebilme yeteneğinin geliştirilmesi, vs. gibi konulara olan katkısının arttırılması anlamına da gelebilmektedir.

Üretim yapısı içindeki değişimin bu dört adet saik gücü dört ayrı sınaileşme sürecini temsil etmektedir.

Bu konuda söze başlamak için, önce, ilk üçüncünün dördüncüsünden farklı yanlarını belirtmek gerekmektedir. Dördüncüsü, açık bir biçimde, betimlenen dinamik ile ilgili olarak amacın belirlenmesinde bir yola çıkış noktasıdır.

Burada amaç salt sınaileşme olmayıp, belirli amaçlar yönünde bir sınaileşmedir.

İlk üç tanımdaki sınaileşme ise, belirleyici faktörler arasında karşılıklı etkileşim ile bir sınaileşme üçünün de ortak yanı olmaktadır. Farklılık, herbirinde sınaileşmenin ağırlığının hangi faktör etrafında ortaya çıkacak olduğu; sınaileşmenin hangisini esas alacak olduğudur. İlkinde, sektörler arası ilişkiler merkez sayılmaktadır. İkincisinde, ürünlere, mamüllere olan talep; yani tüketim merkez olmaktadır. Üçüncüsünde arz merkez sayılmaktadır.

Kayseri'deki durum, üretim yapısındaki değişimin motor gücünün artan talep tarafından oluşturulduğu bir sınaileşmedir. Dinamik, bu nedenle, ekonominin talep veya tüketim yanınca itilmektedir. Başta bir deyişle, ekonominin üretim yanında köklenen bir dinamik mevcut değildir. İlgili teknolojiler basittir ve düşük sermaye yatırımını ifade etmektedir. Diğer üretim faktörlerinin organizasyonu istikrarlı bir gelecek sağlayabilecek durumda değillerdir. Ayrıca, sıkı sıkıya örgün, birleştirilmiş bir üretim yapısı oluşturacak sektörler arası bir ilişki de söz konusu değildir. Nihai mamüle olan talep gelişmeye yön veren başat güçtür. Kısa vadede bu talebi karşılamak için sermaye yoğun olmayan biçimlerde istihdam olunur. Amaç, çabuk ve yüksek oranda kârdır ve bu elde edilebilmektedir.

Bu tanıma uygun olarak gerçekleştirilen sınaileşme Batı Avrupa ülkelerindeki modele uygun değildir. Dinamiği bakımından, kapitalist sınaileşme modeline uymamaktadır. Hiç kuşkusuz, bu sınaieşmede talep veya ekonominin tüketim tarafı temel önemdedir; bununla beraber, total gelişme adlarını verdiği 3 faktör arasındaki dengeye göre tüketim yanı, üretim yanı ve sektörler arası ilişkiler yanına bağlı olarak oluşmaktadır.

Kayseri'de sınaileşmenin, tüketici talebine yanıt şeklinde gerçekleşmekte olan bugünkü, sınaileşme, yurt dışındaki Türk işçilerinin gönderdikleri paralar ve bunların akışı açısından da değerlendirilmesi gerekmektedir. Kayseri'de böylesine kısa zamanda talep artışlarına yolaçan, yurt dışından gönderilen bu paralar olmuştur. Bu noktayı açıklığa kavuşturmak için, daha önceki bir REMPLOD projesi sırasında (Gelişme ve Göç, Bölüm 8) elde edilen sayısal bilgileri nakletmek istiyorum. 1974 yılında Boğazlıyan pazarında satılan tahıl miktarı 55 milyon TL. aynı yıl Avrupa'daki işçilerden gönderilen paraların miktarı ise 74 milyon olmuştur. Kuşkusuz, bu ani para bolluğu ilçede birçok imalat için pazarın büyümesini sağlamıştır. Göçmen işçilerin gönderdiği paralar nedeniyle talepteki bu artış Türkiye'nin bir çok başka ülkeden farklılaşmasına neden olmuştur. Bu nedenle, Türkiye'de gelişmenin daha hızlı olmasını, üretim yapısındaki ilişkilerin daha keskin sınırlar taşımasını beklememiz mümkün görünmektedir.

1.4. SONUÇLAR

Araştırmanın organizasyonu, sonuç olarak, bu raporumun organizasyonu, hem tümden geiimci, hem de tümevarımcı analizlere dayanan açıklamacı bir inceleme niteliği taşımaktadır. Baştan itibaren, elimdeki data'yı sınıflandırmamızı daha iyi yapabilmek için, devamlı olarak temel kavramlarımın geliştirilmesine dikkat ettim. Bu yolla, üretim yapısını beş ayrı işletme kategorisine ayırdım. Daha sonra, çeşitli üretim faktörlerinin kullanımının tartışılması için dört bölüm ayırdım. Bunları, zenaat imalatında ve manifaktürde inceledim. Bu bölümlerde vardığım kantitatif ve asıl önem'isi kalitatif değişmelere ilişkin sonuçları ve gözlemlediğim neticeleri, daha sonra, daha genel planda ve daha geniş bir kapsam içinde transfer, bağımlılık ve dinamik sorunları açısından ele alıp değerlendirdim. Son olarak, şimdi de Kayseri'deki sınaileşmenin özsel bir eleştirisini ve değerlendirilmesini yapmak istiyorum.

Ben, bu sanaileşmeyi aşağıdaki açılardan değerlendirmek niyetindeyim :

a. TİCARET KAPİTALİZMİ

Bu terim sermaye birikiminin kökeninin ticari faaliyetlerde bulunuşu anlamına gelmektedir. Bu olguyu kısmen, Kayseri'deki üretim hammaddeleri alanındaki kıtlık olgusu açısından açıklayabiliriz. Bu sermaye birikiminin amacı incelenecek olduğunda ise, yatay birikimi, dikey birikimden ayırmak istiyorum. Yatay sermaye birikimi, mevcut üretim tarzını pekiştirmeyi amaç edinmektedir. Ticaret kapitalizmi diyebileceğimiz bugünkü yapıyı korumak istemektedir. Oysa diğer yandan, dikey sermaye birikimi yeni üretim yöntemlerinin getirilmesi anlamını taşımaktadır.

Kayseri'de önemli dikey sermaye birikimi başlamış bulunmaktadır. Fakat bugün için bu durum fazla sürükleyici bir güce sahip bulunmamaktadır.

b. ÇEVRE KAPİTALİZMİ (TAŞRA KAPİTALİZMİ)

Gerek Türkiye'deki gerekse dışardaki büyük sınai merkezler Kayseri'deki sınaileşmenin sınırlarını belirlemektedir. Teknolojik yenileşmeler ve hammadde tedarikinde Kayseri bütünüyle dışarıya bağımlıdır.

c. DİNAMİK

Kayseri'deki ekonomik büyüme, ekonominin talep - tüketim yanından neş'et etmektedir. Üretim faktörlerinin organizasyonunu temel alan herhangi bir sınaileşme veya sınailerarası bir yapı söz konusu değildir.

Bu durumda Kayseri'de koşullara ilişkin bu betimlemeler arasında nasıl bir karşılıklı bağıntı söz konusu olabilmektedir? Bu betimlemelerimiz gerçeklere aynı düzeyde denk gelmekte midir? Kayseri'de ticaret ve çevre kapi-

talizmi arasındaki bağıntıyı şöyle özetlemek mümkün görünüyor: Ticaret kapitalizminin işlerlik gösterdiği en önemli koşullar bir yandan organizasyonun olmayışını ve üretim faktörlerinin kıtlığını içerirken, diğer yandan da geleneksel ilişkilerin parçalanışını içermektedir. Kayseri'de yeni teknoloji kullanımına geçebilmiş bir işletme bulmak zordur; hammadde kıtlığı ve sermaye yetersizliği yapısal bir sorun derecesindedir (endemic). Geleneksel ilişkilerin parçalanmasına gelince, Avrupa'ya gönderilen işçiler ve bunlardan gelen büyük miktarlardaki paralar ortaya yepyeni ilişkilerin çıkmasına neden olmuştur. Bütün bu koşullar Kayseri'deki durumu tasvir etmekte belirtilmesi gereken öğeler durumundadır.

Bu koşullar çevre kapitalizmi için de geçerli midir? Üretim faktörlerinin kıtlığı, organizasyonun yetersizliği ve beceriksizliği bakımından; özellikle, Kayseri'deki teknoloji açısından bakıldığında bu bağıntılar geçerli görünmektedir. Teknolojinin yetersizliği, ancak, Kayseri'nin çevresel bir gelişme yeri oluşu açısından açıklanabilecek bir olgudur. Buna ek olarak, geleneksel toplumun «kendini açma» hızının artışı da sınai kapitalizmin gelişmesinin bir sonucudur: Yani sınai kapitalizmin (Avrupa ve Türkiye'nin diğer yerlerinde gelişiyor) buralarda yeni açılan tüketici pazarlarına (Kayseri'ye) girişinin bir ürünüdür. Türkiye'den Batı Avrupa'ya işçi göçü olgusu, sadece Avrupa sınai kapitalizmin gelişmesine katkıda bulunmakla kalmamakta; Türkiye'de yeni tüketici pazarlarının açılması, genişlemesi yönünde de etkilerde bulunmaktadır.

Bu durumda, Kayseri'deki üretim yapısının karakteristiklerini oluşturan ticari ve çevre kapitalizmi açısından talep-yönsemeli sınai büyümeyi nasıl açıklamamız gerekmektedir? Benim düşünce tarzıma göre, bu karakteristik dinamiğin taşıdığı önem, ticari ve çevresel kapitalizm konusunun önemi derecesinde olmamaktadır. Bunlar, ne de olsa, sınai süreç içinde olduğu kadar, tüm sosyal sistem için de etkinliği olan faktörlerdir. Sözü geçen dinamik ise, sadece sınaileşmenin doğasını etkileyen bir faktör durumundadır.

Bana kalırsa, şu da var ki, bu sınaileşme formu - yani, sadece tüketici talebi açısından harekete geçebilen bir sınaileşme formu - bütünüyle belirlenmemekte ise de, dış ülkelere işçi gönderiminden büyük ölçüde hız ve yoğunluk kazanmaktadır. Türkiye'de dış ülkelere işçi göçü başlar başlamaz, Türkiye'de büyük kitleler Batı Avrupa ekonomisindeki gelişmeler ile yakından ilgilenmek durumunda kalmışlardır.

Bunların anlamı, negatif bir üslubla ifade edilecek olursa, Kayseri'de artizan imalatında ve manifaktür imalatında, bu sektörleri Batı'dakine benzer bir sınai kapitalizm yönünde ilerlemeye yöneltecek herhangi bir gelişmenin bulunmadığıdır.

2. SINAİLEŞME SÜRECİNE İLİŞKİN PERSPEKTİFLER VE POLİTİKA ALTERNATİFLERİ

Kayseri'deki sınaileşmeye ilişkin olarak açıklamış bulunduğun sonuçların siyasi belirleyici kişiler için ne ifade edebileceği üzerinde durmanın zamanı geldi sanıyorum. Bunu yapmak için, daha önce anlattığımız birçok gelişmeleri projekte etmemiz ve gelişim seyirlerini izlememiz gerekmektedir.

Kayseri'nin işletmeler âleminin gelecekteki durumunun, bugün uygulanan siyasal açısından olduğu kadar, bugünkü siyasaya aktarılmış olmalar bile, sınaileşmeye ilişkin karşıt fikirler açısından da ne olacağını incelemek istiyorum.

Kayseri'de devletin oynadığı ekonomik role (Bölüm 2) yeniden dönmek istiyorum. Bugün için merkezi hükümetin Kayseri'de sınaileşme sürecinde önemli bir rol oynaması güçleşmiştir. Hatta öyle ki, sanki ortada devlet diye birşey yok gibidir. 1963'ten beri merkezi planlama yapılmaktadır. Merkezi bir planlama dairesi tarafından üç adet beş yıllık plan yapılmıştır. Bu planlarda bölgesel sınaileşmeye fazla bir dikkat atfedilmemiştir. Bu nedenle de, Kayseri'deki sınaileşme için ne gibi rehber ilkeler saptandığı planlardan anlaşılamamaktadır. Bu noksanlıktan ayrı olarak, daha da önemlis, planın uygulamaya aktarılması için siyasal bir baz da bulunmamaktadır. Bugünkü beş yıllık plan sadece bir kağıt tomarıdır; başka bir özellik kazanabildiği söylenemez. Merkezi bir sınaileşme planlaması, bu durumda, hayali bir kavram olmaktadır. Türkiye'deki değişik siyasal görüş çevreleri sınaileşme konusunda da farklı görüşlere sahiptirler. Birbirine ters konumlu iki temel görüş bugün için başat durumdadır :

1. Tüccarlara ve büyük toprak sahiplerinin fikrine göre daha fazla sınaileşme, Türkiye'de güçlü ve sermayece sağlam bir orta sınıf bulunmaması yüzünden gelişmenin finanse edilememesi nedeniyle, tıkanıklıkla karşılaşacaktır. Bu görüşü savunanlar izlenmesi gerektiğine inandıkları siyasaya göre, aranan ve ihtiyaç duyulan yatırımcı burjuvazinin bunlar arasından çıkabileceği ümidi ile, mümkün olan her yoldan yararlanarak ticaret erbabı arasındaki sermaye birikiminin teşvik edilmesi gerekmektedir. Böyle bir sınıf, sınaileşme için «olmazsa olmaz» bir öge sayılmaktadır. Yapılması istenen, sade bir ifade ile, bugünkü ticaret kapitalizminin, sınai kapitalizme geçişi sağlayacak olan güçleri harekete geçireceği umuduyla, güçlendirilip yoğunlaştırılması olmaktadır. Bugünkü Türk siyasal partileri arasında en etkinlerinden olan Adalet Partisi bu görüşün önde gelen savunucusudur.

2. Karşıt görüştekiler, Türk Cumhuriyetinin ilk dönemindeki merkeziyetçi devlet sisteminin çizgisine paralel siyasalar önermektedirler. Bu anlayışın

başta gelen savunucusu olan Cumhuriyet Halk Partisi kendi görüşünden yana geniş kitlelerin desteğini kazanmış bulunmaktadır. Bu nedenle, bu görüşteki çevreler, bugünkü Adalet Partisinin iktidar konumuna ciddi bir tehdit teşkil etmektedirler. Halk Partisi üyeleri arasındaki sınaileşmeye ilişkin anlayış, en iyi bir biçimde, Halk Sektörü kavramında ifadesini bulmaktadır: Halk Sektörü anlayışına uygun sınaileşme tüm bir nüfusun desteklediği, yeni işletmelerdeki mülkiyet sahipliğinin milyonlarca küçük hissedar arasında yaygınlaştırılmış bulunacağı bir süreç olarak düşünülmektedir. Bu sınaileşmede insiyatif, yönetim ve sevk devlete düşmektedir.

Burada, kısaca da olsa, Halk Partisi ile Adalet Partisinin konumları arasındaki bu çatışmanın ne gibi bir sonuca varacağı düşünmeye değer. Bugün için egemen olan görüş ticaretten sınai kapitalizme «kendiliğinden» geçiş görüşü ise de, karşıt görüşteki güçler hergün biraz daha güç kazanmaktadır. Özellikle, Türkiye'deki büyük sanayiciler bile «Ticaret kapitalizmi» ideolojisini desteklemekten vazgeçtiklerini belirtmişlerdir. Son günlerde yeni kabine kurulduğunda (Temmuz 1977), sanayiciler, sınaileşmenin eşgüdümlenmiş ve planlı bir denetiminden yana olan görüşü desteklediklerini açıklamışlardır. Bugün için Türkiye'deki siyasal durum sallantılıdır. Yakın bir gelecekte, sınaileşme sorununa ilişkin daha başka görüş'er ile de karşılaşabilme olanağı vardır.

3. Bugün için çok önemli bir siyasal gelişme de, Türkiye'nin Batı Avrupa ile olan «merkez-çevre ekonomileri arası ilişkilerinden» çıkacak olan sorunlar üzerinde durmaya başlayanlar tarafından oluşturulacağa benzemektedir. Bu görüşün destekleyicisi olan çevreler, Avrupa işletmeleri ile rekabet edebilmek için, herşeyden önce, Türkiye'de ağır sanayinin geliştirilmesine önem ve hız verilmesinin kaçınılmaz bir zorunluk olduğunu savunmaktadırlar. Özellikle, Türkiye'nin Ortak Pazara tam üye olmasını isteyenler, bölgesel planda katlanılacak fedakarlıklar ne olursa olsun, bütün önceliğin tez elden sınaileşmeye verilmesi gerektiğini söylemektedirler.

4. Karşıt bir görüş Avrupa ile sınai rekabetin olanaksızlığını ileri sürmekte ve Türkiye'nin kendisince ve ayrı bir gelişmeyi öngören bir rehber ilkeye göre siyaset oluşturmasını savunmaktadır. Bu görüştekiler Türkiye'nin (zorunlu olarak seçilmiş gelişme eksenlerinde yoğunlaşmış bir ağır sanayi kurma çabası yerine), dengeli bir üretim yapısı ve bölgesel gelişmeye öncellk vermesini savunmaktadırlar. Yukarda 3. ve 4.'de ifade edilen görüşleri savunan gruplar içindeki tartışmalar bugün Kayseri'deki sınaileşmenin çevre kapitalizmi karakteristiklerine sahip oluşu gerçeğinin kabul edilmesinden kaynaklanmaktadırlar. Bugün birbirleri ile siyasal mücadelede bulunan politikacılar için, bu gerçek. bugünkü ticaret kapitalizmi sınırları içinde olabilecek olan gelişme kadar bile ilgi çekmemektedir. İlgilenilen, ticaret kapi-

tolizmi içindeki mümkün gelişmelerdir. Çevre kapitalizminin başat durumda olduğu bir ekonomideki gelişme içinde yeralan sorunlar çok önemli boyutlara erişse bile, bu yolda, bütün bu gelişmelerin ardından, siyasal bir ittifakın güçleneceği ümit edilmektedir.

Sanayileşmeye ilişkin siyasada bir başka sorun daha ortaya çıkmaktadır.

Burada dikkatler farklı işletme tipleri arasındaki karşılıklı ilişkiler ve bu tiplerin herbirine verilecek değer üzerinde toplanmaktadır. Küçük, orta ve büyük işletmeler (zenaat erbabı sektörü, manifaktür ve sanayi) arasında ne gibi bağlar bulunmaktadır? Sınaileşmenin odağında ne tür işletmeler bulunmaktadır?

5. Belirli bazı gruplar ise aşağıdan yukarıya bir sınaileşmeyi önermektedirler. Bunlar küçük ve orta işletmelere öncelik tanınmasını istemektedirler. Emek - yoğun teknolojilerin kullanılması ile, zenaat imalatı ve manifaktürden başlayacak bir gelişmenin, gitgide artmakta olan istihdam yetersizliğine de bir çözüm getirebileceğini savunmaktadırlar. Bu fikri, çeşitli uluslararası kuruluşlar savunmaktadır (ILO ve UNIDO).

6. Soruna değişik bir açıdan bakan bazıları ise, büyük ölçeklerle yapılacak üretimin dağılgan etkilerine vurguda bulunmaktadırlar. Bunlar için önceliğin büyüme-oluşturucu sınai faaliyetler ve bölgesel konsantrasyonlara verilmesi gerekmektedir.

Ne var ki, 5. ve 6. nolu görüşleri savunanlar arasındaki anlayış ve görüş farkları bugün Türkiye'deki siyaset arenasında fazla etkinlik göstermemektedir. Bunlar her ikisi de, küçük ve küçük - orta işletmelerin desteğini kazanmaya çalışan azınlık grupları durumundadırlar. Başat siyasal düşünce ise daha çok, sınai ölçekli işletmelere yönseme göstermektedir.

Hiç kuşkusuz, yukarıda beiirtilen bu altı görüş, benim Kayseri'deki sınaileşme konusunda yaptığım araştırmaya dayanarak söyleyebileceği yapabileceğim değerlendirmelere oranla çok daha derin ve etrafıl incelemelere değer niteliktedlr.

Örneğin, nitekim, Türkiye'nin kısa sürede Ortak Pazar'a girmesini öngören bir sınaileşme siyasası ile, Türkiye'ye ayrı ve bağımsız bir bir gelişme çizgisi izleme güvencesi vermek isteyen görüş arasındaki tercih (3 ve 4 nolu görüşler) benim Kayseri araştırmamın siyaset kararlaştırıcılarına dar ölçüde yardımcı olabileceği temel nitelikte kararlar alınmasını gerektirmektedir. En azından, bu sorunun incelenmesinin tamamlanabilmesi için, Türkiye'deki büyük işletmelerin durumunun daha yakından incelenmesi gerekmektedir.

Benim sorumluluk alanında yeralan ise, Kayseri'deki gelişme için bu tercihin sonuçlarını işaret etmektir. En kısa zamanda Ortak Pazara girmekten

yana bir siyasa ise Batı Avrupa ile rekabet edebilecek bir yerli sanayii gerektirmektedir. Böyle bir sınai güce erişmek ise, bugün Batı Türkiye'deki sınai gelişme eksenlerinin desteklenmesinden ve güçlendirilmesinden başka seçimlik bir siyasete yer bırakmamaktadır. Bu çizgide bir gelişme ise, sınaileşmenin yaygınlaştırılması ile çatışmakta ve Kayseri'deki küçük ve orta işletmelerin çevresel durumda kalmaları anlamına gelmektedir. Bu sınaileşme anlayışı bugünkü fiili ulusal sınaileşme siyasasına da denk düşmektedir. Diğer yandan, çeşitli partiler arasındaki koalisyon hükümeti niteliğindeki kabinelerden hiçbirinin bu siyaseti temel nitelkte bir değişime tabi tutabileceği de beklenmemelidir. Yaptığım araştırmaya dayanarak, 1'nci ve 2'nci görüşler arasındaki gerginliğe, yani, Türiye'nin ticari kapitalizmden sınai kapitalizme geçişi sağlayacak mali yönden güçlü bir orta sınıfı desteklemesi, yoksa geilşmede liderliği devlete mi bırakması gerektiği konusuna ilişkin olarak birkaç kelime daha ilâve etmek istiyorum. Birinci siyasa boyunca olabilecek gelişme, kuşkusuz, bugünkü siyasete uygun bir geleceği temsil edecektir. Büyük miktarlarda sermayeye sahip böyle bir orta sınıfın oluşması Kayseri'de hemen hemen tamamlanmak üzere olan bir olgudur. İzlenen bugünkü siyasa bu oluşumun gerçekleşmesine birçok bakımdan katkıda bulunmuştur: Kredi olanaklarından en çok ticaretle iştigâl edenler yararlandırılmakta, zenaatkarlar ve sanayideki girişimciler fazla yararlandırılmamaktadır; ham madde fiyatları sabitleştirilmemekte, bunların fiyatları dağılım siyasasında gözönünde tutulmayarak gene ticaret erbabı kayırılmaktadır; ticari emval fiyatlarına da sınırlama getirilmemektedir Meta ve mülk üzerinde spekülasyon serbest bırakılmaktadır. Bu grup, küçük orta-ölçekli işletmelerin artışı şeklinde sanayiye doğru bir yönelme göstermekte ise de, bu gelişme aşırı derecede sınırlı kalmakta; birbirinin açıkça aynısı, benzeri olan işletmeler kurulmakta ve sayıları artan bu işletmelerin hepsi de minimum düzeyde teknoloji kullanmaktadırlar. Kendilerine iş verilenler de çoğunlukla mevsimlik işçiler olarak çalışmaktadırlar. Aynı zamanda, ticaret faaliyetlerinden kaynaklanan geniş miktarlarda bir sermaye birikimi de devam etmektedir. Bugün için, genişleyen ticaret kapitalizminin sınai kapitalizme varacak bir değişim süreci içinde olduğu söylenemez. Bu tür bir süreç başlayacak olduğunda ise bunun ilk etkileri, en başta, küçük orta işletmelerin yıkımı, yerel istihdam olanaklarının önemli derecede zarar görmesi ve azalma olacaktır. Bugünkü duruma ve bugün izlenen politikaya karşıt olan anlayış ise devletin ekonomiye müdahale etmesini ve Halk Sektörünün kurulmasını savunmaktadır. Bununla beraber, tüm iktidar bunlara geçmeyecek, devlet ekonomik meselelerde aktif olmaktan çıkmayacaktır. Devlet aygıtlarındaki çok sayıda kurumlar bugünkü durumda, sınaileşme politikasını uygulamakla görevli oldukları halde, çözülme içindedirler veya siyaseten ne yapacaklarını bilemez bir durumdadırlar.

Bu bürokratik kurumlar içinde bulundukları durumu temsil eden en çarpıcı örnek, bugün önemli hiçbir işlevi kalmamışa benzeyen Devlet Planlama Teşkilâtıdır. Halk Sektörünün kurulması fikrini destekleyen yönetim-dışı birçok çevrelerin bu tutumu durumu açıklamaktadır. Devlet aygıtları bile bu fikri desteklemektedir; çünkü, böyle bir fikir böyle bir gelişme yurt dışında çalışan işçilerin paralarını bu tür yatırımlara çekebilecek gibi görünmektedir. Ayrıca şu da anlaşılıyor ki (bu konu H. van Renselaar ve R. Penninx'in hazırlamakta oldukları incelemelerinde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır), bu tür girişimlerin birçoğu, bugün güçlü durumdaki yerel seçkinler (elite) tarafından benimsenmekte; yerel olarak işlerik kazanabilmekte; mali yönden güçlü bu orta kesiminin çıkarlar ısiyasal amaçların belinlenmesinde gitgide daha büyük bir etkinlik ve ağırlık kazanmaya başlamış bulunmaktadır. Bu nedenle, Halk Sektörü bugünkü gelişme yönüne bir alternatif olarak ortaya çıkmış bulunmakta ise de, bugün artık günün siyasetinde de yerini almış ve alternatif olma statüsünü yitirmiş bulunmaktadır.

Çalışmamın sonuna geldiğim şu anda, fiilen çalışmamdaki başlangıç noktası olan anlayışıma yakın düşen sınaileşmeye ilişkin varabildiğim siyasal değerlendirmemin ne olduğuna da değinmek istiyorum. Küçük ve orta ölçekli işletmelere uygun hale getirilmiş bir sınaileşme süresi olabilir mi? Benim üzerinde durduğum temel sorun bu idi (5 ve 6 nolu düşünceler). Bu kategorilerde yeralan işletmeler sınaieşmeye karşı ne derece yakınlık duymakta, yatkınlık göstermektedir? Bir önceki bölümde vardığım sonucu tekrar edecek olursak, sınaileşme yönünde kayda değer herhangi bir gelişmenin olabileceğini düşünmemizi gerektiren bulgulara rastlayabilmiş değiliz. Bu yönde bir gelişme için olması gereken bazı temel koşullar ortada mevcut bile değildir. Şöyleki :

a. Ticari kapitalizmden bir kopma söz konusu değildir.

Böyle bir kopmayı gerçekleştirmek için iki strateji izlenebilirdi :

— Mali yönden güçlü bir orta sınıf tarafından desteklenecek olan ticari kapitalizmden sınai kapitalizme otomatik bir geçiş stratejisi; bunun sonuçları, daha önce değinildiği gibi, küçük ve orta işletmeler için yıkıcı nitelikte olmak zorundadır.

—Daha yakın planda düzenlenmiş (regulated) bir gelişmeye dayanan bir siyasa. Böylece, daha fazla devlet müdahalesine dayanan bir siyasa.

Sermaye birikiminin Halk Sektörü aracılığı ile gerçekleştirilmesi sayesinde, çok sayıda küçük hissedar aracılığı ile daha çok sayıda işletmelerin kurulabilmesi esasına dayanan bir gelişme politikası.

b. Çevre kapitalizminin ortadan kaldırılabilmesi.

Bugünkü çevre kapitalizminden kurtulmak için, bağımsız ve otonom bir gelişmeye yönelebilmiş ulusal düzeyde bir politikanın izlenmesi gerekmektedir. Yurt içinde durum açısından, bu siyasanın sınai işletmelerin ülke çapında heryere yayılmasını teşvik etmesi; böylecek Kayseri'nin bir çevresel gelişme ekseni olarak, daha fazla gelişmiş bulunan Batı, Türkiye'deki gelişme eksenlerine olan bağımlı'ığından kurtulabilmesi gerekmektedir.

c. Ekonominin arz tarafını kendine kök alabilen bir harekete geçme güç ve yeteneği ile başlatılmış bir sınaileşmede; yani, çeşitli üretim faktörlerinin farklı organize edilmeleri ve kullanımları ile hızlandırılmış bir sınaileşme.

Böyle bir sınaileşme politikasının ise, bugünkü fragmanlara ayrılma eğilimlerini önleyebilmesi; üretim yapısı içinde bir tutarlılık ve uyumluluk sağlayabilmesi; buna öncelik vermesi gerekmektedir.

Tartışma

Raci BADEMLİ : Yeri ge'mişken daha önce değinmediğim bir noktaya açıklık getireyim. Gaziantep ve Eskişehir'de sanayinin «fabrika» ve «küçük üretim» kesimleri arasındaki ilişkilere baktığımızda iki arkadaşımızın da söylediklerini doğrulayan örnekler bulmak olası. Bazı sanayi dallarında (gıda ve dokuma gibi) fabrikalar ortaya çıkınca küçük üretim birimleri yok olmakta. Bazı sanayi dallarında (otomotiv sanayii gibi) ise fabrikalar küçük üretim birimlerinin çoğalma eğilimlerini kuvvetlendirmekte. Ancak, küçük üretim birimlerinin azalıp çoğalmalarını her zaman bu tür örnekler ışığında, yani doğrudan fabrika üretimine bağımlı olarak açıklamak olanaksız. Örneğin semerci'er, keçeciler, bakırcılar ve kalaycıların sayıca azalmaları daha çok talep yapısındaki değişmelere ve hammadde sorunlarına bağımlı gözüküyor. Buna karşılık, oto tamircileri, tornacılar ve dökümcülerin sayılarındaki artışlar motorlu araç ve gereçlerin tür ve sayı olarak çoğalması yanında yedek parça bulma zorluklarına koşut bir görünüm sergiliyor. Ne var, bütün bunlar o kadar ilginç değil. Yani azgelişmiş kapitalist sanayileşme olgusunun en çarpıcı yönü buralarda yatmıyor.

Bence azgelişmiş kapitalist sanayileşmenin en çarpıcı yönü «fabrika» ve «küçük üretim» birimlerinin pazar paylaşarak ortak yaşamaya yönelmeleri. Bu klâsik kapitalist sanayileşme süreçleri kapsamında pek sözü

edilmeyen bir durum. Bildirimde buna işaret etmiş, ancak üstü kapalı geçmek zorunda kalmıştım. Biraz aşayım.

Şüphesiz Gaziantep daha çok bir küçük üretim kenti görünümünde. Buna karşılık İstanbul, İzmit, Bursa ve hatta Eskişehir gibi birçok Batı Anadolu kentinde durum farklı. Fabrika türü üretim küçük üretime oranla daha hakim. Sanayi yapısı açısından farklılaşan bu iki tür kent arasında ülke ölçeğinde kaba bir işbölümünün varlığından söz açmak olası. Gaziantep gibi küçük üretim kentleri çoğunlukla gecekondularda ve kırsal yörelerde oturan düşük üretim kentleri çoğunlukla gecekondularda ve kırsal yörelerde oturan düşük gelir gruplarının tüketim ihtiyaçlarını karşılıyorlar.

Fabrika türü sanayi üretiminin ağır bastığı kentsel ekonomiler ise yüksek gelir grupları ve ihraç pazarlarına yönelmişler. İşte kentler arasındaki bu işbölümü üretim türleri arasındaki ortak yaşama eğilimlerinin ülke ölçeğindeki görünümü oluyor. Aynı eğilim kent ölçeğinde de gözlenebilir. Örneğin Eskişehir'deki tuğla fabrikaları yanısıra gelişme ortamı bulabilen, tuğla ocakları ve briket imalâthaneleri.

Bu düşünce çizgisini başka bir açıdan tamamlayalım. Pazarlarda aynı işe yarayan fakat farklı değişim değerleri sergileyen mallar çoğalıyor. Örneğin, odun - kömür sobaları yanında sıcak hava üfleyen ısıtma araçları, katkaloriferleri v.s.; elde yapılma bıçaklar yanında kalite çelik bıçak çeşitleri; makina ile dokunmuş kilimler yanında duvardan duvara halılar, modern karpetler v.s.; tel dolaplar yanında çelik dolaplar, buz dolapları; ve ocak tuğlaları, briketler yanında fabrikasyon kalite tuğlalar imalâtı gelişiyor. Öte yandan gelir dağılımındaki eşitsizlik artıyor. Bu iki olay birbirinden bağımsız değil. Hangi gelir grubunda olursa olsun kişilerin ihtiyaçları artıyor, ancak ihtiyaçları karşılama olanakları farklılaşıyor. Bu arada büyük bir çoğunluğun geliri tüketim eğilimlerine koşut aratmıyor. Arzusu fazla parası az bu grubun talebi ise bugünkü koşullarda fabrika türünden çok küçük üretim türü sanayi birimlerince karşılanıyor.

İşte, az gelişmiş ülkelerde emeğin insafsızca sömürüldüğü, geri teknolojinin, küçük girişimcilerin ve küçük kapitallerin yoğunlaştığı bir sanayi kesimi, yani küçük üretim kesiminin oluş ve yeniden üreme nedenlerinden en önemlisi olan pazarların parçalanması hadisesi böyle şekilleniyor.

Açıklama çalıştığım bu nokta tartışmacı arkadaşların söz konusu ettikleri olgulardan oldukça farklı. Gelir grupları arasındaki farklılaşmalar, pazarların parçalanması, değişik üretim türleri arasında ortak yaşama eğilimlerinin oluşması ve kuvvetlenmesi gibi konuları içeriyor.

Azgelişmiş kapitalist sanayileşmenin bu yönlü, toplumun yapısal özelliklerini kavramamıza da ışık tutma durumunda. Örneğin, üretim türleri ara-

sındaki ayrışım, emek pazarlarındaki parçalanma ile bağıntılı. Ayrıca, değişik üretim türleri etrafındaki kurumsal örüntüler nitel farklılık'ar sergiliyor. Fabrika ve küçük üretim türleri için başka kredi mekanizmaları, mesleki örgütlenmeler, işçi - işveren ilişkileri, iş koşulları, ücret - kâr düzeyleri, ve hatta kültür düzeyleri söz konusu.

Doğu ERGİL : Burada gerek Oğuz Arı Bey'in, gerekse Beyefendinin yaptığı konuşmalar ve Raci Bademli'nin açıklamalarına ışı tutacak, başka bir araştırmanın sonuçlarından bahsetmek istiyorum. O da, 1975 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilgiler Bölümü öğrencileriyle, benim yaptığım bir araştırma. 13 küçük üretici kolu üzerinde, Ankara kendinde, kent küçük üreticileri üzerine yapılmış bir araştırma bu. Oradaki örneklem 228 kişi, iyi hatırladığıma göre ve ilginç olan bir nokta, durgun mevsimlerde, yani pazarın sınırlandığı, satış olanaklarının sınırlandığı mevsimlerde 228 kişilik bu küçük üretici grubunun, 18'i hariç, yani 210'u hiç bir şey yapmamakta.

Yani kendi verdikleri ifadelere göre, üretimlerini durdurmaktalar veyahutta son derece sınırlamaktalar. Doyumluk çizfinin altında bir gelir elde etmekteler. Fakat farklı bir üretim çizgisine, biçimine veya faaliyetine geçememekteler. Diğer kalan 18'i içinde en çarpıcı örnek, yorgancılar ve yatakcılar idi. Bunlar da hallaç aleti mi dersiniz artık ona, aygıtını ellerine alarak sokağa çıkmakta ve işte yatak - yorgan atmak için bağırmaktalar. Bu ilginç bir nokta. Yani pazarın sınırlı olması, kredi kaynaklarının sınırlı olması, bir seçim meselesi değil, yani nesnel bir durum. Bunu Raci Bey'in anlattığı gibi, farklı örüntüler içinde değerlendirilmesi ve deminki tartışmada, geleneksel küçük üreticilik ile, bugün modern faaliyetlerin ortaya çıkardığı veyahutta geleneksel üreticinin alt - kontratlarla, modern faaliyetlere uyarladığı ilişkilerini, kategorilerine gerçekten ayrılması lazım. Fakat bu konuşmalarda bir şey gözden kaçıyormuş gibi geliyor bana. O da, sadece bu nesnel sınırlamaların dışında, küçük üreticilerin, gerçekten şimdiye kadar, gelişmiş ülke'erden bize aktarılan, ideolojik yükü bir hayli ağır olan, küçük üreticilerin geliştirilip, beslenilerek, büyük üreticilere dönüştürüleceği ve ondan sonra da bir ülkenin sanayileşeceği tezi, gerçekten bu küçük üreticiler aracılığıyla yapılabilir mi ? Şimdi burada şimdiye kadar sunulmuş olan ve istatistik verilerden elde etiğimiz gibi, bu adamların kredi olanakları son derece sınırlı. Pazarları son derece sınırlı ve üzerlerinde büyük bir kontrol var, gerek devlet kesimlerinde, diğer daha büyük üretim birimlerinden, yani kapitalist pazarın getirdiği sınırlamalar var. Ve bir de gerçekten, Weberyan bakış açısından bakılacak olursa, bu adamlar, Weber'in de öngördüğü gibi, şu ilerici, atılımcı, «enterpraneur», girişimci tipinin hamili midirler, yani gerçekten bu rolü üstlenebilirler mi ?

Gerek benim yaptığım araştırma ve sabahleyin Bahattin Akşit'in de Ço-

rum'da, kendisinin yaptığı araştırmanın verilerinden de görülmekte ki, bu adamlar, gerek dünyaya bakış açıları, gerek eğitimleri, gerek bundan sonraki gelişme potansiyelleri yani yaşam alanlarına açma fakat modern koşullara uyarak açma gibi yeteneklerini, yetenekleri gerçekten modern yaşamın koşullarına uygun değil. Bunlar birer atılımcı, geliştirici ve gelişmeye açık alanın yeni yatırımcıları, ilerleticileri, motor gücü değiller. Zannediyorum burada bu konu açık bırakıldı ve adamların, yani küçük üreticilerin, bu genellikle geleneksel üretimi hala sürdüren, üreticilerin de bu rollerinin üzerinde, yani bu yeteneklerinin, bu temellerin var olup olmadığı üzerinde de durmak gerekti.

Bir de ideoloji konusu var. Emre Kongar'ın çok güzel belirttiği bir konu vardı : Küçük üreticiler arasında ideoloji ve devlet ilişkisi.

Şimdi ideolojinin, bilmiyorum, bugün ben Bahattin konuştuktan sonra gelmiştim, bir tanımı yapılmışmıydı, ama ideolojinin içeriğinde şu da var : Bir toplumsal sınıfın veya grubun, hem içinde bulunduğu toplumu algılaması, hem de kendi sınıfının veya grubunun durduğu yeri algılaması ve bunu ifade etmesi. Şimdi deminki tartışmada ortaya çıkan, daha modern kesimi küçük üreticinin ve daha geleneksel olan kesimi arasında bir ideolojik farklılık olacağını, bu bakış açısından, kabul etmek lazım. Yani ortak noktaları olduğu gibi, farklılıkları da olacağı noktasını. Benim yaptığım araştırmada, parti ilişkileri üzerinde sorduğum sorularda, daha küçük birim olan işletmelerde, daha az işçi çalıştıran, kredi olanakları daha sınırlı olanlarının genellikle MSP'ye ve DP'ye olan yatkınlığı gözükmekte. Daha büyüklerinin ise, daha çok AP'ye ve hatta CHP'ye oy verdikleri anlaşılmakta ve hepsinin de şikayetleri; devletten yardım göremedikleri konusuna gelip takılmakta. Ve gerçekten Emre'nin söylediği konu önemli, bu devlet konusunda. Şimdi küçük üreticilerin, geleneksel olanlarının dayandıkları bir değer sistemi var. Bu, onları yaratan, daha eski bir üretim biçiminin değer sistemi. Bu sistemin genel ifadesiyle değil, o yüzden daha geleneksel olanlarında dinsel bir ideoloji, bir ifade çevresini görmek, sezinlemek, ölçmek çok kolay. Fakat diğerlerinde, din değil, fakat daha laik, devlet desteğine daha yönelik bir dünya görüşü var. Fakat ikisi de, sonunda, birisi belki teoratik devlet, laik devlet, fakat ikisi de, kendilerinin dayanacakları. dayanmak istedikleri bir hami devlet tezinde ortalaşıyor. O zaman devletin ele geçirilip veyahutta kendilerine yandaş bir devletin kurulup, desteklenmesi çok önemli bir tez zannediyorum. Yani o konunun da bu tartışma içinde belki öne çıkarılması lazımdı. Teşekkür ederim.

Sezgin TÜZÜN : Arkadaşların soruları ve açıklamaları için öncelikle teşekkür ederim.

Aydın Gürpınar, sanayide küçük üretim konusunda belirli noktalara değin-

di ve o noktalarda soruna açıklıklar getirdi. Gerçekte, sanayide küçük üretim birimlerinin varlığı olgusu, tek başına ele alınıp, incelenebi'ecek bir olgu değildir. Ancak biz bu bildiride, sanayi küçük üretim blrimlerinin belirli bir olgu değildir. ele alarak, o kesimin kendi içerisindeki yapısını, değişim yön ve olanaklarını incelemeğe çalıştık. Bu olgu, genel sanayi yapısı ve değişim süreci içerisinde incelenerek yerine oturtulabilir. İçerisinde bulunduğumuz aşamada, elimizdeki veriler böylesine ayrıntılı bir incelemeyi olanaklı kılmamaktadır. Kaldı ki, bildirimizde çizdiğimiz çerçeve, sorunun bu boyutunu dışarıda bırakmaktadır.

Sanayide küçük üretim birimlerinin yapısına ve değişim örüntülerine, genel sanayileşme süreci açısından baktığımızda; sanayiin gelişimine eşgüdümlü olarak belirli sanayi küçük üretim birimlerinin yok olduğunu, buna karşın farklı yapıda sanayi küçük üretim birimlerinin doğduğunu görüyoruz. Bu konuda ile ilişkili olarak otomotiv sanayiinin gelişiminin, sanayi küçük üretim birimleri boyutundaki yansımasına bakabiliriz. Otomotiv sanayiinin kuruluşuna ve gelişimine eşgüdümlü olarak küçük üretim birimleri içerisinde örgütleşen yan sanayi, ve giderek sayıları artan bakım - onarım birimleri, söz konusu gelişimin yalnızca bir yönünü yansıtmaktadır. Gelişime eşgüdümlü yansımanın ikinci yönü, otomotiv sanayi ürünlerinin bakım ve onarımı için ortaya çıkan, ana fabrikalara bağlı bakım - onarım servislerinin kurulmasıdır. Bu örgütleşme yaygınlaştıkça, yanıltıcı çokluktaki bakım - onarım birimleri giderek azalmak durumunda kalacaklardır.

Bu olguya bakarken, gelişimin kısa ve uzun erimli doğurgularını birlikte çözümlemek gereği ortaya çıkar. Yalnızca kısa ya da uzun erimli çözümlemeler, gelişimin tek bir boyutunu ortaya koyacaktır.

Tartışmalarda ısrarla üzerinde durulan noktalardan biri de, sanayi küçük üretim birimlerinin pazarının var olduğu ve var olacağıdır. Bu noktaya da yukarıda değindiğimiz çerçeve içerisinde bakmakta yarar var. Sanayi küçük üretim birimlerinin elbetteki pazarı var, ancak bu pazar değişken bir pazar. Bir diğer deyişle bazı alanlarda doğup büyüyen bir pazar söz konusu iken, sanayi küçük üretim birimleri için bazı pazarlar da yok olma sürecinde. Bu olgu genel sanayileşme yapısı ve değişim süreci ile birlikte algılanabilir ancak. Bugün için renkli mobilya talebinden söz ediliyor, bunun anlamı ucuz mobilya üretimidir. Büyük çapta örgütleşmiş sanayi bu alanı kapladığı zaman, pazar mekanizması içerisinde küçük üretim birimlerinin yarışmayı nereye kadar götürebileceği gözden ırak tutulmaması gereken bir noktadır kanımızca. Ka'dı ki, genel değişim örüntüsü içerisinde küçük ayrıntılar çok önemli olmadığı gibi, belirleyici de değildir. Toplumsal değişim sürecinde ortaya çıkan kısa erimli farklılaşmalar, uzun erimdeki örgütleşmenin genel yapısını (farklılaşmalar ayrıntıda kaldığı sürece)

ve değişimin yönünü ortaya koyamaz. Sanayi küçük üretim birimlerinin upazarını ndaralması ya da genişlemesi, uzun erimde sanayinin genel yapısı ile belirlenen olgudur. Bu boyutta sorunu ele aldığımızda, sanayi küçük üretim birimlerinin yapısal değişiminin, genel sanayileşme sürecinden hiçbir biçimde soyutlanamıyacağı gerçeği ortaya çıkar.

Bildirimizde, karşılaştırmalı bir çalışma olmadığı ve verilerimiz elvermediği için bu noktalar üzerinde ayrıntılı olarak durmamıştık. Sonuçta sorular doğal olarak bu noktalarda odaklaştı. Öz olarak söyleyebileceğimiz; sanayi küçük üretim birimlerinin yapısını ve değişim ürüntülerini incelerken oluşturulacak kuramsal çerçevenin, genel sanayileşme sürecinden soyutlanmayan kısa ve uzun erimli değişim örüntülerini inceleyen bir bütünlükle o'uşturulmasıdır. Olguları bu bütünlük içerisinde ele almaz isek, en azından sanayi küçük üretim birimleri boyutundaki gerçekleri eksik görmüş oluruz.

Çalışmaya getirdikleri açıklıktan ötürü, tüm dinleyenlerin soru ve açıklamalarıyla yaptıkları katkılara teşekkür ederim.

Panel

İlhan TEKELİ : Paneldeki tartışmaya da yardımcı olmak üzere, toplantıya sunulan bildirilerin ortaya çıkardığını sandığım bazı sorunlar üzerinde duracağım.

Öncelikle üzerinde duracaklarım daha ayrıntıdaki sorunlar olacak. Raci arkadaşımız bildirisinde tüm üretim alanını, zenaat dükkanı, imalathane ve fabrika gibi üçlü bir sınıflama içinde inceledi. Bu kategorilerin ayrılıklarını açık hale getirdi. Şimdi ben bu tanımlamanın, son yıllarda çok sözü edilen «marjinal kesime» göre. konumunun berraklaştırılmasını istiyeceğim. Acaba zenaat dükkanı denilen grubun hiç olmazsa bir bölümü marjinal kesim içinde düşünülemez mi? Tabii bu iki kesim arasında bazı benzerlikler bulunabileceği gibi bazı ayrılıklarda bulunabilir. Önce nesnel ayrılıklar var. Marjinal kesimin oluşumundaki temel özellik kişilerin bu kesime girişlerindeki kolaylık. Oysa zenaat kesimine girişte hiç olmazsa geçmişte böyle bir kolaylık söz konusu değildir. Ama bugünkü zenaatkar dükkanı, geçmiştekinden farklıdır. Eğer bu alana giriş kolayiaşmışsa, bu kesimin marjinal kesime dönüşmesinden söz edilebilir mi? Her iki kesimde yatay bir örgütlenmeye giderek başka bir deyişle dernekleşerek, rant oluşturarak kent içinde varlıklarını sürdürmektedirler. Üzerinde durulması gereken bir başka boyut, her iki kesimin ideolojileri. Bu konuda elimizde ampirik bilgiler yok. Politik davranışların kararlılığı açısından belirli farklılıklar bulunabilir. Zanaatkar-

lar küçük üreticilerin politik seçmeleri zaman içinde hızlı dalgalanmalar göstermezken, marjinal kesim üyelerinin politik seçmeleri zaman içinde büyük dalgalanmalar göstermektedir.

Sonuç olarak küçük üretim olayı tartışılırken marjinal kesimle olan ilişkilerinin açık ve temiz olarak belirtilmesinin yararını vurgulamak istiyorum.

Üzerinde durulmasında yarar gördüğüm ikinci konu şu sorudan kaynaklanıyor. Türkiye'de değişik dönemlerde, esnaf ve küçük sanatkarların korunduğu, teşvik edildiği görülmektedir. Acaba bu dönemlerin özellikleri nelerdir? Hangi siyasal ortamlarda küçük üreticilik ön plana çıkmaktadır?

Yakın tarihimiz içinde küçük üreticiliğin teşvik edildiği bir dönem İttihat ve Terakki dönemi olmuştur. Bu sorun Cumhuriyet tarihinde 1940 larda tekrar gündeme gelmiştir. Her iki dönemin müşterek olan bir özelliği var, o da savaş dönemi olması. Ülke dışa kapanıp, üretim azalınca kıtlık rantları oluşmakta ve küçük üretim ekonomik hale gelmektedir. Bu koşullarda küçük üreticilik önem kazanmaktadır. Nitekim 1940 larda el tezgahları üretilerek dağıtılmış ve el tezgahlarına dayanan dokumacılık hızla gelişmiştir. Bu tür üretimin ideolojisi de birlikte geliştirilmiştir. Bu ideoloji meslekçilik ideolojisidir. İttihat ve Terakki döneminde bu ideolojinin en önemli kişileri [Kör] Ali İhsan Bey ve onun yakın arkadaşı Memduh Şevket Esendal'dı. Eski İttihatçılar İzmir Suikastı sonrasında siyaset ortamında geriye itilmişti. 1940 larda Memduh Şevket Esendal'ın tekrar ön plana çıkması, CHP nin Genel Sekreteri olması salt bir rastlantı olmasa gerekir.

Bu dönemlerde küçük üreticilik ideolojisinin destek bulmasının başka nedenleri de vardır. Yalnız küçük üretimin ekonomik hale gelmesi ile açıklanamaz. Savaş koşulları, bir tür yağma ekonomisi ve karaborsa düzeni yaratmaktadır. Toplum içinde çok hızla zenginleşen bir grup ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ücretliler ve sabit gelirliler hızla kaybeden bir grup olmaktadır. Bu toplumsal ortam, küçük üreticilik ideolojisinin yayılması için çok uygundur. küçük üreticilik ideolojisinin savaş koşulları içinde yayılmasının yukarıda sayılan nedenlerden başka nedenleri de bulunabilir.

Toplumumuzda küçük üreticiliğe önem verilen üçüncü dönem, kanımca 1960 lar sonrasıdır. Demokrat Parti dönemi yaygın kanıların aksine küçük üreticilerin desteklendiği bir dönem olmamıştır. Demokrat Parti iktidarının özellikle 1955 den sonra esnaflara ve küçük üreticilere karşı bir tavır takındığı görülmektedir.

1960 lar sonrasında esnaf ve sanatkarlık kurumlarının yeniden canlandırılmasının değişik nedenleri bulunabilir. En önemli gelişme 507 sayılı Esnaf ve Küçük Sanatkarlar Kanunu'nun çıkışında görülmektedir. Bu kanun esnafları güçlendirmiş, özellikle şehir kesiminde büyük tüketici kitleler aleyhine rant oluşturmalarına olanak sağlamıştır.

1963 lerden itibaren, Türkiye'deki kredi kanallarından, özellikle AID kredilerinden yararlanma olanakları artırılmıştır. Bu kredi kanallarının geliştirilmesinde AID'nin çok kararlı ısrarları olmuştur. Niye bu dönemde AID'nin küçük üretici yaratmaya çalıştığı sorulabilir? Bu sorunun yanıtı, Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlayıp, bu Plan'da, sanayileşme tercihi yapmasından geçmektedir. Bu yorumlama 1960 lar sonrasında küçük girişimcilerin yaratılmasının, dış kaynaklı isteklerden doğduğunu göstermektedir.

Şimdi, üçüncü bir konu üstünde durmak istiyorum. Asaf Savaş arkadaşımızın bildirisinde getirdikleri ile Raci arkadaşımızın bildirisinin bulgularını bir arada düşünmeye çalışacağım. Asaf arkadaşımız genel bir firma teorisi içinde, kapitalist bir sistemde, hem küçük üretimin hem de büyük firmaların bir arada bulunacağını gösterdi. Raci arkadaşımız ise bize zenaat dükkanı, imalathane ve fabrikaya hiç olmazsa belirli koşullar altında evrimsel bir sıra içinde bakılabileceğini getirdi. Ayrıca Türkiye'nin bugün içinde bulunduğu bağımlı kapitalist yapımın imalat dükkanından, fabrikaya sıçramak olanağı vermediği üzerinde durdu. Şimdi Asaf'ın bulguları ile Raci'nin bulguları bir araya getirilerek şöyle bir soru sorulabilir. İlk ayrı tarihsel dönem ele alsak, birinci dönem Cumhuriyet'in ilk yılları gibi tamamen küçük üreticiliğin yaygın olduğu dönem olsun. İkinci dönem olarak Türkiye'nin bugünkü ulaştığı düzeyi seçilsin. Bu dönemde küçük üreticilik ve büyük fabrika yan yana yer almaktadır. Raci'nin verdiği tanımlara göre birinci ve ikinci dönemde de zenaat dükkanı ve imalathane vardır. Ve bu ölçütlere göre nitelikleri aynıdır. Oysa çok derine girmeden söylenebilir ki, geçen uzun tarihsel dönem içinde küçük üretimde de değişme olmuştur. Acaba küçük üreticiliğin zaman içinde kendisine özgü, kendi temel niteliklerini değiştirmeden, başka bazı niteliklerinin değiştiğini gösteren, bir evrim çizgisi kurulabilir mi?

60 yıl önceki küçük üreticilikle, bugünkü küçük üreticiliği işin yapılması ve iş ilişkileri bakımından aynı kefeye koysak bile, değişen bazı özellikler üzerinde durmak gerekir. Önce küçük üretimin konuları zaman içinde değişme göstermiştir. Sürekli olarak yeni konular küçük üretim alanına girmiştir. Bazı konularda küçük üretim dışında kalmıştır. Hangi alanlarda küçük üreticilik kalkmıştır. Bu alanın nitelikleri nelerdir? Küçük girişimciliğin değişen bir başka özelliği, büyük üretim birimleriyle olan ilişkilerin şeklidir. Küçük üretim birimleriyle, büyük üretim birimlerinin bütünleşmesi zaman içinde nasıl bir değişme göstermiştir. Bunun evrim sırası çıkartılabilir mi?

Bu noktada holdingler sorununa bir miktar girmek istiyorum. Son yıllar içinde Türkiye çok hızlı bir holdingleşme süreci içindedir. Holdingler, küçük girişimcileri iki yolla kendine bağlamaktadırlar. Birinci yol dağıtım kesimi içinde, bayilik ilişkisi kurmaktır. İkincisi ise, küçük üretimde yan kontratlarla

bağlamaktır. Şimdi şöyle bir soru sorulabilir. Holdinglerin küçük üreticilerle ilişkisi ekonomik midir? Siyasal mıdır? Holdingler bu ilişkiyi ekonomik sömürü sağladığı için mi, yoksa siyasal desteklerini artırmak için mi kuruyorlar? Benim şimdilik, eğilimim her iki yönde de işlevi olduğu şeklindedir.

Holdingler küçük girişimcilerle girdikleri ilişkilerle, ucuz emek kullanmış oldukları oldukları kadar onların desteğinden siyasal güç olarak yararlanmaktadır.

Örneğin, Koç grubu Aygaz fiyatlarını arttırmakta Aygaz bayilerinden yararlanabilir. Ayrıca bayiler sistemini kendi finansmanı zorluklarını çözmekte yardımcı olmaktadır. Hem de stok birikimlerini bu yolla eritebilmektedir. Bu ayrıntı düzeyine indiğimizde, küçük üreticiliğin evrim biçimlerini yakalıyabiliriz.

Bu noktada karşımıza bir başka sorun çıkmaktadır. Acaba, Holding sistemi içinde yer alan bir küçük girişimcinin ideolojisi, bağımsız bir küçük girişimcinin ideolojisinden ne kadar farklıdır? Hangi noktalarda ayrılıklar, hangi noktalarda bütünleşmeler vardır? Holding sistemi içinde ticaret rantlarının, holding ile küçük girişimciler arasındaki bölüşümündeki çelişki çok somuttur, bayi bunu kolayca algılayabilecektir. Bu açıklama daha da geliştirilebilir.

Yeni küçük üreticilik alanlarının ortaya çıkmasının belirgin bir nedeni topluma getirilen yeni sosyal kurumlar olmaktadır. Bunun yapı kesiminden tanıdığımız bir örneği var. O da yap-satçılık. Yap satçılık 1950 ler sonrasında ortaya çıkmış bir küçük üreticilik formudur. Türkiye'de kapitalistleşme sürecindeki gelişmelere paralel olarak, yükselen toprak rantları, buna paralel olarak getirilen katmülkiyeti kurumu ve Emlâk Bankası'nın geliştirdiği finansman biçimi, yeni küçük üreticilik türleri ortaya çıkarmıştır.

Üzerinde durmakta yarar gördüğüm bir başka nokta, Türkiye'de küçük üreticiliğin yaşatılma biçimlerinin neler olduğudur. Asaf Savaş arkadaşımız, kapitalist sistemde, salt bu sistemin rasyonalini kullanarak, küçük üreticiliğin varolabileceğini gösterdi. Oysa Türkiye'de küçük üreticiliğin yaygınlık düzeyini etkileyen nedenler, yalnız kapitalist sistemin kendi rasyonelinden doğmuyor, Türkiye'de bunların ötesinde küçük üretimi zorla yaygınlaştırmaya dönük mekanizmalar var. Bunlar nelerdir? Bu mekanizmaların başında kredi düzeni gelmektedir. Gerek Türkiye Ziraat Bankası'nın, gerek Halk Bankası'nın kredi verme biçimleri, yalnız küçük üreticiliğin varlığını sürdürmeğe dönük değildir. Aynı zamanda da bu kuruluşların büyümemelerini sağlamaya dönüktür. Bu grubun genişliği ve yaygınlığı kredi mekanizmasıyla garanti edilmektedir. Örneğin AID kanalıyla Ziraat Bankası'nda başlatılan kontrollu kredilerin, uzun vadeli kalkınma kredisi olmasına rağ-

men, mülksüzleşme sürecine girmiş küçük üreticinin mülksüzleşmesini yavaşlatıp varlığını sürdürmenin ötesinde işlev kazanması engellenmiştir. Kooperatiflere verilemez. Aynı koşullar Dünya Bankası kredileri içinde getirilmiştir.

Bu toplantıda üzerinde yeterince durmadığımız bir başka konu, Türkiye'de tarımda, hizmetlerde ve hatta sanayide çok yaygın bir küçük üreticilik olgusunun bulunmasının, toplumun diğer kurumlarına olan etkisidir. Örneğin küçük üreticiliğin yaygın olması politik sistemimizde ne tür koşullandırmalar ortaya çıkarmıştır? Yönetimin merkeziyetçi yapısında bu yapının etkisi ne kadardır? Benzer şekilde sorulabilir : Küçük üreticiliğin yaygınlığı eğitim felsefemizi ne kadar koşullandırmıştır? Biraz ayrıntıya girmekte yarar var. Eğer tarımda küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir sistem olmasa Köy Enstitüleri önerilebilir miydi? Yine aynı dönemlerde kurulan sanat enstitülerinin programlarının altında bir küçük üreticilik özlemi yok mudur? Hatta, hatta, üniversitelerimizdeki mimarlık eğitiminin küçük üreticiliğe dönük bir mimarlık eğitimi değil midir?

Belki bunu yadırgamamak gerekir, bugün Türkiye'de mimarlık ve mühendislik pratiğinin örgütlenmesi hala küçük üreticilik düzeyindedir. Bu nedenle Türkiye'de son yıllar içinde çok sayıda mimar ve mühendis yetişmesine karşın, bu konuda ülke içindeki mühendislik ve mimarlık hizmetlerinin görülmesinde bile, yabancı hizmet ithali önlenememektedir. Bu olguda hükümet politikalarının etkisi olduğu kadar da, pratik alanının örgütlenme biçiminde etkisi vardır.

Acaba pratik alanında küçük üreticiliğin hakim olduğu Türk Mimar ve Mühendis Odaları'nın ideolojik yönelimlerinde, küçük üreticiliğin etkisi nedir? Diğer bazı meslek alanlarının örgütlenmesinde ise büyük örgütler hakim olabilir. Örneğin tıp alanındaki hastahaneler gibi : Acaba meslek pratiğinin örgütlenme biçimindeki farklılıklar onların dünya görüşlerindeki farklılıklarda ne kadar yansımaktadır? Bu tür sorular daha da artırılabilir.

Çok zamanınızı aldım, teşekkür ederim.

Gülten KAZGAN : Başkanların genellikle, konuşma hakkı sondur ama, Sayın İlhan Tekeli'nin bıraktığı noktadan başlayıp, bazı tipleştirmeler yaparak, sabahtanberi tartışma konusu olan bir noktaya açıklık getirmek istiyorum : Geleneksel küçük üreticilik ve modern küçük üreticilik ilgili bir ayırım yapıldı; hangi tip küçük üreticilik yaşar, hangisi yaşamaz, ideolojik farklar nedir gibi bir ayırım yapılmak istendi.

Önce şunu belirteyim : Sanıyorum, gerek tebliğlerin, gerek bugünkü Panel'in konusu sanayideki küçük üreticidir. Sanayideki küçük üreticilik konusunda şöyle bir ayırım yapmak lâzım : Bir kere, bazı mallar var ki, bunlar mahi-

yetleri icabı, alternatif teknolojilerin kullanımına elverişli, bu alternatifler içinde de, çok emek yoğun türde teknoloji olduğu gibi, modern, gelişmiş teknoloji dediğimiz, çok kapital yoğun teknoloji de var. Bunun tipik örneği, dokuma sanayiinde karşımıza çıkıyor. Öyle ki, en emek yoğun teknolojiden, en otomatik tezgahlarda, kapital yoğun biçimde dokuma üretimi alternatifleri bulunuyor. Değişik alternatiflerin var olduğu durumda, küçük üretici, emek yoğun teknoloji ile ve büyük üretici de daha kapital yoğun tekno'oji ile piyasada yanyana yaşayabiliyor. Fakat, tarihsel evrim sürecine bakarsanız, emek yoğun, geleneksel teknolojiyi kullanan üretici, ta orta çağdan, daha önceden beri var olan teknoloji ile varlığını bugüne dek sürdürmeye çalışıyor. Buna karşılık, daha modern ve daha kapital yoğun teknolojiyi kullanan fabrika tipi üretim, gelişme sürecinin bir aşamasında piyasaya çıkıyor. Bu ikisi birbirlerine yakın, **rakip** mallar ürettiklerinde, geleneksel teknoloji ile küçük üreticinin yaşamını sürdürmesi, ancak belirli bir süre için ve çok belirli koşullarda mümkün. O belirli süre ve belirli koşullar dışında, bu geleneksel üretim tarzının tarih sahnesinden silinmesi gerekiyor. Bu belirli koşullar neler? Zannediyorum başta, Türkiye'nin yoğun biçimde yaşadığı işsizlik sorunu geliyor. Eğer geleneksel teknolojiyi kullanan küçük üretici kesimi, fabrikanın yoğun rekabetine maruz ise, bu demektir ki, kendisi daha önce var olan piyasasını onlarla paylaşacaktır. Onlar kadar düşük maliyetle üretim yapamadığı için, bu rekabette, kendisi daima kaybeder durumda olacaktır. Fakat, bir durum var. Tezgahını kapadığı zaman, alternatifi işsiz kalmak ise, o zaman kendi yaşamı boyunda küçük üreticiliği sürdürüyor. Dolayısıyla, alternatif teknolojilerin var olduğu, rakip ürünlerin değişik teknolojilerle üretildiği durumda, sanayideki küçük üretici, ancak küçük üretici olan kişinin yaşamı boyunca yaşıyor, ondan sonra tarih sahnesinden siliniyor.

İkinci bir tarz, yeni doğan fabrika sanayiinin yarattığı küçük üreticidir; bunlar, modern sanayii **tamamlayıcı** nitelikte mallar üretiyorlar. Burada otomotiv sanayiinin yan sanayii konu edildi, Doğrudur, otomotiv sanayii bugün Türkiye'deki gelişme aşamasında, geniş bir yan sanayi yaratmıştır, kendisine bağlı küçük üreticiler biçiminde ve daha önce var olmayan türde bir yan sanayi doğmuştur. Fakat bu, yalnız otomotiv sanayiine özgü değil. Karabük Demir - Çelik Fabrikaları'nın çevresine bakarsanız, orada da o temel hammaddeye bağlı, biçimde doğmuş bulunan geliş bir küçük üretici kesimi biçimde üretebildiği temel hammaddeyi, değişik, farklılaştırılmış mallara dönüştürür, bunları satar. Bu farklılaştırılmış malların her birinin piyasası oldukça dar olduğu için, küçük üreticiye yaşama olanağı verir. Bu farklılaşmış mallar, çok kapital yoğun üretim teknolojisi değil de, oldukça emek-yoğun bir teknoloji kullandığı için, bu tür malları üretmek suretiyle, yine büyük fabrika çevresinde, onu tamamlayıcı nitelikte, fakat küçük üretim biçiminde yeni bir küçük sanayi türü doğar. Ancak şunu söyleyeyim, ister

otomotiv sanayii olsun, isterse Türkiye'deki bu demir - çelik sanayii olsun, evrim sürecindeki gelişme ile bunlar daha büyüyüp, pazar genişleyip, hatta daha ileri bir aşamada ihracata da yöneldiği takdirde, bir kaç olasılık ortaya çıkacaktır. Bir kere, var olan otomotiv sanayii, eğer kârlı biçimde içerebiliyorsa o yan sanayii, dikey tamlaşma içinde, otomotiv sanayiinin bir aşaması haline de dönüştürebilir. Dolayısıyla, bugün var olan tamamlayıcı nitecikle yan sanayi Türkiye'nin gelişme sürecinin daha ileriki aşamalarında da var olacak demek değildir. Diğer bir deyişle, toplumun gelişme evriminin değişik aşamalarında, küçük sanayi, değişik biçimde var olabiliyor. Daha önceki aşamada, fabrikaya rakip mallar üreten küçük sanayi, bugün fabrika üretimini tamamlayıcı nitelikte mallar üreterek de var olabiliyor. Fakat, daha ileriki gelişme aşamalarında, bugünkü küçük sanayi, var olduğu biçimiyle belki, hatta büyük bir ihtimalle yaşamayacak. Hiç olmazsa bir kesimi, bunun, modern sanayilerin kendi dikey tamlaşması içinde, içerilecek ve büyük sanayinin bir bölümü haline dönüşecek. Belirtmek istediğim nokta şu ki, toplumun değişik gelişme aşamalarında, küçük sanayi değişik biçimlere bürünecektir. Fakat bunun, öngörebildiğimiz 15-20 yıllık bir sürede tarih sahnesinden silineceğini söylemek pek mümkün değil; çünkü, küçük sermaye ve bugünkü işsizlik koşullarının eğer gelecekte de var olacağını varsayarsak, kişiler mutlaka kendisine küçük üretim dallarında, kolayca girebileceği, kendi kendine istihdam yaratabileceği alanları, aynı zamanda var olan ekonomik koşullar içinde arayacaktır.

Toplumun evrim koşulları dışında, küçük üreticinin yaşamasını sağlayan, bir diğer noktayı da belirtmek istiyorum. Bugün Türkiye'de bir olgu, fabrika sanayiine rakip alanlarda dahi, küçük üreticiye yaşama olanağı veriyor. Bunu söylemek biraz güç ama, varlığı da bir gerçek; bu da, vergi kaçakçılığı yapma ve sigortasız işçi kullanma olanağının, küçük üreticide daima varlığı.

Dolayısıyla, büyük üreticinin maliyetine giren önemli sosyal etkenlerin, küçük üreticinin maliyet hesaplarına girme zorunluluğunun bulunmaması. Hatta, küçük üreticiler aynı zamanda düşük maliyetli bir pazarlama sistemi geliştirmek suretiyle, pazarlama giderlerinden de kurtulabiiyor. Örneğin, trikotaj yapan küçük atelyelerin, işporta tezgahları yoluyla pazarlama sisteminde, dükkan kirası yok, vergi yok, çok düşük emek ücreti var, sigorta söz konusu değil. Bu pazarlama sistemiyle bütünleştiğinde, küçük üretici, fabrikayla rekabet edebilecek biçimde, kendisine yaşama olanağı yaratabiliyor.

Bir diğer etken, Türkiye'deki işsizliktir. İşsizliğin çok yoğun olarak yaşandığı durumlarda, küçük üreticileri ekonomi sahnesinden silme olasılığı yok.

Çünkü, eğer kişinin alternatifi sıfır, yani işsiz kalmak ise, kendisine fabrikada alabileceği ücretin altında bir ücret geliri sağlarsa, küçük sermayesine devlet tahvili faizinin altında kâr haddi sağlasa dahi, hem emek ücreti, hem

kâr gelirini birlikte aldığı için, küçük üreticilikte kendisini istihdam etmek yoluyla, yaşamını sürdürüyor. Dolayısıyla, işsizliğin yoğun bulunduğu durumlarda, kişilerin alternatiflerinin sıfır olması da, küçük üreticiliğe yaşama olanağı veren bir diğer etken. Sigorta yükünden kaçınmak, ya da vergi kaçırma olanağının daha geniş olması yanında, bu da bir diğer etken olarak sanıyorum maliyeti etkileyip, fabrikayla rekabet etme olasılığını veriyor küçük üreticilere. Çünkü, hem sermayesi için daha düşük bir kâr haddi, hem kendisi için daha düşük bir ücret geliriyle yetiniyor. Bu da, maliyetinin daha düşük olmasının bir diğer nedeni. Bu noktalar göz önünde tutulduğunda, Türkiye'deki sanayide küçük üreticilerin, öyle kısa sürede yok olacağını söylemek olasığı da pek yok. Çünkü, işsizliği ortadan kaldıramadığımız sürece, sanayide bu üretim biçimi mutlaka yaşayacaktır.

Bir diğer durum da şu; sanayinin her gelişme aşamasında çok emek yoğun olan üretim dalları vardır. Bu üretim dalları, çok ileri teknoloji kullansalar dahi, küçük üreticilikle bağdaşıyorlar ve küçük üretim biçiminde organize olmuş ileri teknoloji sanayi dalları yaşayabiliyor. Bir örnek, sanıyorum, elektrik makinaları ile, elektronik sanayiinin bir bölümü. Bunlar, yoğun emek kullanıyor ve aynı zamanda, parçalara bölünüp, üretilme olasılığı yaratıyor. Değişik firmalar içinde, bir bütünün değişik parçalarını emek yoğun bir biçimde üreten, oldukça vasıflı işçi kullanan, teknolojisinin ilkel olduğu söylenen yan sanayi dallarıdır bunlar. Örneğin, Japonya'da geniş küçük üretici kesimi var ve Japonya, kaynaklarına oranla çok büyük olan nüfusunu, küçük sanayi biçiminde de organize edilebilen, emek-yoğun teknolojili, fakat vasıflı emek kullanan, ileri teknolojili «haberleşme» alanının geniş ölçüde dayandığı sanayi dallarında kullanabiliyor. Bunun içindir ki, Türkiye'nin makina üretme olanağına kavuşacağı gelişme aşamalarında, elektrik makinaları ve elektronik sanayiine yönelmesiyle, bu tür küçük sanayilerin ortaya çıkması ve özellikle işsizlik, nispeten düşük ücret koşullarının da bu olanağı yaratacağını söylemek mümkün. Demek ki, küçük sanayi tarih sahnesinden silinmeyecek ama, toplumun evrimine göre, mutlaka biçim değiştirecek, kullandığı teknolojinin düzeyini, kullandığı kişilerin niteliğini değiştirecek ve bir veya diğer biçimde yaşama olanağı bulacak.

İdeolojik farklara gelince, sanıyorum ki, şöyle bir ayırımı yapmak mümkün; eğer küçük sanayi, kendisine rakip olan fabrika sanayii tarafından eziliyor ve öldürülüyorsa, o zaman, bu gelişme sürecine tepkiler doğuran bir ideolojik akımın, küçük üretici nezdinde mutlaka bir yansıma bulması olanağı var. Kendisi toplumun gelişmesinden zarar görüyorsa, tepki, evrime ve gelişmeye karşı olacaktır. Daha önceki konuşmalarda bir arkadaşımız, küçük üreticilerin MSP, MHP gibi partileri desteklediğine, bunların ideolojilerine yatkın olduğuna değinmişti. Toplumun gelişmesinden olumsuz yönde etki-

lenen küçük üreticilerin varlığı bir gerçek, fabrika rekabeti bunların gelirini düşürüyor. Fakat, ya yaşları elverişli olmadığı için, ya kendisi patron olmaya alıştığı için, ücretli işçi statüsüne geçemediklerinden, ezilen küçük üretici durumuna giriyor, o zaman, mutlaka toplumun gelişmesine karşı koyan bir ideoloji, bu küçük üreticiler nezdinde yankı buluyor. Sanıyorum ki, Türkiye'nin geleneksel ideolojilerini temsil eden partileri destekleyen küçük üretici kesimi içinde, bunlar mutlaka var.

Gelelim, büyük fabrikalar çevresinde kümelenmiş bulunan küçük üreticilere. Bunların da gelişen kapitalizme karşı olması söz konusu değil. Çünkü, varlıklarını, gelişen kapitalizm sayesinde bulmuşlardır. Eğer daha önce ücretli işçi idiyse, ya da işsiz idiyse ve kendi bulunduğu yörede kurulan bir fabrika, ona, kendisinin patron olması ve az sayıda da olsa işçi istihdam etmesi olanağını vermişse, o küçük üreticinin gelişen kapitalizmin yanında olması son derece olağan. Bunun için, sanıyorum ki, Türkiye'nin bugün geldiği aşamada, mevcut bulunan küçük sanayi üretiminde, üreticinin ideolojisini, ya gelişmeye tamamen tepki gösteren, dolayısıyla geleneksel alana yönelmiş, ya da, büyüyen kapitalizmin yanında ve onu destekleyen olarak ayırmak mümkün. Şimdilik söylemek istediğim bu kadar. Teşekkür ederim.

Emre KONGAR : Küçük üretici kim meselesi, tabii var. Sabah da konuşuldu, dün de üzerinde duruldu, şimdi Gülten Hanım da söyledi, küçük üretici terimi aslında, hele ikigündür burada kullanılan haliyle çok ayrı, hatta birbirine zıt nitelikleri taşıyan kişiler için sarfedildi. Küçük lafının yanına üretici koyduğunuz zaman, kırdaki ve kentteki küçük üreticiler akla geldi. Sonra küçük lafının yanına bir tane burjuva koydular, koyduk, ben de koydum, beyaz yakalı odam, memur kala geldi. Küçük lafının yanına bir tane esnaf koyduk, bakkal-manav-kasap akla geldi. Şimdi aslında bunlar, bir kısmı belki kafa yapısı bakımından birbirine benzer adamlar ama, ekonomik faaliyet bakımından yani nesnel koşullar bakımından çok ayrı kişiler. Yani adamın küçük iş yapıyor olması, ister üretimde, ister aracılıkta, hepsinin aynı sepete konmasını kesinlikle gerektirmez, zaten Gülten Hanım oldukça güzel bir biçimde, sanayideki üretimdeki durumu belirledi, farkları belirledi. Yalnız, burada son derece dikkat etmek lâzım. Benim doğrusu küçük esnafa karşı, yani küçük aracılık yapana karşı özel bir sempatim yok. Kişi olarak değil, bilim adamı olarak beni düşündürüyor. Adamların varlığını denetleyemiyorsunuz, ne yapacağı belli değil küçük aracının. Peynir fiyatı ile istediği gibi oynuyor filan. Ne bileyim ben ekmekçilerin yerinde olsam, hiç üretimle değil, bakkallarla uğraşırım. Öbür tarafta, çok saygı duyulan kişiler var, küçük üreticiler var. Mesela ben bir tanesini biliyorum. Hassas ölçme aletleri imal

ediyor bu küçük üretici ve ithalatı durdurdu. Sermayesi kadar emeğini ve hatta belki daha fazla emeğini koyan bir adam. Yanında üç-beş işçiyle çalışıyor ve voltmetre, ampermetre imal ediyor, o da küçük üretici. Şimdi herhalde bu ayırımları yapmak lâzım. Aracı olarak mı küçük üretici, tarımda mı, sanayide mi? Ben daha çok tarımdaki ve sanayideki küçük üretici üzerinde odaklaşmak istiyorum. Çünkü, aracı olan, küçük esnaf dediğimiz kişilerin çok farklı nitelikleri olduğu kanısındayım. Ve belki bu seminerin onları kapsaması da çok zor, yani onlara ilişkin bir öneri de zaten gelmedi. Şimdi bu açıdan baktığımızda, kim bu adamlar, ne düşünürler, ne yaparlar, eğer büyük sanayi ile birlikte gelişmişse, belli güvenceleri vardır, belki umutları vardır, belli beklentileri vardır. Ama ondan sonra tamirci biçiminde olanlar var. Yani klasik örnek şu, Anadol otomobiline kapı tutacağı yapan adam, bu bir küçük üretici. İstanbul'a gidin, sürüyle tanışacaksınız. Yahut Renault otomobiline, hayret edeceksiniz, Renault otomobiline akümülatör başlığı yapan adam Taşlıtarla'da, şimdi adı Gazi Osman Paşa olmuş, Taşlıtarla'da bunun imalathanesi var. Bazen o imalathanelerin kapısına da Mercedes'lerin filan geldiğini görüyorsunuz. Gayet önemli şeyler oluyor orada. Bunların bütünleşmesi ve toplumdaki yeri tabii bir olay. Bir de, otomobil çıktığı için bunun tamiratı ile uğraşan adam var. Onun da ayrı bir adam olduğu belirlendi. Şimdi o ikinci adam, yani büyük sanayi ile bütünleşen küçük üreticiye kimsenin herhalde bir şey söyleyecek hali yok. Ve o öbür adam nasıl bir adam? Şimdi öbür adam, yani sanayide marjinal dediği İlhan'ın, nasıl bir adam? Bir defa bu korkak bir adam, her şeyden korkuyor. Neden korkuyor? Bir defa fiyat dalgalanmalarından korkuyor. Yedek parça vesaire işleriyle uğraştığına göre, mal bulamamaktan korkuyor. Piyasa dalgalanmalarından korkuyor. Ondan sonra, teknolojik ilerlemelerden korkuyor. Çünkü, öyle bir teknolojik ilerleme olabilir ki, kendisi onu izleyemeyebilir. Hem kendi ekmeğinden olabilir, yani teknoloji onun yerini alabilir veya öyle bir teknolojik yöntem çıkar ki, kendisi onu bilmediği için, başa çıkamaz. Bu mesela Volkswagen otomobillerinde oldu. Hepsi kaplumbağaya alışmıştı, bir takım yeni modeller çıktı, bütün tamirciler zor durumda kaldı Büyük Sanayi'de.

Sendikadan korkuyor, yanında çalıştırdığı işçi sayısı arttığı için. Sermayeden korkuyor, yani burjuvaziden korkuyor. Devletten hem korkuyor, hem sahip çıkılsın diye ona güvenmek istiyor. Özet olarak her şeyden korkan bir adam. Üstelik bu adam, göreli olarak da yoksul. Yani referans grubu bakımından yoksul. Çünkü bu psikolojik bir olaydır biliyorsunuz. Hiç kimse kendisinden geridekine bakmaz, herkes kendisinin önündekine bakar ve bu adamın baktığı önündeki de büyük üretici benzeri. Hatta üretici bile değil, tüccar. Parçacıya falan bakıyor. Ve dolayısıyla sürekli bir yoksulluk psikolojisi içinde olduğu varsayılabilir. Bunun iki tane sonucu oluyor, tabii bunlar bir model, bir model geliştirmeye çalışıyorum. Bunun iki tane sonucu

oluyor. Bir tanesi, bu adam, güçlü ile, egemen ile ittifak arıyor. Güçlü ile ve egemen ile, (bazen güçlüler egemen olmuyor veya egemenler güçlü olmuyor, ama çok nadir, sonra güçlü gene hemen egemen oluyor) ittifak arıyor ve daha radikal oluyor. Böylece kraldan çok kralcı dediğimiz tipde bir adam ortaya çıkıyor. Şimdi bütün bunu şunun için söylüyorum: Ben bir ters yaklaşım yapacağım, ona hazırlık olarak söyledim bütün bu sözleri. Küçük üreticinin, nasıl tanımlarsanız tanımlayın, nesnel koşullarının bugünkü Türkiye'de, somuta indirgiyorum meseleyi, 1978 Türkiye'de küçük üreticinin ideolojisini, nesnel koşullarının belirlediği kanısında değilim. Tam aksine, 1978 Türkiye'sinde küçük üreticinin ideolojisini, öznel koşulların belirlediğini tartışmaya sunmak istiyorum. Yani hepimiz düşünelim, Panel'deki arkadaşlarımız başta olmak üzere. Bunun düşünülmeye değer olduğu kanısındayım.

Bütün bu şimdiye kadar yaptığım girişi bunun için yaptım. Sabah da Asaf çok iyi belirtti: Ekonomik çıkarları adamın ideolojisine eşit midir? Tam bir bire bir yansıma var mıdır? Değildir dedi, yüzde yüz değildir, ben de tamamen kendisiyle aynı kanıdayım. Bir defa, tartışmaya getirmek istediğim konu buydu. Bilmiyorum arkadaşlar ne diyecekler?

Bir kaç noktaya daha, bu çerçevede, değinmek istiyorum. Şimdi bakın, neler oluyor? Mesela, İlhan çok iyi bir görüş getirdi, bu holdinglerle, küçük üreticilerin bütünleşmesi konusunda. Ben size bir örnek vereyim, bu yaşanmış bir örnektir, gerçek bir örnektir: Vehbi Koç'un bir çok üretim dallarında faaliyette olduğunu bilirsiniz ve bir takım bayiler sistemiyle çalıştığı da malumdur. Örneğin otomobil yapar ve lastik yapar. Ben size lastik ve otomobille ilgili örnek vereceğim. Yaptığı lastik «Fisk» lastikleridir ve bunun dağıtımı vardır. Ve biliyorsunuz Anadol marka otomobilleri de Koç yapmaktadır. Bu otomobillerin bir modeli çıkmıştır; Spor Anadol modeli çıkmıştır, STC bilmem ne diye falan bir model, 1600 ve tutmamıştır. Piyasada bu otomobil tutulmamıştır, satılmamıştır, alıcı bulamamıştır. Büyük propagandalara rağmen, Afrika Ralisi'ne ve basına rağmen çok iyi pazarlanmış olmasına rağmen, tutmamıştır. Şunu yapmışlardır, lastik bayilerine, Anadol bayilerine değil, dikkat edin, yani otomobil bayileri değil, lastik bayileri toplantısında, yüksek kâr dağıttığı bir dönemde lastiklerinin, bayiye genel dağıtıcı tarafından yapılan sunuş şudur: Bayi arkadaşımız bu yılı o kadar büyük kârla kapamışlardır ve kendilerinden o kadar memnunuz ki, şimdi çok sınırlı olan, Spor Anadolu kotamızdan her birine birer adet vereceğiz, peşin para ile. Böylece bir bomba düşmüş gibi olmuştur bayiler toplantısında. Bu sunuluşa rağmen bayiler bunun ne demek olduğunu gayet iyi anlamışlardır ve kendi deyimleri ile, (o sırada 45 bin lira kadardı, 37 bin lira idi galiba onların ödediği) 37 bin lira haracı peşin olarak oraya yatırmışlar ve hepsi koltuklarının altına birer tane Spor Anadol alıp götürmüşlerdir. Sonra ara-

baları, şunu yaptılar, bunu yaptılar. Ama bunu yapmışlardır ve memnun olmamışlardır ama yapmışlardır. Çünkü bütünleştikleri holdingin onlara verdiği kâr, bu haracı onlardan almaya yetecek denli büyük bir kârdır. Yani İlhan'ın sorusuna cevap: Bu tür ilişkiye, bu tür bütünleşmeye giren bayiler, kesinlikle holdinglerin uzantıları halindedir. Onlara karşı, şimdi (demin dediğimi tabii nakzediyorum ama) çok küçük bir grup bu holdinglerle bütünleşen grup, onlara karşı ideolojik veya başka bir türlü eylem ortaya koyamazlar. Böyle bir eylemin onlardan beklenebileceği kanısında değilim, öznel koşullar belirliyor dememe rağmen.

Efendim, bir noktayı daha belirtip, sözlerime son vermek istiyorum. O da, bu sıçrama meselesi. Yani tarihde belli üretim biçimleri var, işte manifaktür var, şu var, bu var. Dolayısıyla, bizim küçük üreticimiz de ne olacak? Bizim küçük üreticimiz, benim kanım, gene tartışılsın diye söylüyorum, hiç bir şey olmayacak. Şundan dolayı hiç bir şey olmayacak, çünkü kafa yapısı farklı bir adam, ilişkileri farklı bir adam. Üstelik, hem kafa yapısı farklı bir adam, hem ilişkileri farklı bir adam. İşte sabahleyin burada, girişimcilik, «enterpraneur» diye girişimcilik söylendi. Girişimci, niteliği çok farklı olan bir adam, üstelik sermaye olanakları, kredi olanakları çok farklı bir adam. Küçük üretici olan adamın küçük üreticilikten başka bir yere geçmesi çok zor.

Üstelik, sabah söylemiştim, bir defa daha yineliyeyim, sanayideki küçük üretici bakımından değil ama, bu küçük esnaf, sanatkar, kalifiye işçi falan bakımlarından Ankara'nın en eski gecekondu bölgesinde yaptığımız Araştırma'da, yukarı doğru hiç bir ciddi istatistiksel anlamlı, hareketlilik görmedik.

Yok arkadaşlar, yani «çok çalışırsan adam olursun», hayır, çok çalışırsan adam olmuyorsun, ne isen, hep öyle kalıyorsun. Yani durum öyle gösteriyor.

Bu açıdan, ben küçük üreticilerin bir evrimleşme sonucu veya bir sıçrama ile, bir mutasyonla, ne derseniz deyin, başka bir yere geçecekleri kanısında değilim. Yalnız, Sayın Kazgan'a son derece katılıyorum, küçük üreticiliğin yok olmayacağı da kanısındayım. Çok basit bir şeyden dolayı yok olmayacak, O işsizlik dedi, daha ekonomik bir terim kullandı, ben onu izin verirseniz sosyolojik bir terime dökeyim, gecekondu halkından dolayı ya da bu kırdan kente gelen kişilerden dolayı yok olmayacak. İki sebeple yok olmayacak hem de. Bu, sabah yeşil mobilyalar örneği verildi. Yani yalnızca küçük üretici veya küçük esnaf yahut işte küçük burjuva kendisini işsizler ordusunun dışına çıkardığını zannettirecek bir işe sahip olduğundan dolayı değil. Bu kesimin belli bir talebi var ki, ben orada Sayın Sezgin Tüzün'e, pek katılamıyorum. Hepimizin düşünmesi lazım, büyük sanayi, onların o talebini karşılamayabilir. Yani İstanbul'da baktığınızda, hala makarna gibi maddelerin ve don-gömlek gibi iç çamaşırlarının bir takım tezgahlarda ya-

pıldığını, çok düşük kaliteli yapıldığını görüyorsunuz ve gerçekten sabah burada konuşan arkadaşımızın belirttiği gibi, belki üstündeki kazak değil ama, içindeki çamaşır, gerçekten başka yerlerden geliyor ve başka bir talebe dayanıyor. Yani hem kendi kendini iş sahibi yapar gibi olması var bu gecekondu halkının, hem de belli bir talebi oluşturması var. Ben onun için, küçük üreticinin ne denirse densin, ortadan kalmayacağı kanısındayım.

Son bir nokta, çıkarken gördüm Gencay Şaylan'ı, küçük burjuvaya ilişkin bir şey söylemek istiyorum. Bu, tutucu, gerici gibi nesnel koşulları olan küçük üreticinin, küçük burjuva, beyaz yakalı kesimi de aslında mevcut düzenin, Türkiye'deki kapitalizmin, uzlaşıları haline gelmiş. Merak edenler, Gencay Şaylan'ın bir kitabı vardır kapitalizm, bürokrasi diye, ona baksınlar. Çok açık-seçik bu gözüküyor. Yani öznel koşullar belirliyor, ama arkadaşlar, o sabah burada haykıran bir genç arkadaşımız vardı, ben bunları sevmiyorum, ben bunlara güvenmiyorum falan, aslında galiba tarihsel olarak ve işçi sınıfı ideolojisi açısından, o arkadaşımızın çok büyük bir hakkı var. Bu konuları da irdelemek lâzım.

Korkut BORATAV : Benim ilgi alanım açısından, bu tartıştığımız konularda, benim sunuş biçimime en yakın sunuşu, ilk başta hiç olmazsa, Asaf Savaş Akat yaptı. Ben ondan biraz daha geniş bir sunuşla başlayacağım. Hemen peşinen söyleyeyeyim ki, Mübeccel Kıray dostumuzun olmasını isterdim, çünkü, O'nun kızdığı bir şekilde belki sunacağım. Kızdırmaktan zevk aldığım için değil, tepkisini öğrenmek için.

Şimdi benim sorunum, sunacağım sorun şöyle özetlenebilir : Kapitalizmin egemen olduğu bir ulusal - sosyal kuruluşta veya kapitalist bir dünya sistemi içinde, kapitalizm öncesi üretim ve işletme biçimleri ve ilişkilerinin varlığı, süre gelmesi, direnmesi, rolü ve sistemle uzlaşması, isterseniz buna eklemlenmesi deyin, nasıl açıklanabilir? Daha doğrusu, böyle bir olgu var mıdır, bir kere bu soruyu sormak lâzım. Fakat benim soruyu soruşumun sebebi, tahmin edileceği gibi, böyle bir olgunun varlığı iddiası veya gözleminden geliyor. Yani kendi açımdan, olgunun, hiç olmazsa kırsal alanda olduğunu kesinlikle ileri sürecek durumdayım. (Tarım dışı kesimle ilgili fazla iddialı konuşamam.)

Şimdi çağımızda, direnen dediğimiz, bu kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin en önemlisi küçük üreticilik veya onun özel bir hali olan küçük meta üretimi. Şimdi kavramı attık, ne olduğunu irdeleyelim. Burada Asaf arkadaşımıza, gene paralel ama, farklı biraz gideceğim ister istemez. Küçük meta üretimi nedir? Üreticilerin bir kere kendi üretim araçlarını kullanarak, ikincisi, kısmen veya tamamen piyasa için ve üçüncüsü tüketim amacı ile üretimde bulunmalı. Şimdi aslında bu üç sözcük ilgi çekicidir, bir çok özel-

ilklerini içeriyor. Bir kere küçüktür bu üretim ilişkisi. Yani küçük olmasının tabii sonucu, hem emekçi, hem sermayedar nitelikler taşımasıdır, kendi üretim araçlarıyla ve kendi emeğiyle. İkincisi, meta üretimidir, yani piyasa için üretilen ürünler, piyasaya yöneldiği anda meta ismini aldığına göre, piyasa için üretim yapmaktadır; tamamen şart değil, kısmen de olabilir. Üçüncüsü, üretimdir, bunun altını çizmek istiyorum. Biraz sonra geleceğim gibi, buradaki tartışmalarda işin üretim niteliği kayboldu ve bu yüzden küçük meta üretimi yahut küçük üretici derken, üretici olmayan bir sürü unsuru da içermeye başladık. Yaptığı iş üretimdir, bu yüzden üreticidir. Yani emekçidir. Kendi emeğiyle çalışan bir üretici olduğu oranda emekçidir. Şimdi küçük meta üretimi, tek küçük üretiiclik formu değil, bunu da içeren daha geniş bir terim küçük üreticilik olarak alınabilir. Küçük üreticiliğin iki formu olduğu söylenebilir ki, birisi artık tarihsel, bizi artık ilgilendirmeyen, kimilerinin ataerkil üretim, kimisinin tabii üretim dediği, kapalı üretim tarzıdır.

Fakat bugünün bizi ilgilendiren tarzı, küçük meta üretimidir. Her ikisine birden küçük üreticilik veya Marx'ın terimiyle, küçük üretim biçimi diyebiliriz.

Bu kavramlar dizisinde, küçük meta üretimi, meta dolaşımı ile karıştırmamak gerektiğini, dolaşımın mal-para-mal veya para-mal-para çizgisi içinde ayrı bir süreci açıkladığını, fakat ilgili olduğunu söylemek lâzım. Burada da belirtmek lâzım ki, küçük meta üretimi, birikimin olmadığı, yani paranın sermaye olarak üretime girmediği bir üretim ilişkisidir. Yani süreç sonunda büyümez, yüzde yüz piyasaya yönelse bile adam, tamamen tütün üretir, fakat yıldan yıla üretim araçlarını yenileme ötesinde büyüme özelliği yoktur.

Yani mal-para-maldır, tüketim için üretir sonunda, yüzde yüz piyasaya da sevketse, bu bir artık değildir. Kendisi açısından artık yaratma, daha doğrusu büyüme süreci yoktur. Denebilir ki, büyüyen ne oluyor? Büyüyen, bir kaç aşama ve devreden sonra, küçük üreticilik sınıfından çıkıyor. O bir geçici kategori. Şimdi bu kategoriler, küçük üreticinin veya küçük meta üretiminin genel tanımları ve bu açıdan bu tartışma sanayiyi içerdiği için, tartışmanın da küçük sanayi üretimi açısından ilgilenmesi gereken bir kavram. Fakat bu genel terimin dışında, sanıyorum ki tarım ve tarım dışını artık ayırmak lâzım. Bundan ötede artık aynı kavram dizisiyle ve kavram demiyelim de, aynı analiz biçimiyle, tarımın ve tarım dışının, sanayinin kapitalizmle uzlaşma formlarını yani tarım ve sanayide küçük üreticiliğin kapitalist bir sistemle uzlaşma ve eklemleşme türlerinin izahının tamamen ayrı olacağı kanısındayım. Hiç bir paralellik önerilemez, yahut çok zayıf paralellikler bulunabilir, ancak, kanımca. Ve bu ayırım hem ekonomi, hem de muhtemelen ideoloji ve kültür alanında da yapılmak gerekir. Klasik metinler, küçük üreticiliği daha çok köylülük açısından ele almıştır ve bu yüzden, buradaki tartışmaların bir kısmında, kavramı genel olarak kullanmaya yönelen

pek çok kişide, ister istemez köylülük için yapılan küçük üreticilik tahlillerinin uzantıları ve bulaşmalarını gördük. Klasik metinlerden de kastım, işte Marx, Lenin ve Kautsyky'nin, öte yandan Marksist çizgi dışında da işte Narodnik'lerin ve daha sonra da neo-klasiklerin filan bulaştığı tartışma ve katkılardır. Şimdi aradaki farklılık nereden geliyor, yani tarım ve tarım dışında. Bir kere, üretim sürecinin niteliğinden doğuyor. Kapitalist burada, bir-iki cümle ile bir iktisat unsuru katmak zorundayım, kapitalist toprak işletmesinde çiftçi, fiyatının içinde, yani kapitalist çiftçi fiyatının içinde iki unsuru almak zorundadır. Birincisi, normal kâr, ikincisi mutlak rant. Bu yüzden toprak kapitalist biçimde düzenlenmiş ise, tarımda sanayi arasındaki fiyat ilişkilerinde, değerlere göre yapılan bir ölçüm'e mukayese edersek, fiyatlar tarımın lehine oluşur, dönüşür. Toprak kapitalist bir biçimde örgütlenmiş ise, bu sonuç doğar. Bu yüzden, denebilir ki, sanayideki sermaye bakımından, özellikle sanayide kalma durumunda olan sanayici açısından, toprağın kapitalist bir biçimde örgütlenmemesi tercihi şayandır. Zaten ucuz buğday ve ucuz girdi, ucuz tarımsal girdi, kapitalizmin şaşmaz fe'sefelerinden biridir.

Doğan ve genç kapitalizmin, bütün iktisadi doktrinler tarihine de bakarsanız bakın veya olgulara bakın, İngiliz kapitalizminin ve her yerde, dünyanın her yerinde ucuz girdi peşinde olduğunu görürsünüz, çünkü ucuz buğday düşük ücret demektir, ucuz hammadde de maliyeti düşük üretim demektir.

Bu bakımdan, demek ki toprağın kapitalist bir biçimde örgütlenmemesini sanayi sermayesi isteyebilir. Şimdi bu olgu, yani toprakta rant meselesi, sanayide yoktur. Demek ki bu noktada küçük üretimi sanayi ve toprakda ayırmak zorundayız. Tarımda küçük üretim biçiminde organize olursa köylüye, üreticiye değerlerinin altında veya şöyle diyelim, kapitalist bir organizasyon biçimine kıyasla kabul edeceği fiyattan daha düşük bir fiyat kabul ettirmek mümkün olur. Niye mümkün olur? Bunun izahı çeşitli, tabii giremem o tartışmaya. Fakat en basit bir açıklama olarak şunu söyleyebilirim. Köylülük bir hayat tarzıdır. Ve çok köklü bir hayat tarzıdır. İşte pek çok arkadaşlarımız kentli küçük üretici demeyeceğim, kentli marjinal nüfus için yaptıkları analizler gösteriyor ki, kentli, bu yüzen-gezen kişiler için bir hayat tarzı yok, mümkünse işçi olacak, mümkünse dükkan acacak.

Fakat köylülük öyle değildir. Köylülük, yüzyılların ve binlerce yılın insan yaşantısıdır; çünkü köylünün atası muhakkak köylüdür; böyle nesilden nesile gelen, adeta ne bileyim, biyolojik bir şey gibi insan kanına işlemiş olabilir, kültürel olarak. Ve bu yüzden, mesela, Kautsky analizinde demiştir ki, köylü, insan üstü emek ve insanlık dışı yani insanlık altı tüketime razı olabilen bir sosyal ünitedir. Bu yüzden direnir. Köylü'lüğün tasfiye olmamasının ana sebeplerinden biri budur, rasyonel olmayan bir direnme gücü. Şimdi şunu tabii iddia etmiyorum ki, bu mutlak ve ezelidir. Bunu aştıran, bunu tasfiye

eden, aşındıran sosyal ve ekonomik faktörler var. Fakat bu faktör bir ölçüde direnmeyi sağlıyor. Herkes bilir ki, alternatif kullanma biçimlerine göre, daima daha düşük bir getiri sağlamıştır köylünün öz geliri. Yani şu söylediğimiz, tarımın özelliğinden gelen ilişki de yok, onun için bu ayırımı da burada yapmak lazım. İkinci bir fark şu, tarımda küçük üretim, kapalı ekonomiye döndüğü zaman, içinde yer alan ünitelerin hayatlarını sürdürmelerine belli ölçülerde imkan verir. Bunun doğurduğu sonuç şudur; aile emeğinin bir kısmı tarım dışına göçebilir. Ve diyelim ki tarım dışında ücretli emek veya şehirin marjinal nüfusunun proletaryası şeklinde gitti. Fakat ailesi kendi geçimini topraktan sağlamaya devam edebilir. Yani, küçük üretim böylece, ailenin bazı unsurlarının bu üretim biçiminin dışında yaşamasına olanak veriyor, tümünü taşımıyor peşinde. Ve taşımadığı için dışarıda sağladığı yaşantı biçimi ve özellikle ücretli emek ilişkisine girmişse, kabul edeceği ücret, işgücünün değerinin altında o'abiliyor. Yani işgücünün değerinin bir kısmı, topraktan finanse edilebiliyor. Böylece, bu lümpen dediğimiz veyahut bir kanadı köyde olan işçi sınıfı veya kentli emekçiler ve marjinal nüfus, bu ilişkiyi, yani toprak ilişkisini kullanarak, alternatif yöntemlerin yahut biçimlerin kabul ettirebileceğinden çok daha düsük ücretle veya yaşantı düzeyi i'e yaşıyabiliyor. Çünkü, ailesi geçimini köyden yaşamaktadır.

İşgücü kısmen küçük üretim biçimi içinde finanse edilmektedir. Bu ilişki de sanayide yok. Şimdi sanayiye gelince benim kendi iyi bildiğim bir konu değil, sanayide küçük üretim. Fakat sanayide küçük üretimin, kapitalist bir sistemle eklemlenmesinde, bana öyle geliyor ki, çağımızın, dünya ekonomisinin belirleyiciliği daha farklı, belki daha çok. Raci Bademli'nin Tebliği'nde belirti'en, yani çok kısa belirtilen, pek tatminkar değil, sözü çok ediliyor fakat bir yerde belirtiliyor, diyor ki, fabrika üretimi dıştan itholdir.

Buna mukabil zenaat kendi topraklarımızdan adeta türemiş bir eğitimdir. Zenaatın, açıklık yok orada, imalathane tipinin zenaatten mi, yoksa farklı bir çizgiden mi oluştuğunu ben hiç olmazsa sezemedim. Fakat, zenaat ve imalat, manifaktür tipi ile, fabrika üretimi arasında geçiş yok. Böylece fabrika teknoloji ve bütün iş organizasyonu ve düzenivle ve dolayısıy'a içinde yer alan unsurlarıyla sosyal unsurlarıyla, dışın adeta bir uzantısı, buna mukabil, zenaat ve imalathane tipi üretim, kendi öz ürünümüz şimdi, bu analiz ipuçları veriyor, fakat yetersiz, bence. Yani şunu söyleyeyeyim burada, iş tarım dışına geldiği andan itibaren, işte Mübeccel Hanım'ın tepkisini doğuran İşleri yapmamız lâzım. Kanımca, tarım içinde kavramsal kargaşa yoktur ve sorun'ar halledilmiştir. Şimdi diyeceksiniz ki belki, sen öbür tarafı o kadar bilmiyorsun da, ondan böyle söylüyorsun. Ama bazı örnekler verirsem, tarım dışı ile ilgili analizlerin ne derecede kavram karışıklığı içinde olduğunu saptamak mümkün. İşimi de Emre Kongar'ın benden önce yaptığı

kısa konuşmadaki ilk söyledikleri kolaylaştırıyor. Şimdi, sanayide küçük üretim deniliyor, işte fabrika-zenaat-manifaktür, bilinen bir ayırım, yani şimdi şundan bahsediyoruz; tarım dışında küçük üreticilik, küçük burjuvazi, küçük mülkiyet kavramları veya marjinal nüfus kavramları. Şimdi fakat o meseleyi halletmiyor. Çünkü bazı analizlerle görüyoruz ki, sanayiyi kastetmiyor arkadaşlar, başka şeyleri kastediyorlar, hizmetleri, aracı faaliyetleri falan filan. Hatta dil sürçmesi veya kavramların berraklaşmamasından ötürü, biraz önce İlhan arkadaşımız küçük üretime örnek olarak yap-satçılığı verdi. Bunun neresi üretim arkadaşlar? Şüphesiz orada çalışan işçiler üretici ama, o işi organize eden adam, tipik bir spekülasyon ve aracı faaliyeti yapıyor. Evet, küçük bir aracı faaliyeti, küçük ticaret, küçük aracılık, çeşitli üçkağıtçılık unsurları filan ama, artık burada üretim sözcülüğünü kul'anmaya hakkımız yok. Ben burada maalesef iktisat öğretimimizin yetersizliğinden ötürü, doğru-dürüst çizilmeyen bir ana kavrama parmak basmak istiyorum.

Üretken ve üretken olmayan emek ayırımını yapmak zorundayız. Yani hizmetler dediğimiz olayı üretim gibi görmenin anlamı yok. Mesela Mübeccel Kıray dedi ki, katip üretimin uzantısıdır. Bir işyerinde 20 işçi çalıştırırsa kapitalist, muhakkak bir katip tutacaktır. Şimdi bu beyaz yaka olgusu ki, üretime en yakın olgudur, üretken bir emek değil'dir, ama, o üretim ilişkisinin gerektirdiği bir emek biçimidir, çünkü, o 20 kişiyi siz köle emek olarak toprakta kullanırsanız, bir katip değil, elinde kamçısı olan bir bekçi kullanacaksınız. Bugün kimse bekçiye veya o türden gaddar, zalim unsurlara üretken emek demiyor. Eğer 20 kişiyi bir aile işletmesi içinde tarlada kullanırsanız, küçük üreticisi olarak başında hiç şey gerekemez, bakıcı gerekmez, kendileri yaparlar. Oblomov vardır, meşhur Rus feodali, o da kentte durur, kahyası idare eder, yarı feodal yahut feodalizme yakın bir ilişki. O'nun kahyası da artığı toplamakla görevlidir. Kısacası, her üretim tarzı, belli bir üretken olmayan emek biçimini gerektirir ama bunlar teknolojinin gereksinmeleri değildir. Teknolojinin gerektirdiği emek ayrı. Teknik elemanların emeği, ve Mimarlar Odası bu toplantıyı organize ettiğine göre, on'arı da sayabiliriz, o ayrı. Onun için, üretken emek ve üretken olmayan emek ayırımını yapmak zorundayız, zaten, bir yığın kargaşa oradan çıkıyor. Yani, aracı faaliyetleri küçük üretim gibi görüyoruz. Nihayet, örgütlü, örgütsüz emek, belki marjinal kesim denen hadise bu, bunu da ayırmak lâzım, belki modern ve geleneksel sözcükleri karşılamıyor. Şimdi sanayide, yani tarım dışındaki küçük üretim veya küçük mülkiyet veyahut hizmetlerin şişkinliği, organize olmayan faa'iyetlerin şişkinliği diye, böylece çeşitli olanları, kavramları iç-içe alıyoruz. Bunun sonucu şudur, eğer kavramları berraklaştırmadan gidersek, ki araştırmaya yönelmek için oldukça olgun bri noktada olduğumuz an'aşılıyor, ilgi çok, ortaya çıkan ürünleri ne mukayese etmek mümkün olacak, ne değerlendirmek ve anlamak mümkün olacak ileride. Bu yüzden, ilk adımda,

ne derseniz deyin; Kıray gibi «teorisizm» deyin durup olduğumuz yerde, kavramları berraklaştırmak ve bu çeşitli faaliyet biçimlerinin, yaşantı biçimlerinin, üretken olan ile, olmayan, değer yaratan ile değeri paylaşan, artığa el koymanın formlarını veya artığı yaratmanın formlarını içeren, öte yandan küçük veya büyük olan, üretim teknolojisi veya iş düzenlemesi bakımından, sanayide Raci Bademli'nin yaptığı gibi, düzenleme farklılıkları içeren, kapitalist veya kapitalizm öncesi olan çeşilti formların yerlerini rol'erini ve biçimlerini ayrı ayrı tanımlamaya çalışıp, biraz kuramsal berraklık ve oradan türeyerek kavramsal berraklık üretilmek zamanı gelmiştir. Daha doğrusu, biraz geçmiştir, kanısındayım. Benim de sözlerim bundan ibaret.

İlhan TEKELİ : Şimdi, benim yap-satçılık konusunu biraz açmamda yarar var. Böylece Korkut arkadaşımızın bu konudaki kuşkularını giderebilirim sanıyorum. Tap - satçılık «salt» bir aracılık faaliyeti mi, yoksa, üretimle ilişkisi var mı? Eğer yap-satçılığı üretim saymazsak daha başka hangi faaliyetleri üretim dışında bırakmamız gerekir.

Yap-satçılık kapitalistleşme sürecinin belirli bir aşamasında ortaya çıkan bir küçük üreticilik formudur. Yap-satçı öncesinde konut yapımı için genellikle iki yol olduğu söylenebilir. Birinci yol mülk sahibi ve aynı zamanda kullanıcı bir teknik adama konutunun planı yaptırdıktan sonra, kendisi bir kalfa aracılığı ile işgücünü satın alarak konutunu yaptırmasıdır. İkinci yol ise bir müteahhidle anlasarak, planını çizdirdiği konutu yaptırmasıdır.

Bu durumda müteahhidin durumunu düşünelim. Müteahhit üretimi örgütler ve yapacağı işin nitelikleri önceden kullanıcı tarafından be'irlenmiştir. İşe girdiğinde, işin sonunda elde edeceği para miktarını başlangıçta bilmektedir. Bir risk ile karşı karşıyadır. Bu üretim örgütlenmesi içinde kullanıcının, kullanım değerine yabancılaşmamış konut üretme olanağı bulunmaktadır.

Türkiye'de toprak üstünde rant değerleri yükse'diğinde, orta sınıfların kent içinde tek konut elde etme olanağı kalmadığında, kat mülkiyeti kurumu ortaya çıkmıştır. Bu halde bir konut sahibinin planını yaptırıp, müteahhide verip evini yaptırması olanağı kalmamıştır. Talebin ve inşaatın birden fazla talep sahibinin bir araya getirilerek örgütlenmesi gerekiyordu. İşte o zaman yap-satçı ortaya çıktı. Ve şu rolleri yükümlendi. Daha kullanıcı ortada yokken, kullanıcı adına binanın tasarımını yapmak ya da yaptırmak, ön finansmanını sağlamak, üretim için gerekli malzemeyi sağlamak ve emeği örgütlemek, inşaatı gerçekleştirtmek ve kullanıcıya satmak. Bu inşaat yolu müteahhit eliyle inşaat yolundan çok farklıdır. Yap-satçı, müteahhitten farklı bir kişidir. Yap-satçının yaptığı konut kullanım değerinden çok piyasa değeri için üretilmektedir. Binasını inşaa ettikten sonra satmaktadır. Bu nedenle müteahhide göre çok daha az riskle karşı karşıyadır.

Acaba bu yap-satçı bir fabrikada ya da üretimi örgütleyen girişimciden ne kadar farklıdır? Temelde işlevleri aynıdır. Tabii bir sanayi ürünü ile bina üretiminin yapısından doğan farklar vardır. Bina, fabrikadaki bir üretim gibi tekrar etmez, bir kez yapılır. Bu nedenle işin örgütlenişinde bazı farklılıklar vardır. Bu farklılıklar gemi ya da tekne yapımı içinde söz konusudur. Tekne yapımında da bina yapımına benzer bir üretim sözkonusudur.

Yap-satçının üretici niteliklerinin bulunduğunu söylemek, onun aracı niteliği bulunmadığını, spekülatif kâr yapmadığını söylemek değildir. Yap-satçı üzerinde birden fazla rol kesişmektedir. Bütün küçük üreticilerde, böyle birle birden fazla rolün kesişmesi söz konusudur. Bu nedenlede Korkut arkadaşımızın önerdiği sınıflamaları yapmak çok zorlaşır. Küçük üreticilerde rol farklılaşması belirginleşmediği için sınıflandırılması çok zordur. Bir küçük girişimcinin satıcı mı, üreticimi olduğunu ayırmak pek çok halde olanaksızdır.

Bir örnek vereyim : 1960'lar sonrasında Türkiye'deki şehirlerde bir deney geçirildi. Denildi ki, küçük sanayinin şehirler içinde bulunmasında çeşitli sakıncalar vardır, şehir dışına çıkartalım. Bunun için sanayi çarşıları yapalım. Bir kısım plancılar bu uygulamalara karşı çıktık. Dedik ki bu yatırım'ar ekonomik değildir. Ayrıca küçük sanayiciler şehir dışında önemli sıkıntıya uğrarlar. Örneğin bir küçük mobilya üreticisi, üretim yapmaktadır ama aynı zamanda daha çok siparlş almaya dayanan bir satış yapmaktadır. Yani üretim ve dolaşım faaliyetleri aynı kişide toplanmıştır. Bu adamı şehir dışına götürürseniz satış işlevini örgütlemede zorluklarla karşılaşacağı için, üretimi aksar. Bütün bu iddialara rağmen birçok sanayi çarşısı kuruldu. Sanayi çarşıları kurulduktan sonra ne oldu? Küçük üreticiler yeni koşullara uyum yaptılar. Şehir merkezlerindeki yerlerinde satış mağazaları açtılar. Böylece küçük üretici, satış ve üretim işlevlerini mekanda farklaştırmak zorunda kaldı. Küçük üretici üstünde toplanmış olan iki rol belirginleşti.

Bu örnekte, küçük üreticileri, büyük üreticiler düşünülerek konulmuş kavramlara göre sınıflandırmaya çalışırsak önemli zorluklarla karşılacağımızı gösteriyor.

Gülten KAZGAN : Ben de Sayın Korkut Boratav'ı izleyerek, üretim faaliyetleri itibariyle küçük üretici kavramının tanımlanmasını isteyeceğim. Çünkü, tarımda, sanayide ve hizmetlerin çeşitli kesimlerindeki küçük üreticileri aynı sepete koymak, sanıyorum olanak dışı, Yalnız belli başlı üretim faaliyetlerinin alt dallarına inerseniz de, göreceksiniz ki, bir tanıma göre küçük sayabileceğimiz üretici, bir diğer tanıma göre, hiç de küçük olmayacak. Örneğin, size tarımdan bir örnek vereyim. Diyelim ki, 10 dekara kadar toprak işleyeni küçük üretici saydık. Ancak, üretici 10 dekarda buğday üretiyorsa her anlamıyla küçük

üreticidir, bir aile işletmesidir. Ama, 10 dekarda çiçek üreten, hiç de küçük üretici değildir. Aynı şey sanayi için de geçerlidir. Örneğin, Fatih Sultan Mehmet'in kılıcı diye, bir takım turistik eşyalar üretiyorlar. Bir üretici eğer 10 işçi ile bu kılıçları üretiyorsa pazar için, bu küçük üretici sayılmamalı, çünkü pazarın genişliğine göre, yaptığı üretimin çapı hiç de küçük değildir. Dolayısıyla, sadece bir mutlak büyüklüğe göre tanım yaparsak, bizim Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yaptığı gibi, 10 işçi veya daha fazla işçi kullanan büyük üreticidir, onun altında kalan küçük üreticidir gibi, sanıyorum çok yanılgılara düşeriz. Çünkü çiçekçi örneğinde olduğu gibi, 10 dekar toprakta çiçek üreten bir üretici gerçek anlamıyla bir kapitalist üreticidir. Her anlamda pazarla bütünleşmiştir, ücretli işçi kullanmak zorundadır ve mutlaka belirli bir teknolojik düzeye ulaşmıştır. Ama 10 dekarda buğday ürettiği zaman, bu, geleneksel anlamıyla ve Türkiye'nin evrim aşamaları içinde mutlaka tasfiye olacak olan üreticidir. Aynı şey sanayide geçerlidir. Eğer otomatik olmayan küçük el tezgahlarında pamuk ipliği üretiyorsa, bugünkü Türkiye koşullarında bu tasfiye olacaktır. Ama, çok otomatikleşmiş tezgahlarda ve farklılaşmış bir ürünü 5 işçi ile üretiyorsa, bunu pazarın genişliği, kullandığı teknoloji ve yaptığı üretim itibariyle küçük üretici saymak, sanıyorum olanak dışı. Bunun için bir kavram temizlemesi yapmak gerekiyor. Küçük üretici kavramını, üretim faaliyetleri itibariyle ve üretim faaliyetlerinin içinde de bir alt kesim bölünmesi içinde, pazarın genişlediği ve kullandığı teknoloji itibariyle, kesin tanımlara ulaştırmak lâzım; yoksa, yap-satçıdan, tarımdaki üreticiye, sanayideki küçük üreticiden, zenaatkara kadar hepsini aynı sepete koyarsak, bir kargaşalık ortaya çıkacak. Sanıyorum, yapılan anketlerde de bu tür ayrımlar yok. Küçük üreticiliğin hangi standarda dayandığı belli değil. Zannediyorum, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün standartları kullanılmıştır. Ancak, buna göre bir anket düzenlemesine gittiğimiz zaman, elde ettiğimiz sonuçlar, bütün bu farklı kesitleri, ideolojisiyle, politik eğilimiyle, teknolojisiyle, pazara yönelimiyle ve gelecek için beklentileri ile heterojen, türdeş olmayan grupları birlikte mütalaa etmiş olacağız. Bunun için, araştırmalara ileride yöneldiğiniz zaman, mutlaka bu kavram temizlemesini, ayrımını yapmak ve küçük üreticiden neyi kastettiğimizi, hangi kesimde, hangi teknolojiyle üreteni, küçük üretici saydığımızı saptadıktan sonra, küçük üretici şöyle, küçük üretici böyle diyelim. Onun dışında çok karmaşık bir grubu aynı sepet içinde mütalaa etmiş oluyoruz. Benim ikinci turda söylemek istediğim bu kadar.

Anlamış bulunuyorum ki, başkan sözü bana verdi. Efendim iktisatçı arkadaşlar eksik olmasınlar, konuyu o kadar güzel açtılar ki, bana sosyolojik bir noktayı vurgulamak olanağı doğdu. Şimdi efendim, araştırma konusunda öneriler getireceksek, ben işi biraz abartarak söylemek istiyorum. Yani bu salonda, «Ben bir araştırma yapmak istiyorum, acaba buna nereden

başlayayım, nasıl yapayım» diyen arkadaşlar varsa, onlara bir tavsiyem var : Küçük üreticiyi araştırmasınlar, çünkü Türkiye'nin kaderinde, etkili olmayacak küçük üretici. Türkiye'nin kaderinde etkili olacak başka bir şey var. Önce onu vurgulamak istiyorum : O da, bu kentleşme süreci ve bu kentleşme süreci içinde müthiş bir lumpenproleterleşme süreci. Yani eğer Türkiye'nin önümüzdeki 5 - 10 yılını irdelemek isteyen arkadaşlarımız varsa ve bunun hakkında kuramsal ya da uygulamalı araştırma yapmak istiyorlarsa, küçük üreticiyle fazla ilgilenmelerine şu anda gerek yok. Kentleşme ve lumpenproleterleşmeyle ilgilensinler. Ama bu tabii yeterli değil, bu fikrimi vurgulamak için söylüyorum. Bunun içerisinde tabii, bir model önermeye çalışacağım. O model, küçük üreticiyi incelemek içinde ,küçük üreticiyi incelemek ve onun Türkiye geleceğindeki ve bugünkü yerini irdelemek için de kullanılabilir.

Şimdi şöyle bir hatırlatma yapmak isterim; aslında yaş ortalaması bir hayli düşük, genç arkadaşlar ama, hatırlayacaksınız, 1960'da öğrenci hareketleri varken Ankara'da Siyasal Bilgiler'de, İstanbul'da Beyazıt Meydanı'nda, hep halk arasında bir söylenti yayılırdı; Ankara'da Altındağ, İstanbul'da da Zeytinburnu inecek, bu sosyalist, komünist, anarşist filan, belki o zaman yoktu bu kadar terim (kargaşası), neyse, bu gençleri kesecek diye. Ben bunu yaşadım, ben Siyasal Bilgiler'de öğrenci idim o sırada, ne zaman Altındağ inip de kesecek bizi diye beklerdik. İstanbul'dakiler de ne zaman Zeytinburnu inip onları kesecek diye beklerdi. O zamanın iktidarı olan Demokrat Parti'nin ve onların ideolojisinin bu denli uzantılarıydı bu bölgeler. Ve arkadaşlar şimdi görüyoruz ki, kendisine sol diyen bir partinin oy depoları haline gelmiştir bu yerler. Aradan geçen zaman 10 yıl gibi bir dönemdir, 60'dan 70'e, bu süreci yaşamıştık. Neydi acaba bunun temelinde yatan olay? Bunun temelinde yatan olay : Bu işte, lumpenproleterleşme sürecinin aradığı ideolojik paketti. Yani Türkiye'de bir takım insanlar, düzende yer sahibi olamadıkları için, ya da oldukları yeri kaybetmekte oldukları için (ki küçük üretici burada giriyor işte modelin içine), böyle bu düzeni değiştireceğiz gibi bir sloganı peşinden 10 yıl gibi inanılmaz bir zamanda, ideolojik yaklaşımını veya siyasal davranışını değiştirebiliyor. Kanımca, bu fevkalâde önemli bir olay ve bunun nesnel koşul'arla filan açıklanması, yani küçük üretici, tarımdaki küçük üretici ve sanayideki küçük üretici ayrımına katılıyorum ama, bu kadar rafine nesnel koşulların farkıyla açıklanması çok zor. Ancak bir nesnel koşulla açıklanabilir, Korkut çok iyi yaptı; yüzyılların köylüsü, yüzyılların köylüsü, ataları da köylü olan, köylü kokan, köylü duyan, köylü yaşayan insan, lumpenproleterleştiği zaman veya proleterleştiği zaman başka bir şey oluyor. Ve o başka şey oluşu içerisinde, ister yabancılaşma deyin, ister anomi deyin, ne derseniz deyin, belli süreçlerle bazı ideolojik paketlere son

derece duyarlı hale geliyor. Şu anda da bu süreci yaşamakta olduğumuz kanısındayım.

Şimdi buradan şuna at'amak istiyorum, gene araştırma önerisi olarak; küçük üreticiye dönük araştırma yapacak arkadaşlarımızın, kanımca, bu ideolojik duyarlılığı ölçmeleri lâzım. Yani bu adamlar, düzende sahip oldukları yeri kaybettiklerinin farkındalar mı? Bu farkında olma, onlara, benim demin hipotetik olarak ortaya koyduğum, korkaklık ve radikallik konusunda ve göreli yoksu'luk konusunda ne getiriyor ve ne kadar duyarlılar? Benim o konudaki önerim de şu : Devleti ele geçirdiğiniz zaman, belli bir ideolojinin sahibi olarak, bu grubu, yani küçük üretici grubunun çok rahat etkileyebilirsiniz. İşte İlhan anlattı, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler vesaire kanalıyla neler yapılmak istendiğini. Yani bun'arın neden korunmak istediğini.

Sabah burada bir arkadaşımız daha konuştu, çok ilginç sözler söyledi. Küçük üreticiliğin süreceğini, yok olmayacağını, ama, bunların bir merkezden denetleneceğini veya merkezi bir örgütlenme etrafında yaşamlarını sürdüreceklerini söyledi. O sözleri söyleyen arkadaşımız, bu işleri yapmakla da görevli bir bürokrattır, yani etkisi de olacaktır. Yani devlet, belli bir ideolojik doğrultuda, soyut devlet değil, o devlete belli bir ideolojide el koymuş olanlar, aynen lumpenproleterlere ve proleterlere yaptıkları gibi, küçük üreticiye de belli ideolojik paketler sunacaklardır. Bu paketler belki ilk anda, İlhan'ın dediği gibi, bu küçük üreticiliği ne oldurmak, ne ondurmak derler, ne öldürmek, ne ondurmak, işte öyle yapacak. Yani öyle kredi mekanizması kuruyorsunuz, öyle olanaklar sağlıyorsunuz ki, adam ölmüyor, sürdürüyor yaşamını ama, bir türlü de düzelmiyor, onmuyor. Hep öyle kalıyor. Belki önce bu niteliği devam ettirir gibi gözükecek, ama muhakkak bilinçli bir iktidar, ki iktidarlarımızın hepsi Allaha çok şükür çok bilinçli, belki haddinden fazla bilinçli, bunu muhakkak kullanacaktır. Bunu yaşadık. Yani herkesin tebessümlerle izlediği Milliyetçi Cephe dönemi, bu işin tarihin akışına ters bir biçimde, ama teknik olarak en iyi yapıldığı bir dönemdir arkadaşlar. Ve adamlar başarılı olamadılarsa, tarihin akışına ters oldukları için başarılı olamadılar. Kullandıkları tekniker yetersiz olduğu için değil. Yani bir de kaza ile, tarihin akışına ters olmasalardı, çok tatsız olaylarla karşılaşabilirdik ama, zaten o, eşyanın tabiatına aykırı. Yani şunu vurgulamak istiyorum, hani «bu adam ne diyor», «gözlük'ü, sakallı, az saçlı bir adam, ne dediydi» diye düşünürseniz, buradan çıkarken, şunu söylüyorum arkadaşlar : Türkiye'nin kaderi kentlerde çizilecek. Bu kader içerisinde, lumpenproleterlerin ağırlığı, proleterlerden de fazla olacak ve onlara nasıl bir ideolojik yaklaşım uygulanıyor ise veya uygu'anacak ise, küçük üreticiye de, sanayide küçük üreticiye de aynı paketle yaklaşıldığında, belli ideolojik sonuçlar alınabilecek. Araştırma yapmak isteyen arkadaşlar için benim öne-

rim bu adamların, bu ideolojik duyarlılıklarını, ölçmeleri ve benim bu (belki etkili olsun diye) çok abartmalı sunduğum oluşumu irdelemeleridir.

Korkut BORATAV : Yine Emre arkadaşımın sözlerinden başlayayım. Katılarak demiyeyim de, önemli bir söz söylediği için oradan başlıyorum, lumpen proleteryanın kaderini izlemek, küçük üreticiliğin kaderini izlemekten daha önemli olabilir dedi. Şimdi ben diyorum ki, bu söylediğin doğru bile olsa, lumpen proleteryayı incelerken, küçük üreticiyi inceliyor sanmıyalım kendimizi. Yani mesele o. Fakat hemen şunu de söyleyeyim burada, ekonomi politik veya kullandığımız sosyal ilimlerin terminolojisinde öyle bir terim var ki, bunların hepsini içeriyor. Ve biz bu terimi sık sık kullandığımıza göre ve işe yarar bir biçimde kullandığımıza göre, bütün bu unsurlar arasında bir toplayıcılık da var. Bu terim, küçük burjuvazi terimidir. Küçük burjuvazi neleri içeriyor? Küçük üreticileri içeriyor ve Bahattin Akşit arkadaşımızın sınıflamasına katılıyorum, çünkü, yaygın yani geçer akçe sınıflama odur. Köy ve kent küçük üreticilerini içeriyor, üretici olmayan küçük mülk sahiplerini ve küçük ticaret ve aracı unsurlarını içeriyor ve marjinal nüfus, marjinal kesim dediğimiz, işte belki lumpen proletarya teriminin de kapsandığı diğer unsurları da içeriyor. Demek ki, hepsini birleştiren bir yaklaşım, zaman zaman yararlı olabilir ama, şu şartla ki, unsurlarını bilelim, teşhis edip, ayırabilelim, yani sorunumuz bu. Ve o ayırımı yapmazsak, küçük burjuvazi terimi (sanıyorum ki, o da çok dikkatle yapılması gerekir), ideolojik analizlerin ötesinde, pek fazla da anlam taşımıyor. Yani bir küçük burjuva ideolojisi sözü ederken, işimize yarıyor, fakat onun ötesinde ekonomik analiz yaparken bir de bakıyorsunuz ki, üretim sürecinde kapsadığı yerler ayrı. Kimisi beyaz yakalı işçi, üretken olmayan emekçi, o da orada, tabii onu saymam lâzım, üretken olmayan emekçi. Beyaz yakalı işçi, ama üretken olmayan dediğimiz faaliyetlerde çalışıyor. İşte küçük üretici, zenaatte veya tarımda veyahut işte lumpen dediğimiz takım. Onun için pozisyonları, ekonomik pozisyonları, ayrı, iyi teşhis etmek, ayırmak lâzım. Ben kısaca, yap-satçılığın tabii üretim olup olmadığı meselesi ayrı, İlhan daha biliyor, öyle bir şekilde tanımladı ki, üretimin organizasyonuna katkı yapan adam ise o fonksiyonu ile üretkendir.

Yani bir fabrikada, geniş bir işletmede, üretimin hangi noktadan başlayıp, nereye gideceğini, keza bu bir kalfa fonksiyonu görüyorsa, işin organizasyonunu yapıyorsa, üretken. Ben burada şu örneği vereyim arkadaşlar : Üretim nedir? Üretim şudur : Bir tarlada çapa yapan 30 tane adam var. Tarlayı işleyen 30 adam var. Üretim ve üretken emek odur. Şimdi bu tarlanın hangi üretim ve mülkiyet ilişkisi içinde olduğuna göre, başka adamlar çıkabilir ortaya. Eğer bu, bir tür üreticiler topluluğu ise, belki bazı ekonomik planlama mekanizmalarında rol alanlar hariç, kimse olmayabilir. Ve planlama gerekli fakat belki üretken olmayan bir faaliyet sayılır. Ama, bunlar köle

ise başında kamçılı bir adam olur, feodal ilişki içinde ise, senyörün adamı olur, mülkiyet, kapitalist bir mülkiyet ise, patron olur. Şimdi, mülkiyet biçimi değiştiği için bu fonksiyonlara üretken demenin imkanı yok. Tabii bunu da herkes biliyor. Ama tarla büyükise ve zaman atılacağı, su ark'arının nereden geçmesi gerektiği, işte hangi mevsim hangi şekilde ilaçlama yapılacağı da gerekiyorsa, bu bilgileri içeren emek de üretken bir emektir. Ama yap - satçıyı böyle algılamadım. Benim kafamda bir tür spekülatif özelliği esas olan bir şeydi. Tabii bu bir kavramsal bir mesele değil, sadece adamın kişiliği i'e ilgili. Ama şunu söylemek istiyorum ki; küçük üretici, aracı küçük çapla da olsa, küçük boyutla da olsa, aracı fonksiyonlarını ifa eden, küçük aracı unsurları ayırmak lazım. Belki hepsini küçük burjuvazi içine alırız ama, üretici niteliği ile değil.

Gülten KAZGAN : Efendim Panel tartışmasını burada bitiriyoruz. Ben sözü din'eyicilere bırakmazdan önce, bir noktayı vurgulamak istiyorum. Benden sonra konuşan iki sayın meslektaşım, ileriki dönemlerde yapılacak araştırmalar için öneriler getirdiler. Ancak ben şunu belirtmek istiyorum; «hangi amaç-la yapılacak bu araştırma?» Eğer amaç, diyelim var olan kredi fonlarının hangi üretici kesimine dağıtılacağı, hangi çapta dağıtılacağı ise, a zaman konuyu son derece teknik düzeyde ele almak lazım. Diyelim; mekansal yerleştirililini yapılacak küçük sanayinin, küçük üreticilerin, ya da kredi fonları dağıtılacaktır, ya da bunların teknolojik eğitimi yapılacaktır. Eğer amaç, bu tür konularda aydınlık kazanmak ise, o zaman konuyu son derece teknik boyutları içinde ele almak gerekir; üreticinin ideolojik boyutu, bu noktada hiç önemli olmayabilir. Ama, amacımız, eğer bir sosyal bilimci olarak, ileride Türkiye'nin kaderini hangi oylama «patern»ine göre, hangi gruplar belirleyecek sorusuna cevap bulmak ise, bunlardan birini de küçük üreticiler diye düşünürsek, o zaman Sayın Emre Kongar'ın vurguladığı gibi ideolojik boyut önem kazanır. Bunun için, araştırmayı hangi amaçla yaptığımız son derece önemlidir. Kredi dağıtımı için yapılacak bir araştırmada bu kadar uzun boylu ideolojik sorunlar üzerinde durmanın hiç bir anlamı yok. Fakat buna karşılık, bir sosyal bilimci olarak, partilere oy verenlerin niteliğini ve toplumun siyasal değişme yönünü anlamak amaciyle araştırma yapıyorsak, o zaman, tabii, ideolojik boyut çok önemli hale gelir. Bu noktayı aydınlatmak istedim efendim, söz hakkı salondaki sayın dinleylcilerin.

Raci BADEMLİ : Seminerin sonuna yaklaştık. Umarım bu seminer ve panelde ele alınan konular yeni çalışmaların başlangıcını oluşturur. Bu arada, panel'de ortaya konulan bazı görüşlere değinmek istiyorum.

İlk önce yap-satçılık konusunu ele alayım. Gaziantep'te kilimlerin nasıl yapıldığına bakarsak, gerçek anlamda «Putting-out» sistemleri lle karşılaşmamız olasıdır. Çoğu kez tüccarların kilim dokuyucularını, denetledikleri

üretim mekanizmasının birer parçası haline getirdiklerini görürüz. Yap-satçılıkta da bu olguya koşut bir durum söz konusu. Dolayısıyla ben İlhan Tekeli'nin görüşüne katılıyorum. Ancak böyle bir Seminerin sonunda belki de katılmadıklarımdan çok katıldığım görüşleri ortaya koymakta yarar var. Bu kapsamda ilk olarak Korkut Boratav'ın görüşlerine bir bakalım. Herşeyden önce problematiğimiz sanayi ve tarımdaki küçük üretimin birbirinden nasıl ayrılacağı değil. Zaten sanayideki küçük üretimden bahsediyoruz. Sanayide küçük üretim ise pre-kapitalist, yani kapitalist olmayan, bir olgu değil. Dolayısı ile küçük zanaat dükkanlarını varlıklarını inatla sürdürmeye çalışan pre-kapitalist üretim birimleri olarak değerlendirmek hatalı oluyor. Bunları azgelişmişliğe özgü bir sanayi olayı olarak ele almak daha doğru. Zaten Türkiye'de bu tür birimlerin esas gelişmesi 1950'lerden sonra ortaya çıkıyor.

Bu arada sanayide küçük üretimin yeniden üretilmesi olayına teknoloji konusu kapsamında değinmek isterim. Fabrika türü üretimin kökünün dışarıda olduğunu biliyoruz. Küçük üretim için ise ayni şeyi söyleyemeyiz. Küçük üretim teknoloji, açısından fabrika türü üretime oranla çok daha az dışa bağımlıdır. Diğer bir söyleyişle, küçük üretimin yeniden üretilmesi artık ülkenin içinde gerçekleşmektedir. Bursa'da üretilen Jakarlı dokuma tezgâhları, Kayseri'de üretilen presler, İstanbul'da üretilen takım tezgâhları ihraç edilmez. Bunlar ülkenin çeşitli yerlerindeki küçük üreticilere satılır.

İkinci olarak Emre Kongar'ın görüşlerini ele alalım. Emre Kongar küçük üretimden fabrika türü üretim kesimine sıçrama sürecindeki kopukluğu sıçramayı gerçekleştirecek olanların yetersizlikleri ile açıklıyor. Diğer bir deyişle, küçük üreticiler bildiğimiz anlamda «Entrepreneur» değillerdir, korkak, risk almaktan yılmış kolay kâr peşinde koşan özel girişimcilerdir diyor.

Buna paralel bir başka görüş de koşulların uygun olmadığı. Yani aslında küçük üreticiler fabrika türü üretime geçmek istiyorlar ama önlerinde fırsat yok, yardım eden yok görüşü. Ben bu iki görüşe de katılmıyorum. Küçük üreticiler özellikle büyük atölye sahipleri ne korkak olduklarından ne de fabrika kesimine geçme fırsatı bulamadıklarından küçük üretim kesiminde kalıyorlar. Bunlar fabrika kesimine geçmek istemedikleri için geçmiyorlar.

Neden mi? Bu sorunun cevabını küçük üretim kesimindeki sermaye birikimi sürecine bakarak verebiliriz. Özet olarak küçük üretim kesiminde sermaye birikimi, emeğin acımasız sömürüsünden kaynaklanıyor. 18, 19 yüzyıldaki gibi çocuk emeği kullanımı, kötü iş şartları, düşük ücretler, sosyal güvence yokluğu ve yüksek oranda iş kazaları olguları söz konusu. Yani küçük üretimde fabrika türü üretim kesimindeki emeğin tam tersi koşullarda bir emek sömürüsü söz konusu.

Daha önce sizlere, az gelişmiş top'umlarda tüketimde olduğu gibi emek pazarında da bir parçalanma olduğunu söylemiştim. Şimdi emek pazarı «segmentasyonu», parçalanması, olayını sermaye birikimi açısından değerlendirme durumu ortaya çıkıyor. Fabrikalardaki işçilerin yaptığı işler gibi bilinç ve örgütlenme düzeyleri ve sermayeden kopardıkları haklar, küçük üretim kesimindeki işçilerden çok farklı. Küçük üretim kesiminde sendikalaşma oranı % 1 - 2'yi geçmemekte. Leo Van Velzen'in Kayseri çalışmasında büyük imalathanelerdeki sendika oyunlarını işaret ediyor. Bu elimizdeki konuya ayrı bir ışık tutuyor. Özet olarak küçük üretim kesimindeki emek pazarını kısa sürelerle ve düşük ücretlerle istihdamın yaygın, işe alınma ile işten atılmanın çok kolay olduğu ve «Labour turnover» yani firmalar arası emek dolaşımının çok yüksek olduğu bir pazar olarak nitelemek mümkün. Demek ki, düşük düzeyde teknoloji kullanan emek yoğun küçük üretim sektöründe sermaye birikimi emeğin fabrikalarda olduğundan çok daha yoğun bir sömürüsüne dayanmakta. Böyle bir küçük üretici, ilkin yeteri kadar kâr sağlamakta, ikinci olarak ortamını değiştirdiğinde aynı «oyunu» oynayamacağını, «oyunun» kurallarının değişik olacağını çok iyi bilmektedir.

Son olarak Gülten Kazgan ve İlhan Tekeli'nin görüşlerine kısaca değineyim. Gülten Kazgan'ın çizdiği sanayileşme senaryosunun Türkiye için pek de geçerli olmadığı kanısındayım. Çünkü elimizde dışa bağımlı çarpık bir fabrika türü üretim kesimi var.

İlhan Tekeli'nin sözünü ettiği marjinal sektör tanımına gelelim. Ben küçük üreticileri ve işçilerini marjinal sektör içerisinde ele alınmamaları gerektiğine inanıyorum. Küçük üretim kesimi marjinal sektör tanımlarına kesinlikle uymamaktadır. Bir kere aşağı yukarı her küçük üretici dükkan sahibi olmanın yanında, Esnaf ve Sanatkat Odaları'ndan birine kayıt'ı olma durumundadır. Köşebaşında durup icabında ökçe demiri çakan ayakkabıcı boyacısı, icabında çakmak tamir eden çakmak gazı satıcıları gibi örnekler sözlerimin dışında tabii.

Teşekkür ederim.

Nermin Abadan UNAT : Bu Seminer'i düzenleyenlerin bana gönderdikleri davetiye için teşekkür ederim. Yalnız, galiba bir sorun, Seminer'in konusu içine girmesi gerekirken, değinilmesi. O da, küçük üretici ile, ülkemizi fazlasıyla etkileyen dış - göç arasındaki ilişki. Çünkü, yapılan bütün analizler, 1950'lerden bu yana, özellikle Güney Akdeniz ülkelerinden, büyük endüstri ülkelerine olan ve devlet eliyle yapılan, işgücü ihracının yaratmış olduğu toplumsal çalkantılar hesaba katılmamıştır. Eğer buna bakacak olursak, o zaman özetle şunu göreceksiniz : Gerek uluslararası kuruluşlar, gerekse ileri derecede endüstrileşmiş kapitalist ülkeler, güttükleri politikalarında ,işgücü aldıkları

ülkelerde, küçük üreticileri sanayiye doğru yöneltmek dileğindedirler. Bunu, Türkiye devlet politikasında olduğu kadar, Türkiye'nin başka ülkelerle imza etmiş olduğu anlaşmalarla da buluyoruz. Örneğin, 1963'de Devlet Planlama Teşkilâtı adına yaptığım bir araştırmada, ortaya şu çıkmıştı: İlk defa Türkiye'den, 60'lardan önce giden işçiyi çağıran kuruluş, Hamburg'da sanayideki küçük üreticiyi kapsayan odadır. Bu oda çağrısını şöyle yapmıştı:

«Küçük üretici sınıfı, küçük üretici sınıfına yardım ediyor.» 1960 öncesinde bu çağrıya uyanlar, şeklen staj yapmak üzere gittiler, fakat asıl amaç, bunları döndüklerinde sanayide küçük üretici olarak, kapital sahibi edip, güçlendirmekti. Yine Türkiye Cumhuriyeti'nin, Federal Almanya ile imzalamış olduğu Münih Anlaşması'ndaki temel ilke, dönen işçilere kapital vermek suretiyle, onları sanayide küçük üretici haline getirmektir. Çeşitli 5 yıllık planlara baktığınız zaman da, dönen işçilerin bu sektöre doğru yönelmeleri istenmektedir. Dolayısıyla, şu noktalar ortaya çıkmaktadır: 1 — Günümüzde de gerek uluslararası kapital olsun, gerekse Türkiye'de devlet aygıtını elinde bulunduranların politikası bu amaca yöneliktir. 2 — Bu soruna bir de işçi açısından bakmak gerekir. Giden işçi, Lenski'nin tabiriyle, tam anlamı ile, bir **«statü istikrarsızlığı»** içindedir. Bu, şöyle bir adamdır: Köyden kalkıyor, kente geliyor. Kentte, Türkiye'de iş bulamıyor; ikinci sıçrama olarak, yurt dışına gidiyor. Yurt dışında endüstri işçisi oluyor. Endüstri işçisi olduğu sürece, hiç bir zaman, döndüğü zaman tekrar endüstriye girme emelini beslemiyor. Gerek Türkiye'de, gerekse Akdeniz ülkelerinde yapılan araştırmaların ortaya koyduğu husus, bu alanda birbirinden farksızdır: Yurt dışına göçen kişi, orada işçidir fakat, kendisi yurduna geldiği zaman patron olmak istiyor. Yazılarımda devamlı surette bu iki kişilikli, bir yerde Mister Jeckyl and Mr. Hyde adlı bir filme benzer, gündüz gayet düzgün ve yasalara saygılı, gece de, yasaya aykırı hareketler yapan adama benzemektedir.

Bu kişi, dışarıda işçi olarak birikim yapmak, Türkiye'ye geldiği zaman da bu birikimle patron olmak istiyor. Sorun; ne tür bir patron olacak? Bana öyle geliyor ki, Tekeli'nin bu Gülten Hanım'ın soruna koydukları teşhis doğrudur: Birincisi küçük üreticilik devam edecektir. İkincisi, çok karmaşık bir olgudur. İlhan Tekeli bu bakımdan çok haklıdır. Eğer adam kredi bulursa, küçük sanayiye geçiyor. Kredi bulamadığı zaman, hizmet sektörüne gidiyor.

Ya da, ticarete yönelmek istiyor. Bu arada iflas ediyor, oradan oraya sıçrıyor. Eğer bu meseleye yalnız ulusal çapta değil de, uluslararası boyuttan bakarsanız, dış-göç, yani kapitalist ülkelerin dış-göçü teşvik etmelerinin bir amacı, dönen adamların, işçi sınıfından değil de, küçük burjuvaziye katmak ve bu şekilde statükoyu korumaktır. Eğer politik çerçevenin büyük boyutları bu ise, o zaman, küçük üreticiyi siyasal rolü bakımından bu şekilde görmek lâzım. Tabii bu demek değil ki, Emre'nin merak ettiği lümpeni araştır-

mayalım. Bu lümpen, halen yurt dışında bulunup da, oradaki elverişsiz yasalar dolayısıyla, oranın öğreniminden yoksun olup, halen 18 yaşından yukarı olan bir genç yaş grubundan. Bu genç yaş grubu ne meslek edinebilmiştir, ne işçilik yapabilmektedir. Dolayısıyla, birikim de yapamıyor, çünkü yurt dışında işçilik yapmak, bir nevi kapitalist olma yoludur, yani zihniyet bakımından. Onu da yapamıyor. İşte gerçek lümpen, bu genç lümpenlerdir.

Biz, kuşakta, kendi kuşağımızdakiler, küçük üreticinin çeşitli kategorileri içinde yer alıyor.

Korkut BORATAV : Bir - iki şey söyleyeceğim, Raci Bademli'nin değinmelerine ilişkin. Şimdi ben burada tatlı dostluk duygusu içinde, yap - satçı senin dediğin gibi olsun dediysem, öyle olduğunu var saydığım için kabul ettim. Yani fazla inandığım için değil. Üretimi gerçekten organize eden adam ise, diye, bir ödün verdim. Ama buraya gelip de, «putting out» sistemindeki tüccarla paralellik kurulup da her ikisi de üretici addedilirse, ona karşı çıkarım. Şu ayırımı yapmak lazım : Elbette «putting out»la halı yapan üretici ile, yap-satçının inşaatına çalışan işçisi üreticidir. Yani inşaat ve halı yapımı üretici faaliyetlerdir. Fakat, işi, finanse eden müteahhit veya tüccar üretici değildir. Bu tabii benim anlayışım, benim ötemde de Marx'ın anlayışı. Raci Bademli, Marx'ın anlayışı. Raci Bademli, Marx'a, Kapital'e bol atıf veriyor, öyle sanıyorum ki, artı-değer kuramlarını okursa, yani okumuşsa, veyahut ta Marksist çizgiyi izliyorsa, bu görüşe katılıyor. Aksi halde, tabii neo-klasik görüş ayrı bir şeydir. Ticaret üretken bir faaliyettir ve tüccar üreticidir, onda hiç şüphe yok, o görüşe göre.

İkinci husus şu, ben tabii tek tek, tebliğleri sunuş anında eleştirmedim, burada hakkımı kullanacağım sandım, ama tabii kullanamayız o hakkımızı. Ama hemen şunu söyleyeyim; Bademli'nin manifaktür ve fabrika ayırımı ilgi çekici ve manalı bir ayırım. Günümüzde, sanayinin yapısını da aydınlatıcı bir ayırım. Şüpheniz iyi bir bilgi ve kendisinin de açıkça söylediği gibi, yeni bir ayırım değil. Türkiye bakımından, önem de taşıyor olabilir. Fakat ifade etti ki, Tebliğinde ve metninde, manifaktür, yani imalathane üretimi, kapitalist bir üretim ilişkisidir, fabrika üretim olmamakla beraber. Buna mukabil, artizan üretimi, kapitalist olmayan bir üretim ilişkisidir. Kapitalizmin içinde yer alır, fakat burada, egemen bir üretim biçimi içinde, birden fazla üretim ilişkisinin yer alığı olgusu, eklemlenmesi içinde yer alır. Kapitalizmin bir parçasıdır, ama, kendisi kapitalist değildir. O ayırım, belki sanayide çok önemli değil, ampirik olarak bunu gözlemiş olabilir. Fakat bu ayırım vardır. Yani zenaat, kapitalizm öncesidir, buna mukabil ,manifaktür kapitalisttir. Ama fabrika üretiminden farklı, belki, o ayırım daha önem taşıyabilir.

Yalnız ben manifaktürün niçin küçük sıfatı ile nitelendirdiğini anlayama-

dım. Yani Teğliğinde de, küçük demenin anlamı yok bence orada. Küçük üretimle ilgili, gözlemim bundan ibaret.

Emre **KONGAR** : Ben de konuşmacının ayrıcalığından yararlanarak, bir cümle daha söylemek istiyorum. Bütün bu konuşmaların ardında, hepimizin kafasında gizli bir şey ama, hiç kimse onu açıkça koymadı. Ne yapalım biz bu küçük üreticiyi? Elimizde güç olsa, ne yapacağız? Yani, destekleyelim mi, koruyalım mı, yok mu edelim?. Şimdi efendim bunu bir cümle ile koymak istiyorum. Türkiye'deki küçük üretici, bir takım kötü atasözlerine bağlı gözüküyor: «Her koyun kendi bacağından asılır», «Gemisini yürüten kaptandır», «Beni sokmayan yılan bin yıl yaşasın» gibi, böyle çok ters atasözlerimiz vardır. Daha başka tersler var ama, bunlar aynı şeyi belirttiği için söylüyorum. Bu atasözlerinin temeli olan bir katmandır bu, bir sınıfın bir küçük parçasıdır. Dolayısıyla, bunun desteklenmesi lazım. Bunu desteklememenin çeşitli yolları var. Yollarından bir tanesi: Bağ-Kur. Bağ-Kur bunu tasfiye etmenin yollarından biridir, çok akıllıca bir yoldur. İkincisi, büyük sanayi ile bütünleştiği oranda bunu kendi haline bırakmak, gerisine böyle bir takım suni teneffüs ile güç vermemektir. Böylece küçük üreticiyi kendi kötü kaderinden de kurtarıp büyük sanayi ile bütünleştirmiş olursunuz. Bunu da ayrıca belirtiyorum. Teşekkür ederim.

60 TL

NÜVE 1794 07-18 53 09
MATBAASI ANKARA